

2014 - 1
LII. évfolyam

Életünk

irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat

RETÖRKI 1989

ELEJÜNK

T A R T A L O M

Bevezető / 1

SIMON JÁNOS

Közép-európai átmenetek vagy átalakulások? – A rendszerváltozások elméleti megközelítése / 3

KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD

A vég kezdete – Amerikai prognózisok és politikai helyzetértékelés Kelet-Európa jövőjéről
a rendszerváltás hajnalán / 24

RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ

Adalékok és néhány megfontolás az előzetes egyeztető tárgyalások történetéhez / 39

OROSZ TIMEA

Az MSZMP MSZP-vé alakulásának útja – Ideológiai változások és imázs 1988 és 1994 között / 55

KUKORELLI ISTVÁN

Az 1989. november 26-ai négyigenes népszavazás 1989-ből és a mából nézve / 71

ZINNER TIBOR

Emlékfoslányok az első semmisségi törvényhez vezető útról és göröngyeiről / 86

KAHLER FRIGYES

Az igazságtétel igényének megjelenése, az 1989. év eseményei és az első semmisségi törvény / 115

HORVÁTH MIKLÓS

Magyarország szuverenitásának helyreállítása / 136

BANK BARBARA

„Mozaikok” a Budapesti Rendőr-főkapitányságon 1989 / 151

B. RÉVÉSZ LÁSZLÓ

Változások sodrásában – Tárgyilagosságra törekvő visszaemlékezés a csodálatos '89-re / 167

SPEIDL ZOLTÁN

„Kié lesz a tudatipar?” – A nyomtatott sajtó és a magyar rendszerváltozás 1989 / 181

MAJTHÉNYI LÁSZLÓ

Szubjektív objektív / 196

Bevezető

Rendhagyó folyóiratszámot tart kezében az olvasó. Nem versek, novellák, esszék, reprodukciók szerkesztett gyűjteményét, hanem egy kötetnyi tudományos dolgozatot. Azt a tanulmánygyűjteményt, melyből az Életünk legújabb, összevont száma válogat, a Rendszerváltást Kutató Intézet és Archívum külső és belső munkatársai hozták létre bámulatosan rövid idő alatt. A könyv tárgya: 1989. Ez az esztendő a pártállam utolsó éve. Az év során a párt fokozatosan háttérbe szorult az állami irányítással szemben és felkészült az egyre biztosabban elkerülhetetlen rendszerváltásra. Erre készítették a nemzetközi és a hazai változások. A két pólusú világhatalmi rendszer felbomlása, a Szovjetunió kényszerű visszavonulása, itthon meg az 1987-es Lakiteleki Találkozótól számítva, az ellenzéki mozgalmak és pártok alakulása.

És most 2014-et írunk. És szinte észrevétlenül most válik történelemmé az az idő, amit ezek a szakszerű elemzések megidéznek. Tapasztalhatjuk, hogy mind több érett és kiérlelt emlékező mű foglalja a rendszerváltás-rendszerváltozás kezdő szakaszával, illetve annak előzményeivel. Igen, most zajlik a generációváltás, ami a tudományos feldolgozás legfontosabb előfeltétele, és ha egy (vagy több) tudományos intézmény létrehozásában, működési feltételeinek biztosításában, az új műhelyek „személyi állományának” meghatározásában működhet is politikai akarat, ezekben a „fundációkban” lényegében a történelem fogalmazza meg a maga igényeit.

A RETÖRKI alapító okiratának kelte: 2013. június 7., hivatalosan ekkor záródik le az az intézmény szervező folyamat, amelynek kiindulópontja a 83/1913. (III.21.) kormányrendelet. Még egy év sem telt el ennek az impozáns gyűjteménynek a létrejöttéig. Amely valóban tudomány. Aki maga is személyes részvevője a rendszerváltás-rendszerváltozás hajdani eseményeinek, az pontosan érzékeli, hogy milyen politikai vitákon, nyers, publicisztikus megfogalmazású pártpolitikai „igénybejelentéseken” kell túllépni annak, akit a história bíz meg a munkával.

Az Intézet létrejöttét természetesen kísérték politikai kommentárok. Ez természetes. Nyilván nem mellékes tény az, hogy egy ilyen megbízatást milyen elkötelezettségű kormányzat fogalmaz meg, ám aki még emlékszik magára az 1989-es esztendőre, majd az azt közvetlenül követő évekre és vezető személyiségekre és emlékeit szembesíti a mai politika irányzataival, személyiségeivel, és ezen belül azzal a heterogén, de a lényeges célok kijelölésében egyetértő táborral, amely a mai kormánytöbbség legitimitásának az alapja, az érzékelheti, hogy egy nagyon is sokszínű tudós társaság kapott itt megbízatást. Köztük hajdani politikai vitapartnernek is. A főigazgató az a Bíró Zoltán, aki a rendszerváltozás meghatározó pártjának, a Magyar Demokrata Fórumnak az első elnöke volt, s akinek élettörténete, sorsalakulása akkor és utóbb a vállalás és a kényszerek állandó összeütközésével és a mindennel szemben dacoló hűséggel maga is a rendszerváltozás jelképe.

Bár a rendszerváltás az első szabad választásokkal következik be 1990-ben, ám ez az esemény maga is egy történelmi folyamat egyik fordulópontja. Vannak évtizedekre visszanyúló előzményei és éveket, évtizedeket meghatározó következményei. Ebben a folyamatban az 1989-es esztendőnek a jelentőségét az adja, hogy az év során eldőlt minden, ami a hazai rendszerváltás jellegét, módját, végső soron társadalmi és nemzeti következményeit meghatározta.

Akik ennek a kötetnek a tanulmányait írták, szakmájukat, személyes tapasztalataikat, tudományos munkásságukat és életkorukat tekintve is egymástól sokban különböző személyek. Történész, politológus, jogtudós, kommunikációs szakember vizsgálja a nyolcvankilences történések egy-egy szeletét, a rendszerváltás közép-európai összefüggéseit, az amerikai szerepvállalást, az egyre erősebben kibontakozó hazai hatalmi, pártpolitikai ellentéteket és pozícióharcokat. Természetes hát, hogy nemcsak tematikában, de a megközelítés módjában, kifejtésében és stílusában is eltérő jellegűek a kötet tanulmányai. Ám a szemléleti közelség, az események és okaik megértésének és feltárásának a szándéka s maga az 1989-es év, mint a vizsgálódás tárgya összeköti azokat, a szerkesztő, M. Kiss Sándor tudósi közreműködésével.

És mi végre a történelem hívásának a meghallása? A RETÖRKI közreműködőinek szándéka szerint az, hogy túl a kutatásokon, az elért eredményekkel közreműköd-hessenek a köztudat alakításában.

És még egy előzetes megjegyzést. Összeállításunkat egy képriporttal zártuk. Vas megye – 1989. Ahogy a kamera objektívje dokumentummá merevítette az étellel teli valóságot.

Akik – utólag – azon fanyalognak, hogy a rendszerváltozás kis létszámú politika elitek alkui során ment végbe, hogy valami kimondatlan megegyezés történt – éppen az átmenet békés jellegének biztosítása érdekében – a leváltott hatalom és a leváltók között, az megfeledezik arról, hogy milyen elemi erővel lobbant fel a magyar népben a szabadság szelleme, Pesten és vidéken, a Parlamentben és a szombathelyi te-reken. 1989-ben.

Az átlagpolgár nemigen olvasgatja a hivatalos közlönyt. A Rendszerváltozás Történetét Kutató Intézet és Archívum alapító okiratából hadd idézzünk öt szót, és ebben a lényegét: „Illetékessége: országos. Működési köre: nemzeti.”

(A szerk.)

A tanulmányokat a jogtulajdonos RETÖRKI főigazgatójának engedélyével közöljük.

SIMON JÁNOS

Közép-európai átmenetek vagy átalakulások?

A RENDSZERVÁLTOZÁSOK ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSE

1. A TRANZITOLÓGIA, MINT AZ ÁTMENET TUDOMÁNYA?

Mindenekelőtt néhány alapvető fogalmat tisztáznunk kell ahhoz, hogy a közép-európai rendszerváltozásokat elméleti szinten is értelmezni tudjuk. A tranzitológia az átmenet tudománya, mely a társadalmi változások politikai dimenzióit kutatja. A diktatúrából a demokráciába való átmenetet vizsgáló tranzitológia tudománya viszonylag fiatal, csak néhány évtizedes múltra tekinthet vissza, ezért nem meglepő, hogy nincs önreflexiója, vagy csak igen szűk területre terjed ki. A témakörrel foglalkozó kutatók például még nem kerestek arra választ, hogy mikortól indultak maguk a tranzitológiai kutatások, kinek, vagy kiknek a nevéhez köthetők a kezdetek. Ha átnézzük a rendelkezésünkre álló legfontosabb szakirodalmat, akkor arra azt tapasztaljuk, hogy még arra a kérdésre is csak limitált és erősen szubjektív alapokon álló válaszokat kapunk, hogy mennyire terjeszthető ki maga a tranzitológia fogalma vagy, hogy milyen módszertannal tud a legtöbbet mondani a valóságról.

A kérdés tehát az, hogy a közép- és kelet-európai demokratikus átmenet tapasztalatai mennyiben erősítik a tranzitológia klasszikus elméleteit, pontosabban a régió történései és folyamatai mennyire vannak azzal fedésben? Ezek fényében pedig a posztkommunista átalakulások milyen módon erősítik, vagy változtatják meg a tekintélyelvű rendszerek demokratizálódásáról vallott nézeteinket? Jelen tanulmányunkban mindkét kérdést érintjük, de nem kívánunk egyikre sem kimerítő szakmai választ adni, inkább csak fogódzókat kínálunk a későbbi kutatásokhoz. Más oldalról azt is mondhatnánk, hogy rövid eszmefuttatásunkban arra is választ keresünk, miben gazdagították a nemzetközi tranzitológia szakirodalmát a poszt-kommunista rendszerváltozások?

Maga a tranzíció szó eredete sem egyértelmű, a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Spanyolországból származik az 1970-es évek elejéről. Fernandez Miranda nevéhez kötik, aki egy francoista politikus volt, művelt, felvilágosult, abszolutista gondolkodó. Ő mondta egy újságinterjúban, hogy az út a diktatúrából a demokráciába valószínűleg el fog húzódni, nem lesz rövid és egyenes, hanem különböző hullámok lesznek, és ezt a folyamatot a „transición” (spanyolul átmenet) szóval írhatjuk le (Simon 2008).

A tranzitológia első nagy és ma is figyelemre méltó alkotásának D. A. Rustow közel fél évszázada megjelent írását tartom (Rustow: 1970: 337-363). Rustow óta általánosan elfogadott tény, hogy a demokráciába történő átmenet semmi esetre sem egy lineáris vagy egy előre kiszámítható racionális folyamat. Különösen nem az, ha figyelembe vesszük az átmenet során a nemzetközi hatásokat, a többféle irányból jövő kalkulálhatatlan kimeneteleket, az elkerülhetetlen visszaeséseket, a folyamat változatosságát és sokszor bizonytalan kimenetelét. Rustownak a demokráciák sta-

bilitásának tapasztalatokból kiinduló elméleti alapvetései a mai napig gondolatébresztők (1970). Jelen tanulmányunk szempontjából két fontos felvetésére hívjuk fel a figyelmet. Az első szerint a demokratizálódási folyamatokat alakító tényezők sokszor nem a társadalom struktúrájából jönnek át a politikum szférájába, hanem véletlenszerűen összekapcsolódó nem társadalmi elemekből. Ezzel nemcsak teljes mértékben egyetértünk, de ki is egészíthetjük, mert véleményünk szerint ezek a nem-szociális predispozíciók legtöbbször a média segítségével a politikai elitcsoportok politikai kultúrájából, magatartásából, attitűdjéből, értékrendszeréből, viselkedési mintáiból, norma-követéséből, konfliktuskezelési képességeiből következnek, szüremkednek le (Simon CEPSR 2009).

Az sem mindig garantált, hogy a demokrácia kiépítésének folyamatában az új aktorok csak demokratikus eszközöket alkalmaznak, gyakran előfordul, hogy éppen a demokrácia intézményeinek kiépítésére antidemokratikusan járnak el. Schmitter, O'Donnel és Whitehead 1985–86-ban megjelentetett négykötetes könyve, illetve Juan Linz és Alfred Stepan 1996-os ópusza ma a tranzitológia legfontosabb elméleti szakirodalmá, melyet minden témához kapcsolódó elemzés referenciának használ. A posztkommunista átmenetekről azonban eddig nem született igazán jó, átfogó elméleti munka, a több országot összehasonlító kutatás pedig ritkaságszámba megy (pl. Barnes–Simon által szerkesztett *The Post-communist Citizen* című 12 országban végzett empirikus kutatásra alapozott művet, melynek 11 neves európai és amerikai szerzője van (Barnes–Simon 1988).

2. ÁLLAM ÉS CIVIL TÁRSADALOM VISZONYA DIKTATÚRÁBAN ÉS DEMOKRÁCIÁBAN

Ha összevetjük a diktatúra és a demokrácia közti különbséget és azt le akarjuk írni egy összehasonlításban, akkor a két rendszer közti különbséget legszemléletesebben az Állam (Á) és a Civil Társadalom (CT) viszonyában tudjuk bemutatni.

A diktatúrában az állam maga alá gyűri a civil társadalmat és feltétel nélkül dominálja azt. A diktatórikus rendszer mindig annyira kemény diktatúra, amennyire erős az Á dominanciája a civilek felett, illetve amennyire nagy a CT alávetettsége, kiszolgáltatottsága az állam erőszakszerveinek. Ha a CT-nek van egy bizonyos autonómiája (pl. a privát szféra, vallás, oktatás), akkor puhább a diktatúra (mint Jugoszlávia és Magyarország az 1980-as évek második felében). Ha viszont egyáltalán nincsen, nagy az elnyomás, akkor mondjuk, hogy totális a diktatúra (Szovjetunió Sztálin idején 1945 után, vagy Észak-Korea a Kim-klán mindhárom generációja idején).

A demokratikus rendszerekben ezzel szemben az Á és a CT között mellérendeltségi, intézményesített partnerségi viszony van. Az Á gyakorolja hatalmát, de a CT küldi az általa megválasztott képviselőit Á szervezeteibe, javaslatokat tesz Á-nak és ellenőrzi, számon kéri Á tevékenységét. Demokráciákban tehát a kapcsolat, az emberek és az információk áramlása kétirányú, „konzultatív”, míg diktatúrákban egyirányú, „parancsoló”.

Kérdés, hogy a demokrácia és a diktatúra kettőssége egy „tyúk-tojás” körforgásos viszonyához hasonlítható-e, vagy nem, hanem sokkal inkább egy „természetes” és egy „természetellenes” állapot létrejöttéhez, egy „utcás” és egy „zsákutcás” helyzethez? Úgy is feltehetjük a kérdést, hogy miért szeretjük inkább a demokráciát, mint a diktatúrát? A választ a két rendszer működése és hosszú távú hatása révén adhat-

juk meg: a demokrácia ugyanis humánus, emberbarát, mert alkotó energiákat szabadít fel; míg a diktatúra antihumánus, elembertelenít és rombol. Adódik a kérdés, hogy akkor miért és hogyan jön létre a diktatúra? A kérdés első felére egy korábbi tanulmányomban már bővebben válaszoltam, amikor a pretorianizmus természetét és működését írtam le, most inkább a kérdés második felére válaszolnék (Simon 2004). Megítélésem szerint egy reverzibilis folyamattal állunk szemben, így a konstrukció létrejöttének megértése segít a „dekompozíciós folyamat” (szétesés, leépítés) megértésében is, vagyis a felépítésében benne van a lebontásának lehetősége is.

A latin-amerikai diktatúrák úgy kezdődnek, hogy a katonákat parancsnokaik kivezénylik a laktanyákból, hogy elfoglalják az állam legfontosabb hatalmi pozícióit, így a hatalmi ágak vezérlő központjait (parlament, bíróságok, rendőrségek), az igazgatási szervezetek kulcspozícióit, a médiaközpontokat, az erőszakos szervezetek irányító központjait, és a szimbolikus szervezetek vezérlő erőit. A demokrácia intézményeit föloszlatják, illetve azokat saját szervezeteikkel helyettesítik, és saját emberekkel töltik fel, szabályait felfüggesztik és saját szabályait vezetik be. Egyenruhában „kormányoznak”. A törvények egy részét vagy többségét felfüggesztve katonai kormányzást vezetnek be, a kontroll-mechanismusokat és a civil szabadságjogokat jelentősen szűkítik vagy teljesen megszüntetik. A képlet leegyszerűsítve a következő: a Hadsereg (H) megszállja az Államot (Á) és a továbbiakban annak intézményein keresztül dominálja a maga alá vetett, jogaitól megfosztott Civil Társadalmat (CT). Mindez annak megfelelően történik, ahogy az előzőekben a diktatúra működését leírtuk. Latin-Amerikában tehát a diktatúra úgy szűnik meg, hogy a H (ha vezetőiket így vagy úgy ráveszik) visszavonul a laktanyákba, a CT visszakapja (vagy visszaszerzi) hatalmát és választások révén ismét képviselőket küld az országos és a helyi parlamentbe, akik kormányt alakítanak, visszaállítják a demokratikus jogokat és intézményeket, helyreáll az Á és a CT korábbi „partneri” kapcsolata. Ha a politikusok évekkel később ismét túlságosan korruptak lesznek, vagy a gazdaság válságok és csődök halmazát produkálja, akkor megint jön egy szignál, melynek hatására a katonák elhagyják a laktanyákat és ismét megszállják az Á-t, minden kezdődik előlről. Ez a diktatórikus rendszer létrejöttének latin-amerikai képlete, de milyen Közép- és Kelet-Európa kommunista képlete? (*Itt és most tegyük zárójelbe a gerillaharcosokat, mert ők nem egy ország reguláris hadseregéből nőnek ki, hanem olyan civilekből állnak, akiket világmegváltó hitük bújtatott katonaruhába. Ők eleve célul tűzik ki a tulajdonviszonyok megváltoztatását, győzelmük után pedig félig civillé változnak vissza és forradalmi pártot alapítanak, mint Castróék, Che Gueváráék, vagy a nicaraguai sandinisták).

A kommunista diktatúrákat bolsevik típusú pártok hozták létre, melyek kizárólagosságra törekedtek, kifejezetten militarista módon szerveződtek, illegálisan és konspiratíván építették ki hálózatukat. Noha magukat mindig pártnak nevezték, de a valóságban félkatonai erőt alkottak. 1917-ben Oroszországban puccsal szereztek meg a hatalmat, 1945 után pedig a közép-európai többpártrendszeres demokráciákban a régiót megszálló szovjet-orosz fegyverek árnyékában törtek hatalomra konspirációval, illegális módszerekkel, tiltással, emberrablással, terrorista akciókkal, antidemokratikus kirekesztésekkel. A militarista párt elfoglalta az államhatalmi pozíciókat, betiltotta a többi pártot, monopolizálta a közéletet és az állam hatalmi gépezetét, s hamar kiépítette az egypártrendszerű Párt-Államot (PÁ), intézményesítve

a diktatúrát. Ennek alapján a PÁ megfosztotta a CT-t minden demokratikus jogától, föloszlatta szervezeteit és megtiltotta újak létrehozását. De ezen túlmenően az államosításokkal teljesen összetörte a civil társadalmat, és ez az a lépés, melyet a latin-amerikai katonák soha nem tettek meg. A „csonka civil társadalom” pedig így megfosztottá vált mindenféle ellenállási lehetőségtől. A PÁ maga alá vetette a CT-t és parancsuralmi módszerekkel irányította azt, a neki ellenálló vezetőit pedig likvidálta a közéletből.

Amikor tehát Közép-Európa meg akart szabadulni a diktatórikus rendszertől, akkor először is a CT-nek kellett magáról leráznia a rátelepedett PÁ-t, ahhoz pedig az államnak meg kellett szabadulnia az őt megszálló bolsevik típusú (militarista és monopolisztikus) párttól. De míg Latin-Amerikában az Á-ot megszálló hadsereget vissza lehetett küldeni a laktanyákba, addig a gyökereiben antidemokratikus bolsevik pártot nem volt hová visszaküldeni. Egyetlen megoldás kínálkozott: föl kellett oszlatni. Ezt három úton lehetett elérni: vagy maga a párt kitermelt magában olyan demokratákat, reformereket, akik ezt vállalták, vagy az új pártok erősödtek meg annyira, hogy rákényszerítették a régi PÁ pártmaradványait a megszűnésre, vagy a CT erői, társadalmi mozgalmak tették meg ugyanezt. Az első útra a magyar átmenet a példa, a másodikra a lengyel, a harmadikra pedig román átmenet szolgált példát.

Ahhoz, hogy a posztkommunista országokban a CT ismét talpra álljon, nem volt elég a demokratizálás, vagyis a szabadságjogok visszaadása, hanem a „csonka társadalomból” „teljes társadalmat” kellett alkotni. Meg kellett teremteni a CT önálló gazdasági alapját, erre pedig a piacgazdaság intézményeinek kiépítése, a magántulajdon helyreállítása szolgált, aminek eszköze a privatizáció és a reprivatizáció volt. Emellett pedig a demokratikus fejlődés számára nagyon hasznosak azok a nemzetközi programok, melyek a átmenetben lévő országokban a civil társadalom szervezeteit és öntudatát hivatottak erősíteni (alapítványok, egyletek, körök, egyesületek létesítésével és pénzügyi támogatásával).

Egyértelművé szeretnénk tenni, hogy a demokratikus átmenet során az Állam és a civil társadalom viszonyának rendezése nem egy egyszeri aktus révén történik meg, hanem az egyes kormányzatok politikai és jogi intézkedéseinek sorozataként. Magyarországon sem volt egyenes vonalú ez a fejlődés (1. sz. tábla).

3. ÁTMENET VAGY ÁTALAKÍTÁS?

Ha a címben szereplő kérdés a folyamat ok tartalmára vonatkozik. Ha precízebben akarjuk feltenni a kérdést, akkor bővebben úgy tudnánk megfogalmazni, hogy jelen tanulmányunk a tekintélyuralmi rendszerből a demokratikus rendszerbe való átmenet folyamatával foglalkozik, s azt kívánja megválaszolni, hogy a közép- és kelet-európai rendszerváltozás lényegében olyan átmenet (tranzíció) volt-e, mint amilyen általában a dél-európai és a latin-amerikai országokban, vagy pedig attól eltérő mélyebb folyamatok összessége, tehát átalakulás. Egyszerűsítve a kérdés így hangzik: minek nevezhető a posztkommunista demokratizálódás: tranzíciónak vagy transzformációnak? Erre logikailag háromféle elméleti lehetőség közül választhatjuk ki a legadekvátabbat.

Az első értelmezés a klasszikus tranzitológiai tanulmányokra alapozódik, és a tranzíció fogalmának dominanciájára épül. A 90-es években a kutatók számára az egyik lehetőség az volt, hogy kiterjesztjük a tranzitológia fogalmát, s nemcsak ma-

gára a szűkebb értelemben vett demokratizálódási folyamatra használjuk, hanem a szélesebb értelemben vett nagy társadalmi átalakításra, a transzformációra is. Tehát ez utóbbi része az előbbinek. Így viszont nem kellene külön felépítenünk az átalakítás (transformation) fogalmát, mert azt mondhatjuk, hogy a tranzíció fogalma a demokratizálás mellett a transzformáció fogalmát is magában foglalja. Csakhogy ezzel a fogalom jelentéstartományát oly mértékben kiterjesztenénk, hogy a tartalmát parttalanul relativizálnánk. (Megjegyezzük, hogy a 90-es években lengyelországi szakmai konferencián egy-két alkalommal voltak olyan szociológusok, politológusok, akik a kelet-európai átalakulást „komplex tranzíciónak” nevezték, de végül e kifejezés nem vált elfogadottá, hamar kikopott a szakmai szótárakból.) (1. sz. ábra).

A másik lehetőség akkor állna fenn, ha szubjektív bizonyosság alapján úgy döntünk, hogy a két dolog – a tranzíció és a transzformáció – eltérő minőség. Ekkor abban az értelemben használjuk a transzformáció kifejezést, melyben maga Charles Polányi is használta a „Nagy Átalakulás” című művében (Polányi: 1944). Polányi a közösségi beszolgáltató és újraelosztó (redisztributív) társadalmaknak a piaci társadalomba való átmenetét az emberiség számára óriási jelentőségű történelmi folyamatként értékelte és Nagy Átalakulásnak (The Great Transformation) nevezte el. Az ő értelmezésében ez a társadalmi változás az újraelosztó gazdaságból a piacgazdaságra való áttérést tartalmazza, mely a tranzíciótól mindenképpen fajsúlyosan eltérő tartalommal bír. Olyan kardinális változásokkal járt együtt, mely így minőségileg külön jelentéstartományba helyezi a fogalmat.

Véleményem szerint létezik egy köztes megoldás is, mely egyrészt feltételez átfedéseket is a tranzitológia eddigi demokratikus átmeneteivel, másrészt vannak olyan, az előzőtől eltérő jegyei, minőségileg más jellemzői, melyek társadalmi hatásuk miatt összetettebbé teszik a változásokat, s ezért a transzformáció önállóságot is mutat. Mindent összevetve tehát háromféle rendszerezést, megközelítést különíthetünk el (1. sz. ábra). Ha kördiagrammal akarnánk ábrázolni, akkor a Polányi-féle „Nagy Átalakulás” elmélete alapján két külön körbe kell ábrázolnunk az átmenetet és az átalakítást. A „klasszikus tranzitológiai” elméletek alkotóinak fogalomhasználata szerint viszont az átalakítás körébe belefér az átmenet is, ami felfogható annak részeként. Megítélésem szerint viszont a két fogalom értelmezési köre részben metszi egymást, részben pedig egymástól eltérő területre esik, van közös halmazuk is és van különálló halmazuk is. Nézzük meg közelebbről azokat az érveket, melyek álláspontomat alátámasztva az egymást metsző halmazok elmélete mellett szólnak! A továbbiakban lényegében arra a kérdésre válaszolunk, hogy miben állnak a hasonlóságok és miben az eltérések a „tranzíció” és a „transzformáció” között?

Latin-Amerikában a katonai hatalomátvétel után nem nyúlnak a magántulajdonhoz. Kétségtelen, hogy néha pl. a közvélemény megnyerésére a korrupcióellenes harc nevében néha vagyontokat koboznak el. Alkalmanként előfordul, hogy a külföldi emigrációba vonult ellenállók vagyontát vagy földjét elkobozzák és felosztják, de alapvetően azt mondhatjuk, hogy tiszteletben tartják a magántulajdon sérthetlenségét. Így a CT megtartotta a maga integritását és komplexitását.

Közép- és kelet-európai civil társadalmak fejlődése ettől eltérő irányt vett a kommunista diktatúrák erős nyomása alatt, olyannyira, hogy talán nem is fejlődésről,

hanem torzulásról kellene beszélni. A kommunista (szocialista) forradalmak egyik kimondott célja éppen a tulajdonviszonyok megváltoztatása volt, amikor pedig a kommunisták hatalomra kerültek, első dolguk ennek megvalósítása volt, a nagyobb és a közepes magánvagyonokat elkobozták, vagyis a termelőeszközöket államosították. A szocialista országok gyakorlata szerint az országban a termelőeszközök kb. 90-95%-a állami tulajdonban volt, így nem csak a középosztályt, de az egész civil társadalmat megfosztották az önálló gazdasági bázisától. A kiszolgáltatottá vált individuuum csak az állami munkaszervezetben találhatott munkát. Ha bármilyen rendszerellenes tevékenységért elítélték, akkor ő és hozzátartozói már csak a perifériára mehettek dolgozni, (portás, éjjeliőr, rakodómunkás, perecárus stb.) ha egyáltalán oda is bevették. (Lásd erről az 1956-os elítéltek és hozzátartozók utóéletét a 60-as, 70-es években!). A kommunisták nemcsak a civil társadalom magántulajdonát államosították, de fölsozlatták annak érdekvédelmi szervezeteit, továbbá megtiltották új alapítványok, körök, egyesületek, védegyletek alakítását.

Az anyagi bázisától megfosztott civil társadalom tehát „csonka társadalom” volt, melynek tagjai így atomizáltan végletesen kiszolgáltatottá váltak a diktatórikus hatalom önkényének. Ez az a fundamentális különbség, ami megkülönbözteti egymástól a latin-amerikai és a kelet-európai diktatúrákat. Amikor pedig a posztkommunista átmenetről beszélünk, akkor ebben rejlik a többi átmenethez képest a lényeges másság. Közép- és Kelet-Európa országaiban nemcsak demokratizálni, de privatizálni is kellett; vagyis helyre kell állítani a mesterségesen szétvert „csonka civil társadalom” saját gazdasági bázisát és integratív egységét, mely a demokráciának és piacgazdaságnak egyik alapfeltétele. Emiatt bonyolultabb, sokrétűbb a feladat, hiszen könnyebb volt 50-70 évvel korábban egyik napról a másikra államosítani, mint két-három generációval később a társadalmi igazságosság nevében ismét megtalálni a tulajdonost. Csak kevés területen lehetett reprivatizálni, a legtöbb új tulajdonos pénze vagy kapcsolati tőkéje révén került tulajdonosi pozícióba, ami velük és a folyamattal szemben éles feszültséget okozott a társadalom tulajdon nélkül maradt csoportjaiban. Miközben a demokratizálódás nyitottabbá, egyenlőbbé és igazságosabbá tette a társadalmat, a privatizáció éppen az egyenlőség ellen hatott, s növelte az igazságtalanság érzését. Közép-Európában a feladat az új politikai osztály számára éppen az volt, hogy megakadályozza az erős polarizálódást, hogy féken tudja-e tartani az ellenerőket, s el tudja-e érni, hogy a piacgazdaság irányába mutató privatizációs folyamat salakja az emberek szemébe ne úgy jelenjék meg, mint magának a demokráciának a hozadéka. Ha a kettő, a demokrácia intézményeinek és a piacgazdaságnak a kiépítése szétválik az emberek tudatában, akkor a tranzíciós folyamat viszonylag gyorsan megy végbe, s az emberek nem fordulnak a demokrácia ellen, nem szavazzák vissza a régi tekintélyuralmi rendszer politikai erőit. Azt mondhatják, hogy „kevés a demokrácia”, vagy „rosszul működik”, de azt a hamis tudatot mindig el kell oszlatni, hogy „általában rossz a demokrácia”, már a kifejlődését is el kell kerülni. Például a közvélemény-kutatások számára külön kihívást jelentett megmagyarázni, hogy a válaszadók mennyiben tesznek különbséget kormány és rendszer megítélése között, vagy a piacgazdasággal való elégedetlenség és a demokráciával való elégedetlenség között, annak általános és specifikus megjelenése között.

Megítélésem szerint el kell választanunk az átmenet folyamatát (tranzíció), mint egy demokratizációs folyamatot, az átalakulás folyamatától (transzformáció), mert ez utóbbi sokkal összetettebb és mélyebb interaktív folyamat. Egyértelműen szét kell választanunk a tranzíciót és a transzformációt, de mindezt annak tudatában, hogy vannak köztük átfedések. Pl. Mexikó és Chile esetében egyértelműen demokratikus átmenettel, tranzícióval van dolgunk; a posztkommunista államok esetében azonban átalakulós folyamatról, transzformációról kell beszélnünk.

A demokratikus átalakulás folyamata esetén, a dél-amerikai, a délkelet-ázsiai és dél-európai tapasztalatok alapján elkülöníthetünk két különböző területet. Az egyik terület az intézmények demokratikussá válásával és az államszerkezettel foglalkozik, míg a másik az állam és a civil társadalom közötti kapcsolatokat vizsgálja. Ha mindkét folyamat működik, akkor egy rendszerváltásról beszélhetünk, amikor is a tekintélyelvűt leváltja egy demokratikus rendszer. Ez történt meg az 1980-as években Argentínában, Peruban, Uruguayban, amikor a hadsereget elmozdították a hatalomból. Hasonló folyamatok zajlottak le az 1970-es és 1980-as években Dél-Európában: Görögországban, Portugáliában és Spanyolországban. A klasszikus értelemben véve ezek a demokratikus folyamatok az átmenet fogalmába tartoznak (Linz és Stepan 1996.).

Mindazonáltal, a közép- és kelet-európai posztkommunista országokban a civil társadalom, mivel a magántulajdon feletti rendelkezés nem létezett, nem tudott partner-jellegű kölcsönhatásba lépni az államhatalommal, ellensúlyozva annak hatalmát. A posztkommunista régió belüli demokratikus változásnak feladata is volt, hogy érvényesítse az államtulajdont és keresse fel a korábbi tulajdonosokat, akikről elvették tulajdonaikat. Ez nemcsak a piaci hatékonyság miatt, hanem a demokratikus fejlődésnek is szükséges eleme volt, hiszen a civil társadalmak függetlensége csak az államtól független magántulajdon által biztosítható. Ez az, ami a demokratikus folyamatot sokkal összetettebbé teszi az átmenethez képest. Másrészt maga a piacgazdaság működése is az igazságtalanság és egyenlőtlenség állandó forrását táplálja, számos ellentétet, különbséget ösztönöz az érdekekben, amelyek megoldását sokszor antidemokratikus eszközökkel éri el (növekvő munkanélküliség és szegénység, növekvő kulturális és szellemi egyenlőtlenségek). A kapitalista osztály emelkedésével egyidejűleg a munkanélküliek és szegények száma is emelkedik, akik számára a termékek és szolgáltatások kevésbé érhetőek el. A szociális igazság és egyenlőség elve, amely a demokrácia értelmezésének része, sokszor csorbát szenved és veszít (Simon 2000: 260–286).

A gazdasági átalakulás (a piacgazdaságra történő átalakítás és a privatizáció) egy sor szociális igazságtalanságot szült. A piaci hatékonyság gyakran megsérti az emberek érdekeit és értékeit, amely egyértelműen ütközik az emberekben meglévő, demokráciáról alkotott értékrenddel. Pontosan ez a különbség a posztkommunista országok demokratizálódása és a korábbi demokratikus átmenetek között, és ezáltal a demokratikus folyamat a legtöbb civil szemében pontosan antidemokratikus jellegű. Mindegyik közvélemény-kutatásnak, politikai-kulturális kutatásnak szembe kell néznie ezzel az ellentéttel, hogy miközben a demokratikus intézmények fejlődnek, a polgárok egyre jobban elégedetlenek a rendszerrel. Ezáltal állampolgári szinten a politikai jogok növekvő kiterjesztése együtt jár a gazdasági egyenlőtlenségek növekedésével. Miközben az emberek politikai jogai nőnek, aközben nő a köztük

lévő gazdasági egyenlőtlenség is. A politikai tér ugyan kétségtelenül nyitottabbá és szabadabbá válik, de az emberek percepcióiban a piacgazdaság kiterjedésével a gazdasági egyenlőtlenségek növekedése miatt az új rendszernek nem a nyitottsága, hanem sokkal inkább a zártsága jelenik meg. Egy zártabb gazdasági térben találják magukat, ahol sokkal nagyobbak az emberek közötti anyagi különbségek, sokak számára a politikai kiszolgáltatottságot egyre inkább a gazdasági kiszolgáltatottság veszi át. Az egalitarista rendszerhez (kollektív szegénység) szokott polgárok egy része azt veszi észre, hogy a nálánál gazdagabbakhoz képest az anyagi javak egyre nagyobb arányának használatából ki van zárva. A közép- és kelet-európai országokban sok ember számára a politikai rendszer demokratizálódása tehát kéz a kézben jár a gazdasági rendszer bizonyos értelmű és szintű „anti-demokratizálódásával”. Az új demokratikus politikai osztály feladata többek között az, hogy gondoskodjon arról, hogy ez az érzet a társadalom minél kisebb hányadában erősödjék csak meg, és ne lépje túl azt az optimális határt, melyet az emberek toleranciája még eltűr anélkül, hogy visszakívánnák a régi, tekintélyuralmi rendszert (Simon 2000: 260-286).

Az eddig leírtak alapján kijelenthetjük, hogy a posztkommunista társadalmak demokratizálódása egy sokkal összetettebb folyamat, mint azon tekintélyelvű társadalmak átalakulása, amelyek mindig is a piacgazdaság alapján működtek. Ezáltal a posztkommunista demokratizálódás nemcsak a politikai kapcsolatok hatáskörét és rendszerét módosította, hanem sarkalatos változásokat hozott a gazdasági világba, amelynek következményei számos esetben sértették a demokrácia néhány alapelvét – kizárólagosság, gazdasági egyenlőség, esélyegyenlőség, stb. –, noha az elvek nagyon fontosak a polgárok demokrácia-felfogásában. Láttuk a közép- és kelet-európai posztszocialista országok átmenetének sajátosságait és ellentmondásos jellegét, összetettségét, mely annyira különbözik a dél-európai, dél-amerikai és délkelet-ázsiai országok fejleményeitől.

Összegezve tehát eddigi eszmefuttatásom, a közép-európai régióban lezajlott változások leírására szakmailag kifejezőbbnek és komplexebbnek tartom az átalakulás („transzformáció”) kifejezés használatát, mint az átmenetét („tranzíciót”). Ez utóbbi redukáltabb tartalommal bír, s csak magára a politikai rendszer demokratizálására vonatkozik, de nem a gazdaságra, az életvilágra és a többi területre.

4. A POSZTKOMMUNISTA ÁTALAKULÁS NÉGY FŐ MÁTRIX-ELEME

Az elmúlt 20-25 év a posztkommunista demokratikus átalakulások története elegendő tapasztalatot szolgáltatott számunkra, hogy elhelyezzük a változásokat a nemzetközi demokratizálódás trendjei, és a főbb elméleti rendszerek között. Jelenlegi tanulmányom keretei között csak egy rövid áttekintést nyújtok a különböző megközelítések között, amelyeket a legfontosabb szakirodalmak használnak a posztkommunista átalakulás leírására.

Sok tanulmányt szenteltek már annak, hogy dokumentálják a demokratizálódás eseményeit és jelenségeit, de sokkal kevesebbet foglalkoztak a tartalom és a jelentés értelmezésével. A legfontosabb elméleti igényű megközelítések rendszerezését és értelmezését a 2. sz. ábrában foglaltuk össze. Nem foglalkoztunk azokkal az elméletekkel, melyek vagy ellentmondásos megállapításokat tartalmaznak, vagy csak a felszínt érintik, s nem jutnak el a mélyebb összefüggésekhez, azok mozgatóihoz (2. ábra).

Ahhoz, hogy megértsük a posztkommunista régió változásait, teljes mértékben jártasnak kell lennünk a „Nagy Átalakulás” főbb mátrixaival. Nézetünk szerint, a posztkommunista transzformáció politikai dimenziói alapvetően négy nagy mátrixból tevődnek össze, ezeket felfoghatjuk a nagy rendszerek integrációjának is: 1. a politikai integráció; 2. a gazdasági integráció; 3. a társadalmi integráció; 4. a nemzeti integráció. Lefordítva mindezeket a változások nyelvére így hangzik:

A **politikai rendszer** demokratizálódása (átmenet).

A **gazdaság** modernizációja.

A **társadalom** szociális integrációja.

Az **állam** nemzeti függetlensége.

A posztkommunista régióban, minden kollektív cselekedetet és tevékenységet, politikai folyamatot e négy nagy integráció újrendezése, azok valamilyen kombinációja gerjesztett. Az egész politikai tér eseményeit és folyamatait csak e mátrix-dimenziók működésén keresztül tudjuk megérteni. A különböző folyamatok, feladatok és változások e négy integráció (dimenzió, mátrix) keveredésének az eredményei, különböző kombinációi. A négy mátrix egyes összetevőinek ereje alkotta a változások motorját, határozta meg a feladatokat, az ellentétek megoldásának feltételeit és lehetőségeit. A négy mátrix nem feltétlenül lineárisan, amelyek egymás követve alkotnak egy folyamatot, hanem gyakran egyszerre működött közülete kettő-három, vagy mind a négy, még ha a folyamatokra különböző erősséggel hatottak is.

Közép-Európában a politikai rendszer demokratizálódása Magyarországon és Lengyelországban zajlott le a leggyorsabban, a gazdaság modernizációja a cseheknel és a lengyeleknel történt meg legmélyebben, a társadalom szociális integrációja a magyaroknál látszott a leghatékonyabban működni, az állam nemzeti függetlensége viszont a balti államoknál, Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében volt kardinális mátrix.

Közép-Európa legtöbb országában az első időszak, az úgynevezett politikai átmenet a demokrácia irányába 1988 és 1993 között ment végbe. Ez alól talán csak Románia, Bulgária, Albánia és a nemzeti függetlenségéért küzdő balti államok, valamint az ex-Jugoszlávia tagköztársaságai jelentenek kivételt, ahol a demokratizálódás némi késéssel történt meg, éppen mert a negyedik faktor, a függetlenségért folyó küzdelem megnehezítette.

A régi és az új elit megküzdött a hatalmi pozíciókért, és ugyanabban az időben a demokrácia új politikai, igazságszolgáltatási és intézményi rendszerei is létrejöttek. Néhány kutató kifejezetten azért aggódott, hogy nem láttak a régióban valódi szociális és politikai változásokat, ami nélkül a politikai-intézményi rendszer csak nehezen tud megszilárdulni. Mások az emberek a régi diktatúrákból örökölt politikai kultúrájától féltek, mely sok authoriter elemet tartalmazott (pl. az erőszak alkalmazását, a paternalista tekintélyelvűséget stb.). Voltak, akik a régióban a demokratizálódás szempontjából a legfontosabb törésvonalnak a vallást tekintették (Huntington), mások a politikai osztály kompromisszumkészségét tartották elsődlegesen fontosnak. A demokratizálódással kapcsolatos különböző megközelítési és rendszerezési kísérleteket az 1. sz. táblázatban gyűjtöttük össze.

A második időszakban zajlott az úgynevezett gazdasági átmenet, 1993 és 2000 között. A közép-európai országok közül a lengyelek, magyarok, csehek és szlovákok lényegében az ezredfordulóra befejezték a privatizációt, míg a románoknál, bolgároknál, horvátoknál és szerbeknél ez jelentősen elhúzódott. Nemcsak az állami vagyon privatizációjának időszaka volt ez, de például a közösségi közfölkék is. Az állami vagyon privatizációjának és reprivatizációjának egyik következménye az állam gazdasági erejének csökkenése, illetve a csökkenő állami szerepvállalás például a szociális területeken, az oktatásban, a munkahelyteremtésben, ami együtt járt a társadalmi feszültségek növekedésével, a munkaadók és a munkavállalók közti konfliktusok szaporodásával, a politikában pedig a jobboldal és baloldal közötti szakadás erősödésével, vagy a liberalizmus és konzervativizmus harcával. A közép-európai országok többségében a külföldi hitelek, a beáramló privatizációs tőke és a munkát szolgáltató új intézmények megszervezése volt hivatott az új struktúrák stabilizálására az ezredfordulóban, főleg Csehországban, Szlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban, Szlovéniában és a balti országokban.

Az ezt követő harmadik periódus már inkább nevezhető a demokrácia megszilárdulása korszakának, amikor a szociális feszültségek kezelése került előtérbe. A legtöbb ország ekkorra már túl volt a harmadik vagy a negyedik országgyűlési választáson, tehát szinte minden párt kormányzati teljesítményét megismerték, nemcsak az állampolgárok, de maguk a politikusok is. El kellett fogadtatni az emberekkel az új tulajdonviszonyokat, hogy például a közösségi tulajdonnak nevezett állami tulajdont szétszedték, lebontották és pénzért vagy kapcsolati tőkékért egy-két embernek adták. Kezeln kellett a munkanélküliséget, mely korábban nem létezett, a rendszerváltás folyamatában viszont (főleg a privatizációt követő racionalizálás és a szovjet piac összeomlása következtében) egyes országokban elérte a 15-20%-os arányt. A szociális integráció helyreállítása a legtöbb országban külföldi hitelfelvétellel ment végbe, aminek során a munkanélküliek kisvállalkozás indításához kaptak kezdőtőkét kedvező feltételekkel (Simon 2000: 260–286).

Végül pedig – nevezzük negyedik periódusnak! – az ezredforduló körül már több országban a modernizációs feladatok kerültek előtérbe, az ország fejlődési pályára állítása, erősítve szociális integrációját és gazdasági teljesítményét. Köztük főleg a lengyelek, a szlovének, a csehek, és az észtek produkáltak figyelemre méltót. Magyarországon az 1999–2001-es időszakot sokan gazdasági aranykorszaknak nevezik, hiszen akkoriban az ország Európában a második legnagyobb arányú fejlődést produkálta. Lengyelország esetében ez a korszak néhány évvel később következett be.

A tranzitológusok szerint az ezredforduló első éveire befejeződött a közép-európai országok demokráciába és piacgazdaságba való átmenete, de a kelet-európaiaké még legalább egy évtizeddel elhúzódott, sőt egyeseké meg is rekedt (Ukrajna), vagy visszarendeződött a tekintélyuralmi rendszer irányába (Belorusszia).

Vannak olyan iskolák és irányzatok, melyek szerint az átmenet akkor fejeződik be, ha a civil társadalom egyértelműen megerősödik, sőt, ha már a politikusok maguk is a civil szervezetek felé fordulva keresnek támogatást hatalmuk erősítéséhez. Magyarországon erre legalább 2009-ig, a Civil Összefogás Fórum (CÖF) első nagyobb rendezvényéig várni kellett, de igazi civil pezsgés csak 2012-től következett be (Simon 2010).

5. RENDSZEREZÉSI KÍSÉRLETEK

A posztkommunista átmenetek tanulmányozásakor számos új besorolási lehetőség merült fel, amelyekkel osztályozhatjuk az átmeneteket.

Ezúton szeretnénk előrebocsátani, hogy abban a hiszemben és szándékkal néztem át és elemeztem végig a nemzetközi tranzitológiai szakirodalmat (az angolt, a spanyolt és a németet), hogy az irányzatok és iskolák csoportosítása segít a megközelítések közötti különbségek megértésében is. Meg kell jegyezni, hogy az elemzések egy része nem sorolható be egyetlen iskolába vagy irányzatba sem. Emellett sok megközelítés egyidejűleg több dimenziót is használ és átfedések is vannak az egyes irányzatok között.

Összesítve hét különböző felfogást tudtam elkülöníteni egymástól, melyek a következők:

1. „A történelmi, kulturális örökség” felfogás;
2. „A politikai kultúra” felfogás;
3. „A régi, tekintélyuralmi rezsim (ancient regime)” felfogás;
4. „A politikai szerkezet változási módja” felfogás;
5. „A résztvevők szerepe (elit és tömeg)” felfogás;
6. „A változások iránya” felfogás;
7. „A változás sebessége és mélysége” felfogás.

Nézzük meg egyenként, milyen jellemzői vannak a fenti hét koncepciónak, amelyek a kutatók szerint a kilencvenes években a posztkommunista régióban az átalakulásokat befolyásolták! (Simon 2006).

1. Történelmi, kulturális örökség felfogás a posztkommunista országokban igen elterjedt, amely a lakosság vallását és a demokratikus tradíciók meglétét vagy hiányát kutatja. A volt államszocialista országok három történelmi-kulturális régiót alkotnak, fejlettségi szintjük szerint. Ezek a régiók nagyban meghatározzák a demokrácia esélyeit: 1: Közép-Európa; 2: a Balkán; 3: Kelet-Európa. A közép-európai lakosok többnyire katolikusok vagy protestánsok, kiterjedt demokratikus tradíciókkal bírnak, a múltban saját parlamenttel rendelkeztek, politikai pártokkal, megválasztott helyi és országos képviselőkkel (a lengyel, magyar, litván példák). Nekik van a legnagyobb esélyük arra, hogy megérjék a demokrácia kifejlődését és stabilizációját. A Balkán államai ortodox vagy muzulmán vallásúak, kevés demokratikus hagyományuk van, és a képviseleti rendszerük az öröklésen és/vagy családi alapon nyugodott (Románia, Szerbia, Albánia). Ezekben az országokban a demokratikus erők folyamatosan háborúban álltak a tekintélyuralmi erőkkel. Kelet-Európa ortodox lakosságának jelentős része történelmi okok miatt nem ismeri a demokrácia intézményeit és azok működéseit, sem a parlamentet, sem az országos vagy helyi képviselet formáit. Alapvetően tekintélyuralmi hagyományokat örököltek. Kimaradt az életükből a humanizmus, a reneszánsz, a racionalizmus és a romantika, ezért nem az emberek és a humanizmus áll gondolkodásuk tengelyében, hanem sokkal inkább egy eszme és annak védelme (Ukrajna, Belorusszia, Oroszország). Meleg konfliktusok idején például nem ismerik el a semlegességet, csak a velem vagy ellenem, barátom vagy ellenségem dichotómiában tudnak gondolkodni. (Szerbia, Románia). Ha sikerülne is demokratikus intéz-

ményrendszert bevezetni, azt tekintélyuralmi tartalommal töltенék meg (Lawson–Römmel–Karasimeonov 1999; Huntington 2008).

2. **Politikai kultúra felfogás** a hangsúlyt arra helyezi, hogy az új demokráciák sikeres konszolidációja nemcsak egy új alkotmány létrehozását és demokratikus döntéshozatali eljárások meghonosítását jelenti. A demokrácia életképessége inkább attól függ, hogy a civil kultúra elfogadja-e az új politikai hatalmat. Az új demokráciák túlélése súlyos veszélyben van akkor, ha hiányoznak azon (többségben lévő) aktív állampolgárok, akik szerint az ország számára legjobb kormányzási forma a demokrácia (Linz & Stepan 1996). Ott ahol nem alakult ki demokratikus impulzusokkal rendelkező értelmiségi réteg, mint a kelet-európai és a kelet-közép-európai régióban (Szerbia, Románia, Moldávia) sokkal nehezebb, hosszabb ideig tart a demokratikus politikai kultúra pilléreit lerakni. A közép-európai országokban viszont a demokratikus irányoknak erős gyökere van. A politikai kultúra három típusa: 1. az erős demokratikus politikai kultúra (Magyarország, Lengyelország, Cseh Köztársaság, Szlovénia, Horvátország); 2. a gyenge demokratikus politikai kultúra (Románia, Bulgária, Szerbia, Moldávia, Albánia); 3. a demokratikus politikai kultúra hiánya (Oroszország, Fehéroroszország, Azerbajdzsán). A kulturális gyökerek között a tömegtájékoztatásnak (médianak) különleges fontossága van (Welch, 1993; Linz and Stepan 1996, Barnes and Simon 1998).
3. **A régi, tekintélyuralmi rezsím (ancient regime) felfogás** ugyancsak egy nagyon fontos aspektust ad az átmenet folyamatának elemzéséhez. Meg kell említenünk, hogy Gabriel Almond különbséget tett az országok között a tekintélyuralmi rendszer eredete és beágyazódása alapján. Három kategóriát hozott létre: 1: ex-szovjet utódállamok, ahol a kommunizmus megszületett és mély tekintélyuralmi történelmi gyökerek vannak. 2: forradalmi országok, ahol a belső strukturális konfliktusok következményei a forradalmi változások (Kuba, Albánia). 3: a megszállt országok: ahol a megszálló erők a kommunista tekintélyelvű rendszert rákényszerítették az országokra (Magyarország, Lengyelország és más közép-európai országok). A posztkommunista országok átalakulási sajátosságai nagyban függttek attól, hogy milyen mértékben volt beágyazva a tekintélyelvű rendszer az adott országban. Minél szervezetlenebb volt a rendszer, annál egyszerűbb volt tőle megszabadulni, és fordítva (Almond and Powell 1986., Varga 2008).
4. **A politikai szerkezet változási módja felfogás** a változás módjával foglalkozik. Linz és Stepan osztályozási módjából indul ki, tehát azt vizsgálja, hogy milyen módon bomlott fel a régi rendszer. Ennek alapján két típust különböztet meg: 1: rendszer összeomlás (Csehszlovákia, Románia, NDK); 2: tárgyalásos átmenet (Magyarország, Lengyelország, Dél-Korea, Spanyolország). Később a szerzőpáros hozzáadott még egy 3. típust is, ahol a 90-es években igazából lényegi átalakulás nem ment végbe, mint Szerbia vagy Albánia esetében (J. Linz and M. G. Reino et al. 1982.; Linz and Stepan 1996).

5. **A résztvevők szerepe felfogásnak** két típusa van. Az egyik az elit szerepének hangsúlyozásával, míg a másik az elit és a tömegek közötti kapcsolattal foglalkozik. Huntington külön hangsúlyozza a régi és az új elit szerepét a demokratizálódás folyamatában, és különbséget tesz a demokratizálódás két útja között. Az egyiket elitváltásnak (csehek, lengyelek), a többit elit átültetésnek (transzplantációnak) hívja (magyarok, bolgárok, oroszok esetében) (Huntington 1991: 258). P. Gerlich, F. Plasser és P. Ulram szerzők a demokráciák osztályozását a politikai szereplők közötti kapcsolatok alapján teszik. Rendszert-védő elitről és ellenzéki elitről beszélnek (Gerlich-Plasser-Ulram 1991: 9). Tárgyalásos átalakulás azokban az országokban következett be, ahol a politikai aréna négy klasszikus szereplője már az átalakulás elején létrejött. A négy szereplő a következő: a régi rendszert radikálisan védők, a moderált reformisták, a moderált ellenzékiek és a rendszer radikális ellenzéke. A rendszer összeomlásakor a tekintélyuralmi rendszert tömegmozgalom (Csehszlovákia, NDK), vagy a hadsereg dönti meg (Románia), akkor általában elmondható, hogy az állampolgárok részvétele jelentős volt. Ebben az esetben a társadalom politikai tőkéje, a tömeges támogatottság, a legitimitáció és a szociális fortély fontos szerepet tölthet be az átalakulás folyamatában (Pridham and Lewis 1996: 1-22.; Newton 1999).
6. **A változások iránya felfogás** azzal foglalkozik, hogy a hatalom központját milyen irányból éri nyomás. A nyomás érkezik: felülről (Magyarország, Bulgária), alulról (Csehország, Románia, Dél-Afrika), vagy mindkét irányból (Lengyelország, Szlovénia). Különbséget tettek abban az értelemben is, hogy a változásokat felülről végrehajtott reformok vagy alulról indult forradalmak vezérelték-e (Paramio: 2000). A Vachudová-Snyder típusú osztályozásban a rendszerváltozásnak három eleme van: 1: ellenállás a kommunizmusnak, 2: a kommunista párton belüli reform az 1980-as években, 3: ellenzék-kormányhatalom közötti kapcsolat 1989-96. Ebben a rendszerben csak két olyan ország van, ahol jelen volt mind a három, békés rendszerváltást biztosító alapvető feltétel (Vachudová, A.–T. Snyder 1997: 20).
7. **A változás sebessége és mélysége felfogás** a változások iránya felfogáshoz kapcsolódik, és a mediterrán irodalomból jön. Az első típusra a folytonosság jellemző, neve „*reforma pactada*”, míg a második típusra alapvető változás a jellemző, neve „*ruptura pactada*” (Juan Linz, Maravall, Montero and Morlino). A spanyol átalakulás elemzői a folytonosság és a szétbomlás dimenziói szerint vizsgálták a demokratizálódást. Az átalakulás elején az ellenzéki pártok a reformok szerepét hangsúlyozták, amelyek folytonosságot biztosítottak („*reforma pactada*”) és csak később célozták meg a régi rendszerrel való radikális szakítást („*ruptura*”). Nemcsak a politikusok és a politikatudomány szakértői, de az állampolgárok is így élték meg a spanyol átmenetet (McDonough–Barnes–Lopez Pina 1996).

6. A DIKTATÚRÁK MAGATARTÁS-TORZÍTÓ HATÁSA

Milyen magatartás-formák alakulhatnak ki egy diktatúrában, amire, mint formálандó pillérre a demokrácia is építhet. Három olyan magatartásformát emelünk ki, melyek általánosan megtalálhatóak voltak a négy évtizedes tekintélyuralmi rendszerekben:

1. az „apatikus-apolitikus” magatartás;
2. a „vakhittel bíró” magatartás;
3. a „rettegő” magatartás.

Az „apatikus-apolitikus” zárvány-magatartást alapvetően a közöny és a fásultság jellemzi, az, hogy igyekszik magát távol tartani mindentől, ami érintkezik a politika világával. Szigetként próbálja magát vagy személyi integritását menteni, s inkább a magánéletbe vonul vissza. A diktatúra számára ennek a típusnak az az előnye, hogy legalább nem fejt ki ellenállást, nem kritizál, nem lázít, legalábbis nyilvánosan nem teszi. De hátránya, hogy maga is egészében egy passzív aktus, egy neutralitás, aki így nem tartalmazza a hatalom számára fontos „feltétel nélküli követni-készség” mozzanatát.

A „vakhitű” alávetett magatartás forrása az, hogy a személy nem lát más alternatívát, csak azt az egyet, amit ő megél. Ami van, azt eleve adottnak feltételezi, természetesen fogja fel, megszereti, sőt egyenesen beleszeret. Ilyen érzés lehetett az 50-es években a Sztálin vagy Rákosi Mátyás iránti rajongás, vagy napjainkban az észak-koreai vezetők iránti extázisos, őrjöngő és önkívületében síró alattvaló.

A „rettegő” alávetett magatartású szintén tartalmazza a feltétlen követni-készség mozzanatát. Őt a terror által kiváltott félelem mozgatja, ami szintén minden intézményesített diktatúra része. A diktatúra ez utóbbi kettőt tartja kívánatosnak, csak a puhább verzió tűri meg az elsőt. Olyannyira igaz ez, hogy a totális diktatúrák nem is engedik az első változatot. Emlékezzünk csak a Rákosi-korszak mondására: „Aki nincs velünk, az ellenünk van!”, amihez képest oldódást jelentett a késő Kádár-korszak „Aki nincs ellenünk, az velünk van!”.

Kérdés az, hogy napjaink demokráciájában miből nőhet ki a bizalom, mint fő pillér: a csendes túlélésből vagy a feltétlen követni-készségből? A válaszunkat nem alapozhatjuk empirikus adatokra, csak szubjektív tapasztalatokon alapuló sok bizonytalanságot tartalmazó valószínűsítésekre. Feltételezzük, hogy az „apolitikusok” egy része aktivizálódik, hiszen a szabadság birodalmában meg tudná tartani önmaga identitását és integritását akkor is, ha mégis politizálna. A hatalom által gerjesztett félelemnek a demokráciában meg kell szűnnie. A „rettegő” is lényegében hasonló dilemmák előtt áll. Félelme a rendszerváltozás és átalakítás idején ugyan még sokáig fennmaradhat, de ideális helyzetben a stabil demokráciában nincs helye a félelemnek. A rettegőnek nem kell rettegnie, választhat, hogy politizál-e vagy sem, aktivizálódik-e vagy sem. Ha csömöre van az évtizedes kényszer-politizálástól, akkor egy időre biztosan kivonul, nem politizál, sőt nem is szavaz, ha viszont a pártok valamelyike képes felébreszteni az érdeklődését (pl. egy vonzó céllal), akkor elindulhat egyfajta bizalomépülés benne a politika világa iránt. De ennek fordítottja is igaz, ha nincsen megfelelő pártkínálat, nincs olyan erő, mely a politikához vagy annak szereplőjéhez vonzaná, továbbra is bizalmatlan marad. Ez esetben a szabadság nem a választás szabadságát jelenti számára, hanem azt, hogy végre szabad nem szavaznia. A „vakhitű” által eddig vakon követett monopolisztikus rendszer mindenestül megszűnik (pártostól, vezérestől, eszméstől), és hirtelen alternatívákat lát maga előtt. Ha tudja őket értelmezni és valamelyik iránt affinitása nyilvánul meg, akkor ő lesz az, aki a későbbiekben is erős pártkötődéssel bír, vagy keresi a nagy vezért, akiben megbízhat. Nagy valószínűséggel megőrzi választói aktivitását és elmegy mindig szavazni, hiszen ezt az eljárást kötelező jelleggel interiorizálta. Csak kisebb részük

vonul ki illúzióvesztetten a politikából, mint választópolgár. Számokat és arányokat felelőtlenség lenne mondani.

Íme tömegszinten azok a pillérek, melyeket az új demokráciák kormányai a régi rendszerből örökölték és amelyekre a rendszerváltozás óta építkezni kellene: kép-
lékenység és felettebb kiszámíthatatlanok (Simon 2012).

7. A KÁDÁR-KORSZAK ÉRTÉKELÉSE AKKOR ÉS MOST

Az emberek múltbeli tapasztalataik alapján építették föl jövőbeli elvárásaikat és ehhez viszonyították a jelen megítélését. Az új politikai elitnek el kellett érnie, hogy az emberek számára ne a múlt, hanem a jelen legyen a kiindulópont, és a környező volt államszocialista országokhoz viszonyítsák magukat, melyek szintén piacgazdaságot és demokráciát építenek. 1989 tavaszán kérdőívünkkel az elmúlt 100 év politikai korszakairól kértük ki az emberek véleményét, hogy megítélésük szerint mikor éltek jobban. A Horthy, Rákosi és Kádár nevével fémjelzett korszakokat és „napjaink demokráciáját” értékelve azt láttuk, hogy az életszínvonal tekintetében az emberek döntő többsége a Kádár-korszak teljesítményét tekinti a legjobbnak, még két évtizeddel a rendszerváltozás után is. Miközben a folyamatosan gazdasági válságokkal küszködő demokratikus korszakunk leértékelődött, a két háború időszak, a Horthy-korszak felértékelődött és 2010-ben a második helyre került. Itt elsősorban nem arról van szó, hogy a (Gyurcsány-, Bajnai-) kormány tudatosan hirdeti a Horthy-rendszer felértékelődését, hanem rossz kormányzati teljesítményük idézi elő azt (3. tábla).

Kérdés: „Ön szerint mikor éltek jobban az emberek?”

3. sz. tábla: A XX. századi korszakok megítélésének változása (legrosszabb – legjobb; átlag 1-5; 1989-2010)

	1989	2001	2010
1. Kádár-korszakban (1956-1989)	3.9721 (.9926)	4.0749 (1.0019)	3.6279 (1.1484)
2. Horthy-korszakban (1920-1944)	2.0321 (1.0813)	2.3322 (1.2091)	3.0427 (1.3045)
3. Napjaink demokráciájában (1989-2010)	3.3312 (1.0378)	3.3940 (1.1658)	2.7870 (1.3601)
4. Rákosi-korszakban (1948-56)	1.8914 (.9637)	1.8630 (1.0309)	1.8106 (1.0508)

Forrás: Codebook im. 99-101.o.

A Kádár-korszakról a többségnek az a véleménye, hogy „hiányzott a szabadság” (70%) és „nagy volt az elnyomás” (61%), de „a magyar gazdaság fejlődött” (59%) és „majdnem minden magyar jobban élt” (63%). (C: 95-97).

A Kádár-korszakot az emberek többsége kedvezőbben ítéli meg, mint a többi ország diktatúráit, s ebben fontos szerepe van annak, hogy elsősorban a '70-es-80-as évekre emlékeznek, feledve az '56 utáni terrort. Az emberek úgy emlékeznek a korra, mint amelyben egy „fogyasztói társadalom” építése folyt, egy sajátos „szocialista jóléti társadalomé”, ahol nem volt munkanélküliség és viszonylagos létbiztonságban

élhettek. Az pedig már szinte teljesen kitörlődött a hétköznapi tudatból, hogy mindezt a kádárista rendszer nagy nemzetközi hitelfelvételek segítségével, az ország hosszú távú eladósodásával biztosította.

7. BEFEJZÉS HELYETT

Mondani sem kell, hogy a spanyol átmenet a maga korában kivételes volt a történelemben és sokan pesszimistán néztek a folyamat elé. Emlékezzünk csak M. Duvenger szkeptikus előadására, amit a Madridi Complutense Egyetemen tartott 1977-ben, a változások elindulásakor: „Ha a spanyol nép kezdeményezését egy békés átmenetre siker fogja övezni, akkor számos politikatudományi könyvet kell majd írni a folyamatok tanulmányozása végett, mivel több mint lehetetlen lesz az átalakulás (J. Busqueta 1989: 13.). De sikeres volt és a közép-európai régió számára is mintáértékűvé vált, mert erőszakos harc nélkül, szervezett, tárgyalásos megállapodás-sorozat révén demokratizálták a tekintélyuralmi rendszert, a demokratikus rendszer kiépítésének sikeres útja (Simon 1996. 55-74).

A spanyol demokrácia bebizonyította, hogy sokkal beszámíthatóbb és heterogénebb az állampolgárok számára, ezáltal szélesebb társadalmi erők támogatják. Az új rendszer sokkal nyitottabb volt az összes állampolgár részére, tekintet nélkül vallási hovatartozástól, kortól, politikai meggyőződéstől. Rustow-tól indulva egészen McDonough-ig, az egész szakirodalomban rengetegen vallják, hogy a demokratizálás azt jelenti, hogy a rendszer sokkal nyitottabb lesz, az állampolgároknak nagyobb lehetőségük van kifejezni magukat, és a társadalmi egyenlőségről szőtt érzéseik is megerősítik őket abban, hogy az új rendszer kevésbé korlátozó és megosztó (Epstein 1984.). Amíg a tekintélyuralmi rendszerben a legitimitáció forrása a hatalom és az elnyomás, addig a demokráciában a bizalom növekedése és a kirekesztés mérséklődése. S. Barnes, P. McDonough and Lopez Pina egy idősoros kérdőív kutatásból a következőket vonta le: az új rendszer csak akkor lesz az állampolgárok által demokratikusabbnak érzelve, ha azt igazságosabbnak ítélik meg, az egyenlőségről és az önkifejezésről alkotott elgondolásaik megerősítést nyernek (McDonough–Barnes–Lopez P. 1986:10).

A két évtizede zajló transzformáció sok vonatkozásban még ma is tart, és egy sor új kérdést is fölvet. A közép-európai régióknak jövőbeli nagy kérdése az, hogy a posztkommunista országok még mindig posztkommunisták, vagy már fiatal új demokráciák? Leonardo Morlino négy demokrácia-típust különböztet meg: 1: tekintélyuralmi, 2: populista, 3: képviselői, 4: részvételi (Morlino: 2011). A demokráciákban választópolgár által biztosított inputfunkció maga a politikai részvétel. Ha az emberek részt vesznek a folyamatok alakításában, akkor a minél magasabb szintű részvétel a rendszer legitimitációját erősíti. Ezzel szemben az extrém módon alacsony részvétel (pl. a választásokon) a rendszer mindennapi működését lehetetleníti el (a rendszer output funkcióját biztosítják). A politikusok oldaláról nézve a vezetőknek választóik felé feltétlenül nyitottaknak, elérhetőeknek kell lenniük (ezzel a rendszer input funkcióját szolgálják.). Ha viszont a vezetők elefántcsonttoronyba zárkoznak és az elit és a köznép között nem alakul ki semmilyen kapcsolat csak elválasztó falak, akkor ott törés van a demokráciában, Schmitter szerint nincs is működő demokrácia (Schmitter 2002. 12-20).

Melyik demokrácia-típust fogják a közép-európai államok kiépíteni? Másolni fogják a nyugati demokráciákat, avagy saját történelmi örökségük alapján új utakat fognak bejárni? Kérdéses az is, hogy a közép-európai pártfejlődés lesz-e valamilyen hatással a nyugat-európai pártfejlődésre és a közép-európai demokráciák fejlődése fog-e valamilyen hatást gyakorolni a nyugat-európai intézményrendszer fejlődésében?

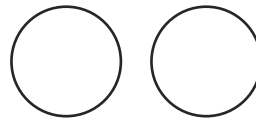
Tanulmányukban amellet érveltünk, hogy a közép-európai átalakulás sokkal összetettebb, mint pl. a spanyol átmenet volt, vagy mint a latin-amerikai országok demokratizálódása. Idősoros kérdőíves vizsgálatok azt mutatták, hogy a transzformáció következtében a rendszer nem vált sem nyitottabbá, sem igazságosabbá, sőt csökkentette a társadalmi egyenlőség érzését (Simon: 2010, 28-32. és 60-74.). A piacgazdaság kiépítése (az állami tulajdon leépítése, privatizáció, reprivatizáció) volt az folyamat, melynek hatása drasztikusan keresztbemetszette a demokrácia kiépítésének irányába tett erőfeszítéseket és eredményeket, például az igazságosságot és a társadalmi nyitottságot.

Mellékletek

I. sz. ábra: Az átalakítás (transzformáció) és az átmenet (tranzíció) fogalmi kerete

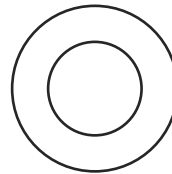
Polányi Károly koncepciójának rekonstruálása

Két külön kör

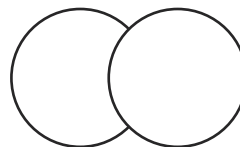
A klasszikus tranzitológiai elméletek

Egy nagy körben egy kicsi

Az „egymást metsző harmadok” elmélete:

Két egymást részben metsző kör

2. sz. ábra: A posztkommunista tranzitológiai koncepciók a szakirodalomban

MEGKÖZELÍTÉSEK

SZAKIRODALOM

1. Történelmi örökséget hangsúlyozó koncepciók

Lawson–Römmele

– Történelmi-intézményi magyarázat

1. Közép-Európa régió
2. Balkán régió
3. Kelet-Európa régió

– Vallási-kulturális magyarázat

1. Nyugati vallás: Közép-Európa
2. Ortodox vallás: Kelet-Európa
3. Ortodox és más vallás: Balkán

Huntington

2. Politikai kultúrára építő koncepciók

Barnes–Simon

– Az állampolgárok magatartásmintáinak fontossága

1. Erős demokratikus hagyományok: magyarok, csehek, lengyelek, szlovénok.
2. Gyenge demokratikus hagyományok: bolgárok, románok, szerbek.
3. Semmilyen demokratikus hagyományok: oroszok, ukránok, fehéroroszek.

– A régi politikai rendszer repressziós karakterének

szervesültsége

1. Szervesült felépítményű országok (a volt Szovjetunió legtöbb országa):
(Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország)
2. Részben szervesült felépítményű elnyomott országok:
(Románia, Bulgária, Albánia, Szerbia)
3. Nem szervesült felépítményű megszállt országok:
(Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia).

Almond–Powell

3. Politikai változás motorjai szerinti koncepciók

Linz–Stepan

1. Tömegtüntetések, rezsim-összeomlás: Románia, NDK, Csehszlovákia.

2. Elitiek tárgyalásos megegyezése paktumokkal: Magyarország, Lengyelország, Bulgária.

3. „Színváltás”: lényegi változás elmaradása: Szerbia.

4. A politikai aktorok szerepe

Szelényi, Kolosi

– Elit szerepe

1. Elit átalakulás: Oroszország, Románia, Szerbia, Szlovákia
2. Elit-kiegészés: Magyarország, Bulgária, Horvátország
3. Elit-csere: NDK, Szlovénia

– Elit és a tömegek kapcsolata: a politikai résztvevők erői **Plasser-Ullram; Schmitter**

1. A régi elit erős hatalma, hogy megvédje a régi rendszert: Bulgária, Románia.
2. Tagozódás a régi eliten belül (ortodoxok és reformisták): Szovjetunió, Magyarország
3. Az új elit erős hatalma, hogy bevezesse az új rendszert: Lengyelország, Csehszlovákia.

5. A változás iránya

Paramio, Vachudová–Snyder

1. Nyomás felülről: Magyarország, Bulgária.
2. Mindkét irányból: Lengyelország, Szlovénia.
3. Nyomás alulról: Csehszlovákia, NDK, Románia.

6. A változás sebessége és mélysége

Maravall, Montero–Morlino

1. Kiszámítható folyamatosság: paktum-reform: Magyarország, Lengyelország, Bulgária
2. Lökések sorozata és szakítás: Csehszlovákia, NDK.
3. Robbanás, gátszakadás: Románia, Szerbia

1. sz. tábla: Az egyes kormányok (K) viszonya a civil társadalom (Ct) szerveződéséhez Magyarországon (1948–2010)

Rendszerek	Kormányok	K intézkedései	K viszonya a Ct-hoz	K döntéseivel a Ct-t
Diktatórikus rendszerek 1948-1989	Rákosi- korszak 1948-1956	Civil szervezetek betiltása, vezetők üldözése	Maga alá vetette, dominálta	Szétzúzta
	Kádár-korszak 1956-1989	Szervezet-alapítás tiltása, akadályozása	Maga alá vetette, dominálta	Rombolta
Átmenetek 1990-1998	Antall-kormány dem. átmenet 1990-1994	Gyülekezési és szervezkedési jog kiterjesztése	Főlszabadította, de a pártok átpolitizálták	Engedte az építkezést
	Horn-kormány posztkommunista 1994-1998	1%-os adótámogatás, és magánosítás	Főlszabadította, de átpolitizálta	Egyszerre segítette és nehezítette
Demokratikus rendszerek 1998-2010	Orbán-kormány polgári 1998-2002	Támogatási és a szervezkedési jog kiterjesztése	Támogatott, túrt és távolságot tartott	Építette
	Medgyessy-kormány 2002-2004	Szelektív támogatás	Támogatott, túrt és tiltott is	Szelektíven segítette és nehezítette
	Gyurcsány-Bajnai kormány 2004-2010	Támogatása szelektív, tiltott és büntetett.	Átpolitizálási kísérletek, tiltott támogatott és túrt	Harcolt ellene, ami részben aktivizálta és radikalizálta.

(Forrás: Simon János saját kompozíció – 2013.)

2. sz. tábla: A posztkommunista változások típusai (Vachudová-Snyder alapján)

	Magyaro.	Lengyelo.	Cseho.	Szovákia	Bulgária	Románia
Kommunizmus ellenes	igen	igen	igen	nem	nem	nem
Komm.párton belüli reform	igen	igen	nem	nem	nem	nem
Ellenzékiek kormányon (1989-1996)	igen	igen	igen	igen	igen	nem

(Vachudová, A.-T.Snyder 1997. „Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe since 1989”. East-European Political Science, Vol.I. No.1. p.20)

SZAKIRODALOM

- Almond, G. and Powell, G.B. 1986. *Comparative Politics. A Developmental Approach*. Little Brown. Boston.
- Barnes, Samuel–Simon János (eds.) 1998. *The Postcommunist Citizen*. Budapest, Erasmus Foundation and IPS of HAS.
- Bennet, W. L. 1998. "The Media and Democratic Development: The Social Basis of Political Communication". In P. H. O'Neil (ed.), *Communicating Democracy. The Media and Political Transitions*, Boulder, Lynne Rienner
- Busqueta, J. 1989. "Sobre la transición" In *Sistema* (Madrid) No. 93. p.13.
- Clark, T. y Navarro, C. 2012. *La Nueva Cultura Política*. Ed. Mino Dávila, Buenos Aires. pp. 488.
- Huntington, P. Samuel 2008. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó. Budapest
- Jensen, Jody and Mislivetz, Ferenc 2008. "Expanding Horizons: The Concept of Civil Society before and after 1989." In. *Central European Political Science Review*. Vol. 8. No. 33, 29-65.
- Laguna, Antonio 2010. *Las claves del éxito político. ¿Por qué votan los ciudadanos?* Ediciones Península. Barcelona. pp. 254.
- Lawson–Römmele–Karasimeonov (eds) 1999. *Cleavages and Parties in East-Central Europe*. (eds.) Lawson–Römmele–Karashimeonov, Praeger, New York.
- Linz, Juan y M.G.Reino et al. 1982. *Informe Sociológico*. Ed. FOESSA, Madrid, pp.620.
- Linz, J. J. and A. Stepan: 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore and London, Johns Hopkins University Press
- McDonough, Peter 1998. "Identities, Ideologies, and Interests: Democratization and the Culture of Mass Politics in Spain and Eastern Europe". In. Samuel Barnes–János Simon (eds.) *The Postcommunist Citizen*. Budapest: Erasmus Foundation and IPS of HAS
- McDonough, P.–Barnes, S.–Pina, A. L. 1998. *The Cultural Dynamics of Democratization in Spain*. Ithaca: Cornell University Press
- Moreno, Luis García y Gabriel Tortella 2012. *La democracia ayer y hoy*. Editorial Gadir, Buenos Aires. pp. 262.
- Montero, José Ramón–Torcal, Mariano 1990. "La cultura política de los españoles: pautas de continuidad y cambio". In. *Sistema*, Noviembre, 39-73.
- Morlino, Leonardo–Montero, José Ramón 1995. "Legitimacy and Democracy in Southern Europe" In: *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*. Ed. by R. Gunther, N. Diamanduros, H-J. Puhle. Baltimore: The John Hopkins University Press 231-260.
- Morlino, Leonardo 2011. "The Freedom and Equality should be linked to Accountabilities and Responsiveness?" In. *Central European Political Science Review* Vol. 12. No. 46. 9-54.
- Newton, K. (1999), "Mass Media Effects: Mobilisation or Media Malaise?", *British Journal of Political Science*, 29, 577–600.
- Norris, Pippa 2000. *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-industrial Democracies*, Cambridge, Cambridge University Press
- O'Donnell–Schmitter–Whitehead 1986. *Transition from Authoritarian Rule to Democracy*. Baltimore. John Hopkins University Press.
- Paramio, Ludolfo 2000. "Ipari demokráciák és fejlődés" in *Demokráciák és pártok*. Villányi úti Könyvek. Budapest 44-72.
- Plasser, F.–Ulram, P.–Waldrauch, H. 1997. *Politische Kulturwandel und demokratische Konsolidierung in Ost-Mitteuropa: Theorien und Trends*. Opladen: Leske und Budrich Verlag
- Pridham, Geoffrey and Paul Lewis 1996. *Stabilizing fragile democracies. Comparing new party systems in southern and eastern Europe*. Routledge. London pp. 272.
- Puscas, Vasile (ed.) 2000. *Central Europe since 1989. Concepts and Developments*. Ed. Dacia, Cluj–Napoca
- Rose, Richard–Mishler, William 1994. "Mass Reaction to Regime Change in Eastern Europe." In. *British Journal of Political Science*, 2, 159–182.
- Rustow, Dankwart A. 1970: "Transitions to Democracy", en *Comparative Politics*, Vol. II. No. 1. 337–363.
- Schmitter, Ph. C.: 2002. "The Quality of Neo-Democracy in Central Europe" In *Central European Political Science Review* Vol. 3. No. 9. 12-20.

- Simon János 1996. A demokratikus átmenet Spanyolországban. VUK Politikatudományi Könyvek Sorozat, Budapest pp. 193.
- Simon, János 1999. „Cleavages and Space of Party Competition in Hungary” In *Cleavages and Parties in East-Central Europe*, eds. Lawson-Römmele-Karashimeonov, Praeger, New York. 215–236.
- Simon, Janos 2000. „El Coste Social del Gran Cambio en Europa Central” In. *La Transformacion de las Políticas Sociales en la Europa del Este* (ed.Carlos Flores Juberías), Min.de Trabajo y Asuntos Sociales, Madrid-Barcelona, CEDECS. 2000. 260-286.
- Simon János 2004. „Pretórianizmus és legitimáció” In. *A politikai kultúra színpénei*. Századvég Kiadó, pp. 231-241.
- Simon, Janos 2006. „Unfinished Post-communist Transition” In. *Central European Political Science Review* Vol. 8. No. 27. 33-45.
- Simon, János 2011. „Mass Political Culture and Political Participation in Hungary” In Flores, Julia Isabel (coord.) *A 50 anos de la Cultura Civica. Pensamientos y reflexiones*. México, Instituto de Investigaciones Jurídicas, UNAM-Tribunal, 2011. 233–282.
- Simon, János 2012. *Civil Társadalom és érdekképviselés Közép-Európában*. Lengyel-magyar párbeszéd (szerk.) L'Harmattan Kiadó. Bp., pp. 211.o.
- Simon, János 2012. *Értékválságban a politika – A demokratikus politikai kultúra keresése*. L'Harmattan Kiadó, Bp. 191.o.
- Simon János 2013. *A demokratikus politikai kultúra pillérei*. Codebook. Közvélemény-kutatások 1989-2010. MTA PTI ETTK. 28–32. és 60–73.
- Simon, János 2013. *A politika értékválságban – A demokratikus politikai kultúra keresése*. L'Harmattan Kiadó, Bp. 246.o.
- Szabó Máté (2008) „Civil and Uncivil Society in Hungary before and after the transition”. In. *Central European Political Science Review*. Vol. 9. No. 33. 66-86.
- Vachudová, A.-T.Snyder 1997. „Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe Since 1989.” In. *East-European Political Science*, Vol.1. No.1. p.20.
- Varga Csaba 2008. „Transition Marshaled by Constitutional Court” In *Central European Political Science Review*. Summer Vol. 9. No. 32. 9–48.
- Welch, Stephen 1993: *The Concept of Political Culture*. St. Martin's Press, New York.

A vég kezdete – Amerikai prognózisok és politikai helyzetértékelés Kelet-Európa jövőjéről a rendszerváltás hajnalán

A jelenkori, hazai politikai aktorok szóhasználatában hol rendszerváltásként, hol rendszerváltoztatásként, olykor pedig rendszerváltási kísérletként megjelenített magyar, pontosabban kelet-európai politikai, intézményi, gazdasági és társadalmi változás lassan negyedszázadossá érik. E gyarapodó történelmi távlat (is) formálja azon jogos igényt, hogy visszatekintsünk, és újra, alaposabban szemügyre vegyük az 1980-as évtized utolsó, illetve az 1990-es dekád legelső éveit, újragondolva és talán átértékelve mindazt, amit a korszakról tudunk, illetve tudni vélünk. Alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, amerikai részről milyen prognózisok és értékelések születtek Kelet-Európa várható jövőjét illetően; egyben igazolva, hogy – minden más állítással ellentétben¹ – legkésőbb 1988-ra nyilvánvaló volt, a Moszkva szatellitjeiként létező keleti blokk és annak államai alapvető változások és átalakulás előtt állnak.

Vizsgálódásunkat, kissé talán meglepő módon, célszerű 1982 szeptemberében, Ronald Reagan első elnöki periódusának második esztendejében kezdeni, ekkor születet meg ugyanis az 1989-ig érvényben lévő *Az Egyesült Államok Kelet-Európa politikája* címet viselő NSDD 54 (*National Security Decision Directive* – nemzetbiztonsági döntéshozatali direktíva), mely az alábbiakban tárgyalt korszakban mindvégig érvényben volt, meghatározva Washington térségbeli politikájának céljait, eszközeit és működését. Az NSDD 54 retrospektíve leszögezi, hogy a benne foglaltak „a kelet-európai országok irányában folytatott differenciálás továbbvitelét” jelentik, mely „majd 20 éve az USA politikájának részét képezi”, s hogy abban „az elsődleges, hosszú távú amerikai cél a szovjet szorítás enyhítése a térségen, ezáltal lehetővé téve a régió majdani reintegrációját az európai nemzetek közösségébe”.² A differenciálás mibenlétét, illetve annak kritériumait a következő megfogalmazásokból olvashatjuk ki: „[az USA – KJE] a Szovjetunió és a Varsói Szerződés kelet-európai államainak, valamint a kelet-európai államok irányában követett politikájában differenciál, a sokszínűséget az adott országokra szabott politikai és gazdasági eszközökkel bátorítva. [...] Ezen politikájának végrehajtásában az USA úgy fogja politikai eszköztárát kalibrálni, hogy óvatosan diszkrimináljon azon kormányzatok érdekében [...] melyek külpolitikájuk megvalósításában relatív függetlenséget mutatnak a Szovjetuniótól”, vagy „a belső liberalizálás nagyobb fokát mutatják”, és „igyekeznek a pluralizmus illetve a decentralizáció egy bizonyos fokát elérni, ideértve az egyre inkább szabadpiacon alapuló gazdaságot”. A direktívában folytatólag az is szerepel, hogy azon kelet-európai országokat, melyek minderre nem hajlandóak, „éppúgy kell kezelni, mint magát a Szovjetuniót”.³

Az Egyesült Államok differenciálási politikájának céljait részletezve (és szó szerint) az alábbiakban határozta meg a direktíva: a liberálisabb trendek erősítése a ré-

gióban; az emberi és polgári jogok további erősítése a kelet-európai országokban; újra megerősíteni ezen országok polgárainak nyugatbarát orientációját; csökkenteni gazdasági és politikai függésüket a Szovjetuniótól, s lehetővé tenni együttműködésüket Nyugat-Európa szabad nemzeteivel; aláírni a Varsói Szerződés katonai képességeit; bátorítani gazdaságuk szabadpiac orientált fejlődését, és a független szakszervezetek működését.⁴ A differenciálás megvalósításának eszközei két főbb csoportba sorolhatók: egyrészt gazdasági, másrészt kulturális és politikai instrumentumok jelennek meg – hol bilaterális, hol multilaterális szinten. Az NSDD 54-ben kifejtett sorrendjükben: *most favoured nation* (MFN) státusz; hitelpolitika; IMF tagság; adósság átutemezés; technológia transzfer és exportkorlátozások (főként a COCOM-on keresztül); kulturális és oktatási csereprogramok; tudományos együttműködés; magas szintű találkozók és egyeztetések; a nemzetközi szervezetekben való fellépés/állásfoglalás (főként a differenciálás negatív megvalósulásaként); a kelet-európai követségekre és konzulátusokra vonatkozó megszorítások és korlátozások. A kapcsolódó részben *expressis verbis* szerepel, hogy: „A jutalmat ki kell érdemelni. S ehhez hozzátartozik az is, hogy jutalmainkat úgy fogjuk kialakítani, hogy abból a Szovjetunió számára a legkevesebb haszon származzon.”⁵

Az NSDD 54-ből egyértelműen kiderül, hogy az amerikai tervezők 1982-ben legfeljebb Kelet-Európa hosszabb távú, fokról fokra történő, alapvetően békés átalakulásával számoltak. A direktívában nem szerepel sem bármely küszöbön álló, alapvető, vagy épp drámaian gyors, politikai/társadalmi változás, sem a kelet-európai ellenzéki csoportok működése és szerepe – még az e korszakban meghatározó, jelentős tömegeket megmozdítani képes lengyel Szolidaritásé sem. A Reagan adminisztráció tehát ekkor maximálisan is a keleti blokk lassú átalakulásával számolt, melyben kulcsszerepet szánt a mindenkor regnáló kommunista rezsimeknek, illetve azok önkéntes, vagy kényszerű átalakulásának. A *regime change* tehát ekkor a fennálló rendszerek megváltoztatását, azaz rendszerváltoztatást irányzott elő, s azt is csak hosszú (és bizonytalan) időbeni kifutással.

A Reagan adminisztráció elévülhetetlen érdeme, hogy az elnök által már választási kampányában is konzekvensen képviselt *peace through strength*, azaz „erővel a békéhez” erőpolitikájának megvalósításában (NSDD 75⁶) Washington a Kremlt, a szovjet rendszert kívánta büntetni, míg a szatellitek felé fenntartotta a jutalmak és büntetések rendszerét, ezzel ösztökélve Kelet-Európa államait nyitottabb, s egyben proaktívabb magatartásra. A térség politikai diverzitásának fenntartása nyilvánvalóan a homogenizáló, szovjet minta ellenében volt fontos; fenntartva azon nemzeti és etnikai önazonosságokat (és különbözőségeket), melyek a térséget annak a szovjetizálás előtti múltjához, Európához kötötték.

A differenciálás politikája – mely a Balkán térségét nem érintette⁷ – elvben az összes kelet-európai szovjet szatellitire vonatkozott, ám célkitűzéseit tekintve leginkább három országra bírt valódi, illetve jelentős befolyással: Wojciech Jaruzelski lengyel, Nicolae Ceaușescu román, és Kádár János magyar rezsimére. Jaruzelski az 1981. decemberi katonai puccsal került hosszú időre meglehetősen kényelmetlen, hosszú távon tarthatatlan helyzetbe, elesve az MFN-státusztól, illetve az IMF-csatlakozás lehetőségétől, míg Romániát Ceaușescu egyre arcátlanabb akciói és blöffjei sodorták hasonló irányba.⁸ Washington korábbi kelet-európai favorítjaival szemben Magyarország – ha alapvetően gazdasági kényszerektől hajtva is – egyre együttmű-

ködöbbé vált,⁹ s bilaterális kapcsolatait tekintve az 1980-as évek közepére lekörözte mindkét VSZ országot. Ronald Reagan budapesti látogatásának 1985-ös amerikai felvetése, majd Kádár János 1986-tól többször megismételt és folyamatosan fenn-tartott washingtoni meghívása¹⁰ egyértelműen jelezte ezt. Olyannyira, hogy Jaru-zelski a lengyel–amerikai kapcsolatok normalizálása (1986-87) előtt tudatosan Kádárhoz igyekezett magát hasonlítani, azt kérve Washingtontól, amit szerinte a magyar főtitkár kapott.¹¹

A politikai céljait gazdasági eszközökkel – kedvezményekkel, támogatással, illetve a kedvezmények megvonásával vagy szankciókkal – elérő/kikényszerítő re-angani differenciálás tehát már jóval Mihail Gorbacsov 1985. márciusi fellépése, s még inkább a gorbacsovi kurzus tényleges térnyerése előtt képes volt a keleti blokk belső életét befolyásolni. Az *uszkorennyije*, *glasznoszty*, *peresztrojka*¹² szómágiájában meg-jelenített szovjet reformok (megvalósulásukban inkább csak reformkísérletek) igen kevésbé érintették Kelet-Európa Washington irányú kapcsolatait, lévén az NDK, Bulgária és Csehszlovákia csak 1988-ra váltak nyitottabbá, párbeszédre készzé.

Igaz, 1988-ra a hidegháború paradigmája, a szuperhatalmi szembenállás kese-rűen vélelmezett *aeternitas*-a alapvetően megváltozott. A genfi (1985), reykjavíki (1986) és legfőképp a washingtoni (1987) csúc (melynek eredményeit az 1988-as moszkvai csúc rögzítette¹³) megváltoztatták a hidegháború négy évtizedes menetét. Ronald Reagan saját, mély meggyőződésből fakadó politikai hitvallását sikerre víve, a fegyverkezési verseny látványos felpörgetésével térdre kényszerítette a szovjet rendszert. A *peace through strength* ideológiai és gyakorlati megvalósulása igazolta Reagan 1981-es reményét, „hogyan lehet életünkben ez az utolsó esély, hogy változást lássunk a Szovjetunió kelet-európai gyarmati politikájában”¹⁴, s Gorbacsovot azon valós helyzet nyilvános beismerésére kényszerítette,¹⁵ melyben a Szovjetunió legké-sőbb 1979–1981 óta¹⁶ volt: a rendszer gazdasági túlélésének legvégső határán, csőd-közeli állapotban. 1987 végén, a washingtoni csúcson a szovjet főtitkár az „úrfegyverkezési program”-ként elhíresült SDI (*Strategic Defense Initiative* – straté-giai védelmi kezdeményezés) egyoldalú elfogadására, és az INF szerződés (*Interme-diate-Range Nuclear Forces Treaty* – a közép-hatótávolságú nukleáris fegyverekre vonatkozó szerződés) kompromisszumos megkötésére kényszerült.¹⁷ Ezzel – meg-valósulásukban gyakorlatilag – párhuzamosan Gorbacsov először, 1988. február 8-án, teljes afganisztáni,¹⁸ majd 1988. december 7-én, az ENSZ 43. közgyűlésén, félmillió kelet-európai csapatkivonást jelentett be a Varsói Szerződés tagországai-ból, így az NDK-ból, Csehszlovákiából és Magyarországról. A globális kéthatalmi szembenállás világa immár mindenki számára nyilvánvalóan változóban volt, a szer-ződések szövegén túl a legnyilvánvalóbban ott, ahol a hidegháború elkezdődött, s ahol ekkor egyben lezárulni készült, Európában.

Az amerikai tervezők 1988-ra szembesültek azzal, hogy a hidegháború nemhogy még az életünkben, de hamarosan véget ér, éppúgy, ahogy 1947 – a George C. Marshall által irányított Európai Újjáépítési Program (*European Recovery Program* – ERP) és a Truman-doktrína meghirdetése – óta remélték: a szovjet kommunizmus vereségével. A felgyorsuló események, így legfőképp az INF elfogadásában és az egy-oldalúan bejelentett kelet-európai csapatkivonásokban megnyilvánuló szovjet ve-reség/feladás, arra kényszerítették az USA külügyi szakértőit, hogy szakítva több évtizedes tapasztalatokon nyugvó beidegződéseikkel, a keleti blokk gyors, ám nem

unikálisan/individuálisan, hanem egységesen lezajló átalakulásával számoljanak. Mivel hasonló helyzettel Washington a hidegháború kitörése óta nem szembesült, a Kelet-Európa jövőjét vázoló, új külpolitikai prognózisok minden korábbihoz képest nívót jelentettek.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának (MNLOL) magyar–amerikai külügyi anyagaiba tekintve meglehetősen pontos képet kapunk arról, hogy *de facto* forrásban lévő, bizonytalan változásokkal teli időszakban a különböző szereplők hogyan próbálták megragadni a közeljövő legvalószínűbb, nagypolitikai szcenárióit. Egy az év elején készült, „Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikája” címet viselő, magyar összefoglaló szerint John C. Whitehead külügyminiszter-helyettes már kelet-európai útja¹⁹ előtt kijelentette, hogy, a térség „megérett a váltásra, mind belső, mind külső tényezők következtében.”²⁰ Whitehead felsorolása szerint ebben az alábbiak bírtak meghatározó erővel: az amerikai–szovjet kapcsolatok (pozitív irányú) változása; az INF szerződés kétoldalú elfogadása; a tény, hogy Gorbacsov „támogatja a gazdasági és politikai reformot ezekben az országokban”, amely Magyarország és Lengyelország esetében „máris jelentős liberalizálást eredményezett”; valamint az amerikai külpolitika, „mely a térség irányában hosszú évek óta a diverzifikálást és a Nyugathoz fűződő szálak erősítését szorgalmazta”.²¹ Utóbbi kapcsán a külügyminiszter-helyettes sürgette: „az egyedülálló, s talán rövid életű lehetőség kiaknázását, olyan formában, hogy a térség országai akut problémáik megoldásához a Nyugathoz forduljanak segítségért, amely így lényegi politikai és gazdasági változásokat eszközölhet ki, mégpedig békés és tartós jelleggel.”²² A magyar jelentés szerint Whitehead – aki külön is kiemelte, hogy „a magyarok vezetőképző intézetet létesítenek a nyugati vállalatvezetési ismeretek elsajátítása érdekében”²³ – sikraszállt „a térség irányába folytatandó aktívabb amerikai külpolitikáért, s a szakításért azzal a gyakorlattal, mely szerint Kelet-Európára az amerikai kormányzat csak válságok idején figyel oda.”²⁴

Az amerikai külpolitikában zajló változásokat a szovjetek is kommunikálták szövetségeseik, így Magyarország felé; igaz, az ideológia – és propaganda – diktálta megközelítés miatt eltérő hangsúlyokkal. „Szovjet részről az utóbbi időben különösen markánsan érzékelik, hogy az amerikaiak fokozott érdeklődést és figyelmet tanúsítanak a szövetséges szocialista országok egymás közötti kapcsolatai iránt. Elsősorban azt tanulmányozzák, hogy a szovjet peresztrojka és glasznosztj milyen hatást vált ki az európai szocialista országokban. Ennek az a magyarázata, hogy az új szovjet politika igazi próbakövének ezeket az országokat tartják, mert szerintük ott fog eldőlni a gorbacsovi kurzus sikere vagy kudarca. [...] Az amerikai vezetés egyes körei ugyanis arra számítanak, hogy a Szovjetunióban végbemenő változások különböző okok miatt súlyos nehézségeket, feszültségeket és megrázkódtatásokat válthatnak ki a szocialista országokban. Olyan fejlemények is bekövetkezhetnek, melyek visszahatásaként a Szovjetunióban lévő keményvonalasok és konzervatív erők megkísérelhetik a gorbacsovi politika megváltoztatását.”²⁵ Azaz a Gorbacsov pozícióit mindig is törékenynek tartó amerikai külpolitika²⁶ (s ezt itt szovjet részről szokatlan nyíltsággal tárgyalják) immár a Kelet-Európában beinduló folyamatok bizonytalan kimenetele, s az azok által kiváltott, ugyanilyen bizonytalan, szovjet reakciók miatt is aggodhatott. Ahogy egy későbbi moszkvai jelentés fogalmazott, Amerikának „most több szempontból nehezebb dolga van, mivel a korábbi években

bizonyos tekintetben jóval egyszerűbb volt az akkori elzárkózottabb és merevebb politikát képviselni”,²⁷ ráadásul Washingtonban „egyáltalán nem tartják visszafordíthatatlannak az utóbbi évek pozitívumait, a két ország közötti kapcsolatokban és ezen folyamatok megszilárdulása még nem érte el azt a fokot, hogy ne lehetne megszakítani.”²⁸

Házi Vencel washingtoni magyar nagykövet 1988. januári összefoglalója szerint az amerikai külügyi vezetésben ekkor valójában több megközelítés is létezett a szovjetekkel, illetve a kétoldalú tárgyalások eredményeivel kapcsolatban. A képviselők, szenátorok, kormányzati tisztviselők és politológusok véleményét összegző jelentése három főbb csoportba sorolja ezeket. Az első, legszkeptikusabb csoportba azok tartoztak, mint Caspar Weinberger (1987-ig Reagan *hard liner* védelmi minisztere) vagy Richard Perle (Weinberger helyettese) és Kenneth Adelman (a fegyverzetkorlátozási tárgyalások vezető szakértője), akik úgy látták, hogy a „Szovjetunióban a változások minden területen a felszínen mozognak”, s az „továbbra is erőteljesen fegyverkeznek”.²⁹ A második csoport pragmatikus konzervatívainak és demokratáinak véleménye szerint „a Szovjetunióban ténylegesen érzékelhető változások mennek végbe, de ezek ma még nem elég meggyőzőek se a kül- se a belpolitikában”; az e csoportba tartozók úgy ítélték meg, hogy „a gorbacsovi törekvések őszinték és jószándékúak, de következetes végrehajtásuk útjában számos belső akadály tornyosul.”³⁰ A harmadik csoportban a pozitív irányban elfogult, bizakodó liberális szakértők és a – Házi szerint – demokrata többség véleményét találjuk: „[...] a Szovjetunióban korszakos változások jelei tapasztalhatóak, s a kérdések többségében a mai szovjet gyakorlat egyszerűen összehasonlíthatatlan a négy-öt évvel ezelőtti helyzettel”,³¹ melyből kifolyólag az Egyesült Államoknak „nem csupán alkalmazkodnia kell ezekhez, hanem sajátos eszközeivel elő is kell segítenie a változásokat”.³²

A jelentések hűen tükrözik, mennyire komplex helyzet alakult ki az 1980-as évek utolsó harmadára. Egyrészt ott volt a két szuperhatalom viszonya, illetve a konszenzussal kialakított egyezmények gyakorlati végrehajtásának kérdése. Másrészt ott volt a Szovjetunióban zajló változások kérdése, középpontban a gorbacsovi kurzus túlélésével. Harmadrészt figyelembe kellett venni a Kelet-Európában beinduló, a szuperhatalmi erőter megváltozása által indukált felszíni (kormányzati), és felszín alatti (ellenzéki szerveződések) változásokat; negyedrészt pedig ott volt ennek a Kreml keményvonalasaira gyakorolt hatása, az esetleges ellenreakció, a visszarendeződés fenyegető rémképével. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy az 1956-os lengyel válság, illetve magyar forradalom és szabadságharc óta nem állt fenn ennyire sok ismeretlenes helyzet a keleti blokkban. Igaz, alapvető különbséget jelent, hogy a több mint három évtizeddel korábbi helyzethez képest az USA-nak immár direkt befolyása volt az események alakulására: a Szovjetunióra éppúgy, mint a keleti blokk országainak felére. A befolyásolás képessége ugyanakkor nem jelentett – Washington szemszögéből sem – kiszámíthatóságot, így az amerikai külpolitika a várható változások generálta lehetséges politikai és társadalmi feszültségekre koncentrált, részben integránsan, részben túl a keleti blokk általános gazdasági válságán.

„A szovjetunióbeli változások, a nagyhatalmak viszonyának javulása, a kisebb szocialista országokon belül kibontakozó reformfolyamatok és a lengyelországi konszolidáció hatására az amerikai külpolitikában erősödik az igény a Kelet-Európa-politika és a differenciálási kritériumok átértékelésére: a fejlemények összhatásukban

megváltoztatják az egyes kelet-európai országok fontossági sorrendjét. Az amerikai kormányzat a térséget ma potenciális válság-övezetnek (sic!) tekinti;³³ ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nem a robbanásban, hanem a viszonylagos stabilitás mellett végbemenő radikális, intézményes változásokban, a politikai pluralizmus térhódításában érdekelt, tevékenységével ezt kívánja elősegíteni. Az USA számára döntő mérce az emberi jogok érvényesülése, az ellenzék közéleti működésének engedélyezése, a gazdasági liberalizáltsági fok.³⁴

Az utolsó kitételektől eltekintve az 1988. július 7-ről származó magyar összefoglaló olyan új irányba mutat, melyre – ahogy erre a fentiekben részben már utaltam – korábbi dokumentumokban nem találunk precedenst: Kelet-Európa egésze lehetséges válságövezetként jelenik meg, a társadalmi robbanás valós veszélyével. Ez, a kommunizmus addigi négy évtizede alatt legfeljebb egy-egy ország – Lengyelország és Magyarország (1956), Csehszlovákia (1968), majd ismét Lengyelország (1981) – kapcsán kerülhetett szóba (illetve: történt meg), a térséget átfogóan érintve azonban soha. Az 1988-as amerikai prognózis azonban implicit módon dominó effektusra utal, hiszen konkrét rezsimek helyett a keleti blokk általános válságáról beszél; ráadásul felveti az intézményes keretek radikális, békés vagy erőszakos úton való megváltoztatásának lehetőségét.

Zbigniew Brzezinski, Jimmy Carter befolyásos, s egyben zseniális nemzetbiztonsági tanácsadója (aki majd egy évtizeddel korábban a szovjetek nyakába akasztotta az afganisztáni inváziót), 1988. április 16-án, Indonéziában, egy dzsakartai konferencián fejtette ki véleményét e témáról. A volt tanácsadó külön tárgyalta a Szovjetuniót, Kínát és Kelet-Európát, ám az e rendszereket érintő válság alapokaiként egységesen az állam és a párt összefonódását, a kiterjedt bürokráciát, a társadalmi spontaneitás és kreativitás elnyomását jelölte meg.³⁵ Brzezinski, már nem aktív politikusként, megtehetette, hogy a hivatalos megfogalmazásoktól eltérően, s egyben nyíltabban fogalmazzon. Kijelentette, hogy „a Szovjetunió gyakorlatilag megszűnt az USA riválisa lenni”, s hogy a *peresztrojka* Gorbacsov minden erőfeszítése ellenére kudarcra van ítélve, mert „teljesen ellentétes a párt hagyományaival és jelenlegi szerepével”.³⁶ Hozzátette azt is, hogy „a soknemzetiségű Szovjetunióban egy igazi gazdasági és politikai decentralizáció a nemzeti törekvések zsilipeit is kinyitná, ami az ország politikai egységének felbomlásához vezetne.”³⁷ Kelet-Európáról értekezve, a megelőzően idézett összefoglalóval egyetértésben, rámutatott, hogy „kívánatosabb a lassú, de visszafordíthatatlan reformok folyamata”, mert „a forradalmi jellegű gyors változások – elsősorban a meglévő *status quo*-t veszélyeztető – nemzetközi hatásai miatt nem szolgálják az USA érdekeit.”³⁸ Brzezinski a térség országait sújtó problémák alapján sorrendet is felállított: a legproblémásabbnak Romániát, majd Lengyelországot ítélte; Magyarországot középre helyezte el, mögötte Csehszlovákiával; a legproblémamentesebbnek Jugoszláviát ítélte. Ha e sorrend a térségbeli későbbi történések ismeretében részben téves is volt (utalva itt a jugoszláv utódállamok elkeseredett, és elhúzódó háborúira), a Szovjetunió felbomlásáról általa mondottak végül tételesen helytállónak bizonyultak.

A prognózisában legpontosabb, a keleti blokk jövőjére vonatkozó, külügyi összefoglaló 1988 októberének végéről származik, melyben ismét a washingtoni magyar nagykövet, Házi Vencel összegzi amerikai források véleményét.³⁹ Ebben – is – szerepel, hogy a Gorbacsov által felgyorsított változások Kelet-Európában „a helyzet

olyan mértékű radikalizálódásához vezethetnek, amely robbanással fenyeget.”⁴⁰ Ezt érzékelve a térség prioritása az amerikai külpolitikában felértékelődött, az 5-6. helyről a 3-4. helyre került. A jelentés kitért arra is, hogy míg Jugoszláviában, Lengyelországban és Magyarországon széles körű társadalmi igény kényszerítette ki a változásokat, addig a Szovjetunióban meghirdetett reformok a Gorbacsov köré tömörült hatalmi elithez kapcsolódtak, így – ellentétben a keleti blokkal – nem valamely szélesebb társadalmi bázis, hanem a főtítkár személye, illetve egy hozzá hű, szűk réteg jelentette a változások kulcsát. Az összefoglaló szerint, Brzezinski helyzetértékelésével ellentétben, a térség legstabilabb országa Magyarország, míg Jugoszláviában a feszítő nemzeti ellentétek, Romániában az eszkalálódó gazdasági és társadalmi problémák, Lengyelországban a rendszer talajvesztése, a tömegektől való elszakadása, valamint „a rendszer legitimitásának még a látszatát is nélkülöző” társadalmi bázis vákuuma vezethetett „előre nem látható mértékű társadalmi megrázkódtatáshoz”.⁴¹ „A fentiekből következően a Bush adminisztráció is kiemelt szerepet szán Magyarországnak, mert úgy véli, hogy az ott végbemenő – igen figyelemreméltó, de rendezett keretek között zajló – fejlődés szolgálja legjobban az Egyesült Államok érdekeit és például szolgálhat a többi ország számára.”⁴² Házi összefoglalója szerint e „rendezett keretek” segíthették leginkább Magyarországot, s természetesen minden más kelet-európai állam számára a Nyugattal való együttműködést éppúgy, mint a külföldi tőke beáramlását, illetve a belső vállalkozói szellem felerősödését.

Utóbbiakhoz direkt kapcsolódik mindaz, amit a keleti blokk országaival fenn tartott amerikai kapcsolatokban az 1980-as évek második felében központi figurává vált John C. Whitehead amerikai külügyminiszter-helyettes nyári útján az NDK-ban mondott. A new yorki székhelyű *Institute for East-West Security Studies* (vagy röviden csak *East-West Institute* – EWI) kelet-németországi, kihelyezett gyűlésén 1988. június 10-én felszólaló külügyi államtitkár kiállt a kelet-európai gazdasági reformok támogatása mellett.⁴³ Ahogy fogalmazott: „Miért kellene az USA-nak és a Nyugatnak támogatnia a keleti blokk gazdaságait? Mert hajlandóak vagyunk arra fogadni, hogy a nagyobb gazdasági nyitottság, és a keleti gazdaságok további, világpiaci integrációja segíteni fog csökkenteni a feszültségeket, s előmozdítja egy mindnyájunk számára biztonságosabb és prosperálóbb világ létrejöttét.”⁴⁴ Whitehead arra hívta fel a figyelmet, hogy a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok – az akkorinál – jóval nyitottabbá válása híján a kommunista országok „gyorsuló hanyatlással” kell szembenézzenek, s egy ilyen helyzet „bizonytalan konzekvenciákkal bír a Kelet és Nyugat biztonságára, olyan következményekkel, melyek egyik félnek sem állnak érdekében.”⁴⁵

A külügyminiszter-helyettes megfogalmazásai evidensen jelezték, hogy az Egyesült Államok, és általában a Nyugat érdekében, a minél kisebb politikai feszültséggel és társadalmi megrázkódtatással járó változások álltak, s nem valamely földcsuszamlás-szerű, kiszámíthatatlan, gyors *regime change*. Ez pedig, a korábbi évtizedekkel ellentétben, a kelet-európai térség belső életében való aktív részvételt kívánt. Az USA, Whitehead mondataiból, s egyre fokozódó diplomáciai szerepvállalásából⁴⁶ egyértelműen kiderül, a változások mediátoraként kívánt fellépni, elkerülendő a radikális megmozdulások, forradalmak, véres puccsok és polgárháborúk hullámát;

kikapcsolva az évtizedes szovjet katonai reflexeket, s elősegítve a szovjet szatellitok nyugati mintájú, demokratikus átalakulást.

Mindezen kihívások elvi politikai leképezése, az újonnan meghatározott célkitűzések eszközrendszerének kialakítása, majd végül az új amerikai Kelet-Európa politika gyakorlati megvalósítása⁴⁷ azonban messze meghaladták a második Reagan kormányzat gyakorlati időkeretét. Ronald Reagan az 1988. novemberi választásokkal történelmi jelentőségű, két cikluson át tartó elnökségének *lame duck* periódusába lépett. Aelnöke, George Herbert Walker Bush választási győzelmétől annak elnöki beiktatásáig Reagan már nem sokat tehetett/kellett, hogy tegyen; még akkor sem, ha Bush egyértelműen a Reagan által újrateremtett amerikai szupremácia 'egyesesági' örököse volt.

A Gerald Ford elnök felkérésére 1976 januárjától egy éven át a CIA-t irányító, 1980 és 1988 között aelnök Bush – a kialakult washingtoni tradíciónak megfelelően – 1989. január 20-án lépett hivatalba, s szinte azonnal azon megválaszolatlan kérdések garmadával szembesült, melyet az előző egy-másfél év gyorsuló változásai generáltak. Kevés dolog tükrözi jobban a helyzet komplexitását annál a ténynél, minthogy az elnökkel felálló új összetételű Nemzetbiztonsági Tanács (*National Security Council* – NSC) harmadik összejövetelén (az elsőt Afganisztánról, a másodikon Panamáról tárgyaltak), 1989. február 15-én gyakorlatilag az USA teljes hidegháborús kapcsolatrendszerének felülvizsgálatáról döntöttek. Az e korszakban NSR-nek,⁴⁸ *National Security Review*-nak („Nemzetbiztonsági Áttekintés”) nevezett direktívákból az NSR-3 az amerikai-szovjet kapcsolatok újragondolását rendelte el, annak fényében, hogy: „A feltartóztatást sikerre vittük, minthogy a világ népei elutasítják az idejétmúlt marxista-leninista dogmát, prosperitást és szabadságot keresve.”;⁴⁹ az NSR-4 Washington érvényben lévő Kelet-Európa politikájának felülvizsgálatát,⁵⁰ míg az NSR-5 Amerika nyugat-európai kapcsolatainak újraértékelését irányozta elő.⁵¹ Ezen munkát, mindhárom esetben, 1989. március 15-ig rendelték el, rövid távon 3-5 évre, hosszabb távon tíz évre tervezve.

Az NSR-4 – melyet sok más, a korszakban született dokumentummal ellentétben (a széljegyzet alapján) 2005-ben feloldottak a titkosítás alól – témája „Az amerikai-kelet-európai kapcsolatok teljes felülvizsgálata” volt, s gyakorlatilag az 1982 óta érvényben lévő NSDD 54 újraértékelését és átalakítását célozta. A direktíva bevezetőjében foglalták össze, miért vált szükségessé a keleti blokkal kapcsolatos amerikai külpolitika újratervezése: „A valódi és tartós változás lehetősége Kelet-Európában ma nagyobb, mint a háború [a II. világháború — KJE] utáni időszakban bármikor. Régióbeli célkitűzéseinket, hogy elérjük a tömegek törekvését a szabadságra, prosperitásra és önrendelkezésre elértük, s továbbra is érvényesek. És bizonyosak vagyunk abban, hogy ezen törekvések nem válhatnak valóra mindaddig, amíg a közép-kelet-európai országok szovjet megszállása fennáll.”⁵²

„Lehet elérkezett annak az ideje, amikor a kreatív amerikai politikai eszközök jelentősebb változást érhetnek el. Miközben a nyugati szomszédok prosperálnak, növekszenek és a gazdasági integrációt célozzák, s a keleti szomszéd próbálja lerázni történelme és kudarcainak örökségét, Kelet-Európa államai korábban ismeretlen mérvű gazdasági és politikai nyomással szembesülnek, kívülről és belülről egyaránt. A gazdasági problémák oly súlyossá váltak, hogy néhány vezető most azon idejétmúlt szocialista elvek újragondolását keresi, melyeket negyven évig követtek. S

Kelet-Európa népei üzenetet küldenek vezetőiknek, [jelezve – KJE] hogy a politikai szabadság a gazdasági javulás előfeltétele. A szabadság iránti vágyat tovább erősíti a kelet-európaiak újraazonosulása nyugati kapcsolataikkal (gyökereikkel? – KJE).⁵³

Az NSR-4, mely a felmerült számos kérdés megválaszolásba a teljes (!) amerikai felső vezetést bevonta,⁵⁴ szerint tehát 1945 óta először 1988–89-re alakult ki olyan helyzet, melyben az USA egyrészt már ért el sikereket a térségben (legfőképp a differenciálás alkalmazásával), másrészt az amerikai–szovjet bilaterális kapcsolatban való egyértelmű felülkerekedésével egyre dinamikusabban volt képes befolyásolni a keleti blokk életét, miközben Kelet-Európa kormányai külső és belső presszióktól hajtva maguk is bel- és külpolitikájuk megváltoztatására kényszerültek. Ezen új helyzetben az USA politikai tervezői a már bevált eszközök további alkalmazása mellett a korábbiaknál (szükségszerűen) reaktívabb és – mint láttuk – kreatívabb politikát javasoltak: „Gyakran beszélünk Kelet-Európáról, mint egységről, de természetesen az országokat elkülönítve kell kezelnünk. Politikánk tervezésekor ezen nemzetek felé a megvalósult reformok sebessége és iránya alapján kell diszkriminálnunk. A békés kelet-európai változás lehetősége igen korlátozott, de a régió pezseg a lehetőségektől, s ki kell használnunk a feltáruló lehetőségeket.”⁵⁵

E „pezsgő lehetőségek” azonban korábban ismeretlen jellegű, mértékű és legfőképp komplexitású veszélyeket hordoztak magukban. Az új amerikai Kelet-Európa stratégia tervezésekor a direktíva kiemelten figyelmeztetett erre: „Az értékelésnek specifikusan vizsgálnia kell a súlyos instabilitás vagy nyílt politikai konfliktus valószínűségét Kelet-Európa minden egyes államában – s az ilyen fejlemények hatását Nyugat-Európára, illetve az amerikai–nyugat-európai kapcsolatokra.”⁵⁶ „A stratégiának figyelembe kell venni az olyan változókat, minthogy Gorbacsov szovjet reformjai sikerre jutnak-e, vagy sem, s ennek milyen hatása van Kelet-Európára.”⁵⁷ Az egyéb változók közt ott vannak a valószínűsíthető utódlások (pl. Románia) és a társadalmi instabilitás (Lengyelország, Magyarország, stb.) [...] Ezen stratégia azt a kérdést is kell tárgyalja, hogyan egyensúlyozzuk egyfelől a pluralizmus és a [változások menetében való – KJE] tömeges részvétel bátorítása, másfelől a potenciálisan veszélyes nyugtalanság és instabilitás között.”⁵⁸

Washington regionális politikájának legfontosabb új eleme épp az „egyensúlyozás” volt. 1956-tól, amikor a lengyel és a magyar események kapcsán Dwight D. Eisenhower kormányzatának hivatalosan hirdetett ideológiája és politikai doktrínája látványos összeütközésbe került a termonukleáris fenyegetés szülte pszichológiai félelemmel, illetve Amerika reálpolitikájával, az USA mind a kitűzött célok, mind az alkalmazható eszközök terén egy zárt paradigma felé fordult,⁵⁹ melyben a gazdasági vagy (s nem „és”!) politikai liberalizáció volt az elérhető maximum. A differenciálás majd három évtizede alatt⁶⁰ az Egyesült Államok mindenkori kormányzata számára tehát Kelet-Európa valamely lassú, és fokozatos, egyénileg, országonként történő átalakulása volt elképzelhető, és racionálisan leképezhető. A reagani *roll back* („visszaszorítás”) azonban olyan alapvető változásokat idézett elő, melyek képesek voltak a reálpolitika szintjére emelni a *liberalization*-t. Az eredetileg szinonimaként használt, és a katonai erővel való visszaszorításra/felszabadításra vonatkozó fogalmak⁶¹ a *peace through strength*-ben a szuperhatalmi erőter gazdasági eszközökkel/kényszerekkel való felülírásán keresztül vezettek el Kelet-Európa külső és belső liberalizációjához. A hirtelen kibővülő politikai mozgástér azonban a több

évtizedes premisszákon és megszokásokon alapuló cél-eszköz-lehetőség egyensúlyon túllépve a lehetséges, és amerikai részről kívánatos fejlemények közötti egyensúlyozássá vált; ráadásul nem egy konkrét szatellit állam, hanem a teljes keleti blokk kapcsán.

The beginning of the end, „a vég kezdete” tehát a korlátozott lehetőségek kiszámíthatóbb világból egy lehetőségektől „pezsgő”, ám meglehetősen bizonytalan jövő felé vezetett. Az amerikai prognózisokban Kelet-Európa kapcsán inntól jelent meg a történelmi esély artikulálása; az egységes nyugati szerepvállalás és támogatás⁶² szükségességének proponálása; a megrázkódtatásoktól mentes, lehetőleg vértelen átmenet segítésének gondolata; a keleti blokk átalakulásának a Szovjetunióra, markánsan Mihail Gorbacsov pozícióira kifejtett hatása, benne a keményvonalas (politikai és katonai) visszarendeződéstől való félelemmel. Az USA 1989-ben immár tudatosan arra készült, hogy a hidegháború megnyerése után, a világ monopol szuperhatalmaként aktív szerepet játsszon a kelet-európai térség életének alakulásában/alakításában. Hogy a Bush kormányzat, hogyan és milyen szerepet játszott a szatellitek rezsimjeinek lebontásában, az új, plurális demokráciák kialakításában, s az európai reintegrációban ma – a megismerhető dokumentumok csekély feldolgozottsága, illetve fennálló titkosítása miatt – még nehezen ítéltető meg pontosan. Annyi ugyanakkor bizonyos, hogy a prognózisokon és politikai direktívákon túli döntések valamint politikai, diplomáciai és gazdasági akciók részleteinek megismerése segíthet csak eldönteni, vajon rendszerváltás, rendszerváltoztatás, vagy két, egyszerre párhuzamos és kapcsolódó eseménysor zajlott térségünkben 1988 után.

JEGYZETEK

- 1 Csak egyetlen példát emelve itt ki: Frank Carlucci, aki 1978 és 1981 között a CIA igazgatóhelyettese, 1986-87-ben Reagan elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, majd végül 1987-89-ben védelmi miniszter volt, a 2003-ban William Karel által rendezett, francia dokumentumfilm sorozatban – *CIA: Guerres secrètes* („A CIA titkos háborúi”) – mindvégig állította, hogy az 1989-es európai események mindenkit megleptek. Mint látni fogjuk, Carlucci állítása tarthatatlan, s az események legkevésbé őt és a hasonló kaliberű döntéshozókat érhették váratlanul.
- 2 Az NSDD 54 kifejezetten a kelet-európai VSZ országokra koncentrált (egyenként, tételesen említve azokat); kiegészítésben fejtve ki, hogy a Jugoszláviával kapcsolatos amerikai politikai irányvonal meghatározására majd egy külön direktívában kerül sor; illetve, hogy Albánia az USA számára ekkor minden jelentőséget nélkülözött. <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf> (A tanulmányban szereplő internetes hivatkozások mindegyike a 2013. októberi állapotot tükrözi.)
- 3 uo.
- 4 uo.
- 5 uo.
- 6 „Az Egyesült Államok kapcsolatai a Szovjetunióval” (*US Relations with the USSR*) címet viselő, NSDD 75, melyet olykor csak „a terv, amely megnyerte a hidegháborút”-ként említenek hosszú évtizedek óta a legkritikátlanabb, és legeltökéltebb szembeszét jelentette a szovjet fenyegetéssel. A direktíva szerint: „Az USA elismeri, hogy az agresszivitás mélyen a szovjet rendszerben gyökerezik, és ezért a Szovjetunióval való kapcsolatokban mindig figyelembe kell venni, hogy azok segítik-e, vagy sem, megerősíteni magát a rendszert, illetve annak erőszakos akcióiban való részvételét.” A dokumentum nemcsak célként definiálta, hogy „feltartóztassuk, és idővel visszaszorítsuk a szovjet expanzionizmust”, de eszközöket is rendelt hozzá: „Az Egyesült Államoknak modernizálnia kell fegyverzetét – mind a nukleáris, mind pedig a hagyományos fegyverzetet – hogy a szovjet vezetés megértse, az USA eltökélt abban, hogy soha ne fogadja el a második helyet, vagy egy romló katonai pozíciót. Bármely háború, bármely kimenetelét illető szovjet számításnak annyira kedvezőtlen eredményre kell jutnia a Szovjetunióval kapcsolatban, hogy az elbátortalanítsa a szovjet vezetést egy támadás megindításától.”

<http://www.washingtontimes.com/news/2008/jan/13/crucial-cold-war-secret/>
<http://ftp.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-075.htm>

- 7 Míg Enver Hodzsa Albániaja semmiféle jelentőséggel nem bírt az amerikai külpolitikai gondolkodásban, addig Tito és örököseinek Jugoszláviáját Washington a kezdetektől elkülönítve kezelte. Ahogy az 1984. március 19-én elfogadott NSDD 133 fogalmazott: „Jugoszlávia fontos akadályja a szovjet expanzionizmusnak és hegemoniának Dél-Európában. Jugoszlávia egyben hasznos emlékeztető a kelet-európai országok felé a Moszkvától való függetlenség és a Nyugattal való baráti kapcsolatok előnyeire. [...] Szorosan együtt kell működünk szövetségeseinkkel és a többi jelentős ipari demokráciával, hogy támogassuk Jugoszláviát eltökéltségében, hogy független és életképes erő maradjon a Varsói Szerződés déli szárnyán.” <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-133.htm>
- 8 1986 februárjától már több szenátor is Románia MFN státuszának megújítása ellen volt, s miután az év nyarán Reagan elnök (alapvetően a külügyminisztérium, a *State Department* javaslatára) mégis fenntartotta azt, a kongresszusban többen tiltakoztak. A román rezsim végül 1987 júniusának végén, szenátusi szavazással esett el a legnagyobb kereskedelmi kedvezménytől. Az eredeti határozat értelmében a kedvezmény megvonása hat hónappal szólt, ám az ekkortól gyorsan erodáló román–amerikai viszony folyamánként a román MFN státusz visszaállítására csak jóval Ceaușescu bukása után, 1993-ban került sor. (Az 1962-ben a KGST további szovjet centralizálása ellen fellépő, később Kínával és Izraellel továbbra is kapcsolatot tartó, az 1968-as csehszlovákiai beavatkozást ellenző, az 1984-es Los Angeles-i olimpiára versenyzőket küldő Románia (alapvetően a Ceaușescu-rezsim) egyfajta mítoszt teremtett, melyet a washingtoni külügyi vezetés toposzként kezel, minden egyéb jel és jelzés ellenére. Bár az USA bukaresti nagykövetei, David B. Funderburk (1981–85), és Roger Kirk (1985–89) visszatérően jelezték, hogy Ceaușescu tulajdonképpen „túljár” Washington eszén, amikor a szovjet mintától eltérő, önállóan politizáló Románia mítoszt táplálva újra és újra képes kedvezményeket biztosítani a maga számára, az SD „abszurd diplomáciája” a rezsimit szinte bukásáig kíséerte.)
Juliana Geran Pilon, „Why Romania No Longer Deserves to Be a Most Favored Nation”, *Washington Post*, 1985. június 26. <http://www.heritage.org/research/reports/1985/06/why-romania-no-longer-deserves-to-be-a-most-favored-nation>
Roger Kirk, *Romania Versus the United States: Diplomacy of the Absurd 1985–1989*, New York, Georgetown University, 1994.
- 9 Az 1982. május 6-i magyar IMF-csatlakozás artikuláltan amerikai támogatással történt, mely a Szent Korona 1978. januári visszaadásának szimbolizmusával ellentétben a Kádár-rendszer belső életének változatlan fenntartásához nyújtott, direkt amerikai segítségként értékelendő. Az 1982. július 7-i IBRD felvétellel együtt a „bretton woods-i ikrek” jelentős hosszú távú kötelezettségeket róttak Magyarországra, melyek a szovjetek számára aggályos adatszolgáltatáson túl a magyar gazdaságot, legfőképpen a pénzügyi és bankrendszert érintették: 1987 januárjától újratemertették a kétszintű bankrendszer alapjait, 1988 januárjától pedig megjelent az SZJA és az ÁFA.
- 10 Az eredetileg Kádárnak, mint magyar főtitkárnak szóló meghívás jogfolytonossága vezetett Grósz Károly 1988. júliusi amerikai útjához, mely a Reagan–Grósz találkozóval a legmagasabb szintre emelte a magyar–amerikai kapcsolatokat.
- 11 MNLOL KÜM TÜK 4-50 001664/2
- 12 Magyarul: gyorsítás, nyíltság, átalakítás.
- 13 Ahogy a Reagan moszkvai útját előkészítő, 1988. április 26-án készült NSDD 305-ben szerepel: „[...] demonstrálni ezen kormányzat a Szovjetunióval kapcsolatos megközelítésének sikerét, mely az erő, a realizmus és a Nyugat egységének elvén alapszik”. <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-305.htm>
- 14 Reagan naplóbejegyzése 1981. december 15-éről, a Jaruzelski-puccsot követő NSC megbeszélésről. Ronald Reagan, *An American Life*, New York, Pocket Books, 1992. 303.
- 15 „Kedveltem Gorbacsovot még akkor is, ha ő odaadó kommunista, én pedig meggyőződéses kapitalista voltam. [...] Hetven év kommunizmus tönkretette a Szovjetuniót, mind gazdaságilag, mind szellemileg, lelkileg. Gorbacsovnak rá kellett ébrednie, hogy az már képtelen fenntartani vagy mar-kában tartani Sztálin gyarmatbirodalmát; a Szovjetunió fennmaradása fontosabb volt számára. Lát-nia kellett a gazdasági katasztrófát, mellyel országa szembenézett, és arra a következtetésre kellett jutnia, hogy az már nem költhet oly sokat fegyverekre és a fegyverkezési versenyre, melyet – ahogy azt Genfben elmondtam neki – sosem hagynának hazájának megnyerni.” Reagan 707-708.
- 16 A lengyel válság kapcsán, 1980 októberre és 1981 decembere között a Politbüro politikusai, így a fő-ideológus Szuszlov, Usztyinov honvédelmi miniszter, a külügyminiszter Gromiko, és a KGB feje, Andropov sem támogattak egy fegyveres intervenciót. Még maga Brezsnyev is ez ellen érvelt, mond-ván: „Lengyelország nem Csehszlovákia vagy Afganisztán”. Végül, 1981. december 10-én a Szovjet

Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának ülésén Andropov kifejtette, hogy a Szovjetuniónak nem áll érdekében beavatkozni a lengyel eseményekbe, még akkor sem, ha esetleg a Szolidaritás kerül hatalomra, mert azzal az amúgy is gondokkal küzdő szovjet gazdaságot végveszélybe sodornák a Moszkva akciójára válaszul beinduló nyugati szankciók.

Wilfried Loth, *The Soviet Non-intervention in Poland 1980/81*, http://www.perspectivia.net/content/publikationen/lelewe-gespraech/6-2012/loth_intervention?set_language=ru

Kaminszki, Lukasz, „A lengyelországi szükségállapot”. *Beszélő*, 12 (2007) 2, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-lengyelorszagi-szuksegallapot>

- 17 Reagan és Gorbacsov 1987. december 8-án írták alá az INF szerződést, mely kivonásra és szétszerelésre ítélte az európai telepítésű 500 – 5,500 kilométer hatótávolságú ballisztikus és cirkálórakétákat, mind nukleáris, mind hagyományos robbanófejjel. Az amerikai szenátus által 1988. május 27-én jóváhagyott, és 1988. június 1-ével életbe lépő megállapodást (mely 1991. június 1-ig adott haladékot a szerződésben foglaltak végrehajtására), Gorbacsov „a világpolitika jelentős eseményének” nevezte, míg Reagan a csúcstalálkozót olyan fordulópontként értékelte, mely „reménnyel világította be az eget minden jóakarató embernek”. <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/inf.htm> <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,966310-1,00.html>
- 18 Az Afganisztánból való kivonulás ötlete már 1985-ben felmerült. Gorbacsov maga „vérző seb”-nek nevezte az afgán háborút, s a főtitkár számára kiemelt prioritást jelentett a háború szovjet részről való lezárása. Bár a Politbüro már 1985 októberében elvi állásfoglalásban támogatta a csapatkivonást, 1987 szeptemberéig nem létezett konkrét menetrend. Szerepet játszott ebben, hogy – főként a keményvonalasok szemében – rendkívül kényes kérdést jelentett a szuperhatalmi fiaskó nyilvános beismerése, illetve, hogy minden erőfeszítés ellenére sem sikerült politikailag stabilizálni az afgán helyzetet. A kivonulás várható menetét végül Eduard Sevardnadze ismertette George Shultzcal, ám amerikai részről többen (így a CIA akkori igazgatója, Robert Gates) szkeptikusak voltak annak megvalósulását illetően. A szovjetek végül két hullámban, 1989. február 15-ig hagyták el Afganisztánt. Colin Rhys Hill, *Beyond Charlie Wilson: The Soviet-Afghan War*, http://www.tcr.org/tcr/essays/EP-ize_Soviet-Afghan%2019-1.pdf
- 19 Whitehead a washingtoni külügyi intézetben ismertette a *State Department* véleményét, mielőtt 1988. január végén – február elején Lengyelországba, Bulgáriába, Romániába és Csehszlovákiába látogatott. MNLOL KÜM TÜK 4-135 00955
- 20 MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196
- 21 uo.
- 22 uo.
- 23 A menedzserképző megalapításakor, 1988 novemberében, magyar–amerikai–olasz vegyesvállalat jött létre, melyben a Magyar Hitel Bank, a Gazdasági Kamara, a Szenzor Szervezési Vállalat, a Soros Alapítvány, a milánói kereskedelmi kamara, és a torinói San Paolo di Torino Bank voltak az alapítók, míg támogatói közt ott volt a Rockefeller Foundation is. A Budapesti Menedzserképző Iskola 1989-től Budafokon, a volt Törley-villában működött; hallgatói a kétszer hat hónapos stúdium egyik felét Magyarországon, a másik felét Angliában folytatták, s ezért nem kevesebb, mint 600.000 forintot kellett fizetniük. Az intézmény végső megvalósulásában Soros György vált kulcsfigurává, nemcsak azért, mert már 1987-ben 50.000 dollárt investált (és további 100.000 dollárt ígért) annak létrehozására, hanem mert a korabeli magyar feljegyzések szerint igen sikeresen vetette latba személyes kapcsolatait is. Jól jelzi ezt, hogy Philip M. Kaiser, korábbi budapesti amerikai nagykövet ekkor már Soros egyik főtanácsadója volt; illetve hogy Stephen Rhinesmith, Ronald Reagan korábbi amerikai-orosz ügyekért felelős külön megbízottja, lemondva kormányzati pozíciójáról, 1987 novemberében csatlakozott a menedzserképző beindításán munkálkodó csapathoz. <http://kereso.nava.hu/document/show/id/339954>
- MNLOL KÜM TÜK 4-7 003964 – 003964/4
- MOL KÜM TÜK 4-109 005254
- 24 MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196
- 25 1988. február 4-i rejtjelátvitart Moszkvából. MNLOL KÜM TÜK 4 10 0500/1
- 26 Korábbi külügyi jelentésekben Henry Kissingertől Mark Palmerig sokan fogalmaztak meg kételyeket mind Gorbacsov, mind politikájának hosszú távú túlélésével kapcsolatban. Míg megfogalmazásaikat a szovjet oligarchia működésének (például Berija vagy Hruscsov bukása) ismerete indukálta, addig ilyen irányú félelmeiket az 1991. augusztusi puccs visszamenőleg is igazolta. 1991. augusztus 19-21. között Gorbacsovot épp saját korábbi szövetségesei és az általa felemelték – a „Nyolcok Csoportja” – árulták el, s vetették házi őrizetbe. Bár túlélte e durva incidenst, politikailag nivellálódott, s ez vezetett 1991. augusztus 24-i, a főtitkári tisztségéről való lemondásához.

- 27 1988. szeptember 15-i rejteltávirat szovjet tájékoztatásról. MNLOL KÜM TÜK 4-10 00500/8
- 28 uo.
- 29 MNLOL KÜM TÜK 4-10 00501
- 30 uo.
- 31 uo. Ha a gorbacsovi politika jóval megengedőbb is volt, mint az előző évtizedek szovjet külpolitikája, csak mozgástérbővülést, s nem valamiféle, a szövetségi rendszeren belüli önállóságot jelentett. Ahogy Stephen Larrabee az *Institute for East-West Security Studies* (IEWSS) szakembere 1988 márciusában a *Foreign Policy* hasábjain fogalmazott: az USA-nak „olyan kis lépésekre kell törekednie, amelyek előmozdítják a kelet-európai országokban a társadalmi pluralizmust és a a nemzeti önállóságot”, figyelembe véve, hogy a Gorbacsov által biztosított „nagyobb szabadság is viszonylag korlátozott”. MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196-1
- 32 MNLOL KÜM TÜK 4-10 00501
- 33 A válságövezetként való kezelés nem egyszerűen a keleti blokk országainak belső válsága, hanem egyszersemind az általuk esetlegesen generált 'ostorcsapás-effektus' miatt vált hangsúlyossá. 1989 májusában az amerikai képviselőház külügyi bizottságának európai ügyekért felelős albizottságában két professor, Seweryn Bialer a Columbia Egyetem, és Karen Dawisha a marylandi egyetem politológusai elemezték azon kihívásokat, melyekkel Washington 1988-ra szembekerült. Bialer szerint a szovjet *peresztrojka* kulcskérdést épp a keleti blokk belső fejleményei jelentették, szerinte ugyanis „Gorbacsov időt próbál nyerni, elodáztat a robbanást a térségben, amíg a Szovjetunió gazdaságilag erőre kap. [...] Törekeveinek sikere azonban kérdéses, többek között a térségben erősödő antikommunista hangulat miatt.” A Columbia professzora azt is kiemelte, hogy a térség politikai és társadalmi stabilitásának fenntartásához – melyben az USA alapvető érdekekkel bírt – változásokra volt szükség Washington addigi külpolitikájában, ennek egyik eszközéül egy „új Marshall-tervet” ajánlott. Ugyanitt Dawisha is vázolt konkrét, gyakorlati lépéseket. Egyrészt javasolta „szelektív megközelítéssel támogatni a lengyel agrár exportot és a magyar bank-élet fejlődését”, másrészt felvetette a Jackson–Vanik kiegészítés hatályon kívül helyezését. A későbbi történések ismeretében, illetve egyértelmű magyar vonatkozása miatt fontos, hogy Romániát mindkét esetben „robbanásveszélyesnek” ítélték, s a magyar kisebbség romániai üldöztetése miatt szorgalmazták, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) keretein belül az USA egyértelműen a magyarok álláspontot támogassa. MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196-2
- (A Henry „Scoop” Jackson demokrata, és Charles Vanik republikánus szenátor nevével fémjelzett kiegészítés az 1974-es amerikai kereskedelmi törvény (mely 1975. január 3-án lépett életbe) módosítását jelentette. A Jackson–Vanik kiegészítés eredetileg a Szovjetuniót célozta, konkrét formájában az USA-ba irányuló szovjet zsidó kivándorlást. A Szovjetunióban képzett, magasan kvalifikált, zsidó értelmiségiek az Egyesült Államokba történő távozását Breznyevek 1972-től különböző törvényekkel igyekeztek megakadályozni, erőszakkal gátolva meg a *brain drain*-t, az „agy elszívást”. A kiegészítés tulajdonképpen az erre adott válasz volt, mely azonban nem kizárólag magát a Szovjetuniót, hanem a hasonló politikát folytató, bármely szocialista országot megfosztott a legnagyobb kedvezménytől.)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Jackson-Vanik_amendment
- 34 MNLOL KÜM TÜK 4-10 00501/2 Ugyanebben a témában egy korábban már idézett szovjet összefoglaló így fogalmaz: „Aktívabbá vált az USA [...] az európai szocialista országok vonatkozásában is, amelyekkel szemben egyfajta 'új differenciálási politikát' folytat.” MNLOL KÜM TÜK 4-10 00500/8
- 35 MNLOL KÜM TÜK 4-10 002809
- 36 uo.
- 37 uo.
- 38 uo.
- 39 Házi Vencel 1988. október 27-én írt a kelet-európai átalakulás lehetőségeiről. MNLOL KÜM TÜK 4-10 0030336
- 40 uo.
- 41 uo.
- 42 MNLOL KÜM TÜK 4-10 0030336
- 43 William Touhy „Bátrabb lépések: az amerikai tanácsadó támogatja a keleti blokk gazdasági reformjait” című, az *LA Times*-ban 1988. június 11-én megjelent cikke alapján. http://articles.latimes.com/1988-06-11/news/mn-4286_1_east-bloc

44 uo. Fontos kiemelni, hogy doktriner szempontból 1988-ban a térség VSZ országainak esetleges támogatásáról beszélni *de iure* az ellenség támogatására való felhívásnak minősült, ám a realpolitika ekkorra felülírta a az évtizedes hidegháborús logikát, a biztonságpolitikai célok javára.

45 uo.

46 Bár Whitehead 1985-től volt külügyi államtitkár, s összesen hat alkalommal látogatott el a térségbe, látogatásaiból három 1988-ra esett. 1988. január végén – február elején Lengyelországba, Bulgáriába, Romániába és Csehszlovákiába látogatott el; 1988 júniusában Magyarországon és az NDK-ban járt; míg 1988 októberében – egyben búcsúlátogatásként – Bukarestben, Varsóban, Prágában, Budapesten és Szófiában tárgyalt. A mintegy kilenc hónapon belüli három körút, illetve azok helyszíne két dolgot mutat meg világosan: a kétoldalú interakciók felpörgését, illetve a térségbeli amerikai dialógus kibővülését.

Az amerikai politikus 1988. február 5-6.-i bukaresti tárgyalásain végleges hangnemműáltásra került sor mind román, mind amerikai részről. Ceaușescu, miután Whitehead kijelentette, hogy „kedvező változások híján” az 1987-ben eredetileg fél évre felfüggesztett MFN státusz későbbi megújítása is veszélybe kerülhet, már nem hagyta, hogy az amerikai külügy második embere kifejtse az „emberi jogi kérdéskörre vonatkozó amerikai nézeteket”. A magyar összefoglaló szerint „ez a végkifejlet még az újságírókat is sokkoltá”, a majd három órás megbeszélés során a román főtítkár „ellentmondást nem tűrő volt, áthágta a szokásos nemzetközi diplomáciai normákat”, miközben „sarokba szorított ember módjára viselkedett”. Ezzel összhangban a látogatásról röviden tudósító *LA Times* is úgy fogalmazott, hogy Csehszlovákiába való távozása előtt Whitehead „szokatlanul éles megjegyzésekkel” illette a román rezsimet, miután Nicolae Ceaușescu nyilvánvalóvá tette, hogy nem kíván az emberi jogi kérdésekről tárgyalni. Ezzel Románia kiemelten kezelése, illetve kedvezményezett státuszának visszaállítása hosszú időre lekerült az amerikai külpolitika napirendjéről.

Varsóban, 1988. január 31. és február 3. között, Whitehead Jaruzelskitől a püspöki karon át Lech Wałęsáig, a lengyel politikai élet szinte minden aktorával találkozott; a kormánnyal való tárgyalásain a Szolidaritás a politikai életbe mielőbbi bevonását sürgetve. Jaruzelskiék azonban ezt alapvetően belügynek ítélték, s még Whitehead ősi látogatása előtt is inkább a – véleményük szerint – Lengyelországgal szemben politikailag, gazdaságilag és pénzügyileg diszkriminatív amerikai külpolitika felfüggesztését követelték. John C. Whitehead októberi látogatása után a lengyel helyzetet összetettnek és bonyolultnak minősítette. Bár bizakodó volt az 1988. szeptember 27-én hivatalba lépett új miniszterelnök, Mieczysław Rakowski személyét illetően, s jelezte, hogy az USA hajlandó az új kormányt gazdaságilag támogatni, szem előtt tartotta Walesa Rakowskival kapcsolatos bizalmatlanságát és kételyeit is.

MNLOL KÜM TÜK 4-135 00955, 4-135 00278 – 00278/4, 4-135 00955/2 és 4-135 003500, 4-135 00927, 4-135 00927/1, 002278/1 – 002278/11

http://articles.latimes.com/1988-06-11/news/mn-4286_1_east-bloc

http://articles.latimes.com/1988-10-07/news/mn-3581_1_whitehead-state-mission

47 A szuperhatalmi ügyek, valamint a regionális, a keleti blokkot érintő kérdések összekapcsolása ideológiailag már a Reagan adminisztráció alatt megtörtént. A korábban idézett, 1988. áprilisi NSDD 305 cél és feladat meghatározásában *expressis verbis* szerepel: „Megerősíteni mind a szovjeteket, mind a nyugat-európaiakat, hogy az Egyesült Államok továbbra is teljesen elkölözött maradjon, hogy legyőzze Európa háború utáni, kelet–nyugati megosztását, s hogy a tágabb értelemben vett haladás e cél felé a legjobb garanciája az amerikai–szovjet kapcsolatok hosszú távú stabilitásának és fejlődésének.” <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-305.htm>

48 Az NSC iratai a különböző korszakokban eltérő rövidítésekkel bírnak. Elég, ha csak Truman elnök 1950-es NSC-68-ára, Reagan (már említett) NSDD 75-ére, vagy a fent tárgyalt NSR-4-re gondolunk. (Az NSC 1947-es létrehozása óta ezen direktívák a nemzetbiztonsági politika alapvető irányvonalát hivatottak meghatározni. A mindenkori nemzetbiztonsági tanácsadó feladata, hogy az abban megfogalmazottak érvényre jussanak a kormányzat védelmi, hírszerzési és külpolitikai intézményrendszerében. Az NSC-k/NSDD-k/NSR-k mindig egy adott elnökhöz kötődnek, számokzásuk pedig létrejöttük sorrendiségét tükrözi). <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/index.html>

49 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr3.pdf>

50 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf>

51 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr5.pdf>

52 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf>

53 uo. A kissé botladozó magyar fordítás az eredeti szöveg megfogalmazásait követi, tükörfordításként. A stílus és a megfogalmazások következetlenségei arra utalnak, hogy más hosszán, olykor évekig

- előkészített direktívákkal szemben az NSR-4 valóban 'ott és akkor' született, s inkább egyfajta gondolati jegyzőkönyv, mint részletekig kidolgozott direktíva.
- 54 Az alelnököt, a külügy-, pénzügy-, védelmi, mezőgazdasági, kereskedelmi minisztert, a CIA igazgatóját, az NSC vezetőjét, a vezérkari főnököt, a Fegyverzetellenőrzési és Leszerelési Ügynökség igazgatóját, valamint a USIA-t (az 1953 és 1999 között működött Egyesült Államok Információs Ügynökségét). uo.
- 55 uo.
- 56 uo.
- 57 A gorbacsovi reformok és Kelet-Európa sorsa, ahogy azt fentebb többektől is idéztük már, potenciálisan kölcsönös és áttétes függésben állt. Hogy ez mennyire így volt, illetve mennyire így látszott Washingtonból, azt az e tanulmányban tárgyalt időkereten túl megvalósult budapesti Bush látogatás kapcsán érzékelhetjük. A magyar külügy részéről az amerikai elnök 1989. július 11-13-i látogatását összefoglaló Kovács László külügyminiszter-helyettes szerint: „Bush elnök minden megbeszélésén nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a látogatással, a magyar–amerikai kapcsolatépítéssel nem akar problémákat okozni sem Gorbacsovnak, sem a magyar vezetésnek, nem akarja zavarni Magyarország és szövetségesei viszonyát.” Ugyanígy emlékszik erre az ekkor az MDF törzstagtségéhez tartozó Bíró Zoltán is: „Számomra az amerikai elnök magyarországi látogatása – főként a vele való személyes találkozás az ellenzéki pártok vezetőinek körében – bizonyossá tette, hogy az Egyesült Államok minden békés eszközzel támogatni fogja a rendszerváltást, és a Gorbacsovval folytatott tárgyalásaik is ebbe az irányba mutatnak. Az elnök ugyanakkor a magyarországi ellenzéki pártok értécsére adta azt is, hogy semmi olyan megmozdulást vagy magatartást nem hajlandó támogatni, amely ronthatná Gorbacsov pozícióit, illetve a tárgyalások békés és előrevivő folyamatát.” Borhi László, *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989: források*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2009. 898–899.
<http://www.historia.hu/archivum/2002/0202biro.htm>
- 58 <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf>
- 59 1953. október 30-án Eisenhower aláírta az NSC 162/2-t, mely „a korábbinál nagyobb hangsúlyt helyez a fejlett atomfegyverek elrettentő és pusztító erejére”, s ezzel gyakorlatilag megszületett a *massive retaliation*, a „tömeges megtorlás” doktrínája. A valóságban azonban Washingtont egyre inkább aggasztotta a nukleáris eskaláció lehetősége, a termonukleáris konfliktustól való félelem pedig kihatott arra, ahogy az Egyesült Államok a globális, de legfőképp az európai *status quo* megváltoztatásának esélyeire tekintett. A nyilvánosan hangoztatott cél, „hogy a szatellit népek végül visszanyerjék függetlenségüket, s jogukat, hogy szabadon dönthessenek kormányzatuk formájáról”, valójában már inkonzisztens volt az USA gyakorlati lépéseivel; ennek legkézzelfoghatóbb bizonyítékát az 1956-os kelet-európai fejlemények idején tanúsított – politikai impotenciától sem mentes – amerikai magatartás jelentette.
Cole C. Kingseed, *Eisenhower and the End Of Suez Crisis of 1956*, Louisiana State University Press, 1995. 8.
http://www.nuclearfiles.org/menu/key-issues/nuclear-weapons/history/cold-war/strategy/article-dulles-retaliation_1954-01-12.htm
- Foreign Relations of the United States* (FRUS), 1955-1957, XXV, 115.
- 60 Az NSDD 54 bevezetőjében szerepel, hogy annak megalkotásakor a differenciálás már két évtizede érvényben volt. <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf>
- 61 A *rollback/liberalization* hagyományos eszköztára a puccsoktól a nyílt katonai konfliktusokig terjedt. Ezen politika sikerei közé sorolják az 1953-as iráni puccsot, Grenada 1983-as megszállását; kudarcak között ott van a koreai háború, vagy a balsorsú 1961. áprilisi, disznó-öbölbeli partraszállás.
- 62 E kérdés kapcsán, melyről legalábbis sejtethetjük, hogy megosztotta a nyugati vezetőket, érdemes meghallani azt, amit Zbigniew Brzezinski a kelet-európai országok NATO csatlakozásáról mondott retrospektíve, 2009 szeptemberében: „Amint egyszer a blokk összeomlott, megmaradt, amit én 'történelmi spontaneitásnak' nevezek, s az országok melyek szovjet irányításnak voltak kitéve természetesen gravitáltak a Nyugat felé. Ez volt, ahol a biztonságukat keresték; nem hiszem, hogy ez elkerülhető lett volna. Ha megpróbáltuk volna kizárni őket, akkor ma nem egy Európa létezne, hanem három: egy Nyugaton, egy középén, egy Keleten, s a középső nem lenne biztonságban, csábító célpontot nyújtva.”
Gregory Scoble, *Navigating U.S. Foreign Policy: An Interview with Zbigniew Brzezinski*, http://www.realclearworld.com/articles/2009/09/23/navigating_us_foreign_policy_an_interview_with_zbigniew_brzezinski_97190.html

Adalékok és néhány megfontolás az előzetes egyeztető tárgyalások történetéhez

„... A sakknak vannak szabályai és ezt még nem mindenki ismeri, nálunk. [...] Elvtársak, mi ezt a játszmát nagyon komolyan játszunk. De, ezen a pályán – és ez nem mindig könnyű – de, a nemzetközi szabályokat mi mindig figyelembe vesszük. Ezt tudják rólunk a mi ellenségeink és a mi barátaink, is. Éppen ezért a magam részéről én optimista vagyok – ezúttal, is – és bízom benne, hogy ezt a játszmát megnyerjük. Ehhez kívánok én az elvtársaknak eredményes végjátékot és jó egészséget!”¹

BEVEZETŐ

Az előzetes egyeztető tárgyalások alatt azokat a formális és informális megbeszéléseket, találkozásokat, egyeztetéseket értjük, amelyek a hatalom² – állampárti és pártállami vezetők, megbízottak – és a formálódó, rendkívül változatos alternatív/ellenzéki erők képviselői, csoportjai, majd az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) között folytak, és amelyek talán nem csak a Nemzeti Kerekasztal történéseit befolyásolták döntően.

Ennek a szakasznak a pontos időhatárai nem igazán állapíthatók meg, mert ezekhez hasonló események már akkor is zajlottak, amikor az ellenzéki csoportosulások még csak alternatívként voltak említve, de bármilyen meglepő, a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások megkezdése után is találunk erre utaló megállapításokat – ezeket találón *utólagos egyeztető tárgyalásoknak* nevezhetnénk.

A tanulmány vizsgálódása a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1988. májusi pártértekezlete és az 1989. februári Központi Bizottsági (KB) ülés közti időszakra fókuszál, azonban egyes aspektusok megvilágítása okán jóval korábbi időszakokra is visszanyúlik.

Szakmai megközelítésben létezik az *átmenet*³ kapcsán egy hármas terminológia. Eszerint a *'rendszerelváltás'* kifejezés magára a történelmi folyamatra használható, a *'rendszerváltozás'* az ún. objektív tényezők – vagyis olyan hatások, amelyek nem vezethetők vissza a rendszerátalakulás akarati megfontolásaiként – esetében használható. Harmadikként pedig a *'rendszerváltoztatás'* kifejezés az átmenet tudatos cselekményei kapcsán, az ún. szubjektív tényezők esetében helytálló. A tanulmányhoz kapcsolódó kutatások ez utóbbi kategóriában helyezhetők el.

Vizsgálódásomat egy elemzési keretben kívánom elhelyezni. Erre lehetőséget nyújt Antal Attila, aki a rendszerelváltás – mint történelmi folyamat – „anatómiájának” politilógiai-szociológiai-tranzitológiai karakterének „megrajzolásához” ajánl egy egységes értelmezési keretet.³ Ennek részletes ismertetésére a tanulmány nem vállalkozik, ehelyett azonban hangsúlyozni kívánja, hogy – a terminológiai hármasság alapos végiggondolásával is alátámasztható – az ún. objektív (pl. nemzetközi politika) és szubjektív tényezők mesterséges különválasztása a történelmi szempontú vizsgálatokban rendkívül hasznos. De valójában ezek a tényezők mind egyszerre fejtették ki hatásukat kölcsönösen egymásra, illetve magára a folyamatra is.

A történeti szempontú kutatások nagymértékben tudnak hozzájárulni a politológia (tranzitológia)⁴ elméleteinek alátámasztásához vagy éppen kritikájához. Az MSZMP KB és a *Politikai Bizottság* (PB) dokumentumai jó ideje kutathatóak akár interneten keresztül is.⁵ Ebből kifolyólag ezek nélkülözhetetlen, de ugyanakkor „felszíni” forrásoknak tekinthetők. A ’rendszerelváltás’ politikátörténetileg pontos (hiteles) rekonstrukciójához a ’rendszerelváltoztatás’ alapos feltárása szükséges. Az állampárti és pártállami illetve egyéb, a hatalmi gépezethez becsatornázott apparátusok működésének mechanizmusait kell mélyrehatóan feltárni, iratanyag szinten. Az apparátusokat *eszköztárként* értelmezem és legalább annyira izgalmasnak és jelentősnek tartom működésüket a ’rendszerelváltoztatás’ történetében, mint amennyire divatos az állambiztonsági szervek szerepét kiemelni.

A tanulmány célja, hogy rávilágítson egyes mikrotörténeti aspektusokra és körülményekre, amelyek hozzájárulhatnak néhány alapkérdés pontosabb feltevéséhez a jövőben.

Az anyaggyűjtés során előkerült néhány olyan irat és dokumentum, melyek a szakirodalmi percepcióban hangsúlyosan megjelenő kérdésekhez szolgálnak adalékkul.

Az egyik ilyen kérdés az *Új Márciusi Front* (ÚMF) 1989. januári fellépése, aminek alapvetően kedvezőtlen volt a fogadtatása annak ellenére, hogy milyen jelentős célokat fogalmazott meg. Ennek lehetséges okait, hátterét mutatom be 1988 elején, illetve – egy másik kérdéskör, a *forгатókönyvek* kapcsán – 1989 elején. Az átmenet ún. forгатókönyvei vonatkozásában pedig a 80-as évek társadalomtudományi kutatásainak szerepére kívánok rávilágítani. Mindezt erősen forrasközpontú megközelítésben.

A NYERS REZSŐ-ÜGY

1988 márciusában alakult meg és próbált meg legális működési lehetőséghez jutni az ÚMF, amelyet főként a reformszocialista értelmiségnek a liberális alternatívok (ellenzék) felé is nyitott tagjai alkották, de az alapításban részt vettek Nagy Imréhez közel álló ötvenhatosok is, egyik fő kezdeményezője pedig a KB-tag Nyers Rezső volt.⁶

Az ÚMF szerepére és jelentőségére a szakirodalom 1989. január 14-i fellépésük kapcsán szokott kitérni.⁷ Január 11-én kelt⁸ felhívásuk „*Az egypártrendszerrel a képviselési demokráciáig*” címet viselte, és abból a szempontból, hogy az ÚMF mögött ott állt Nyers Rezső, a címnek akkor tényleg jelentősége volt, és van a tanulmány mondanivalója miatt is.

Az Aczél György-féle politizálás,⁹ amely arra irányult, hogy az értelmiséget kontrollálható keretek között tartsa, a pártértekezlet előtti időszakra (1988 eleje) már nem tudta megakadályozni a tőle független mozgalmak és szerveződések létrejöttét. Ez frusztrálta a pártvezetést, különösen akkor, ha egy az MSZMP-től független szerveződés hátterében közvetlenül egy központi bizottsági tag állt.

Pozsgay Imre helyzete más volt, mozgási lehetőségeit nagyban megkönnyítette az, hogy ő a Hazafias Népfront, vagyis a „hivatalos” ernyőszervezet keretei között, illetve közül tudott politizálni, mert így mindig csak közvetve volt érintett.

Ez nem állt Nyers Rezső esetében, aki egy olyan reformvonalat képviselt, ami a rendszer átalakítását „szociáldemokratizált” politizálással látta megoldhatónak. Erre

tett első, 1988 eleji kísérletének körülményeit igyekszem megvilágítani a dokumentumok tükrében.

Nyers Rezső levele Kádár Jánosnak 1988. február közepén:

„Kedves Kádár Elvtárs!

Szeretném tudomásodra hozni, hogy néhányan – kommunisták és a párttal szimpatizáló értelmiségiek – szerény, de nyilvános kezdeményezésre készülünk azzal a céllal, hogy hozzájáruljunk a szocializmus, a demokrácia és a nemzet kérdés-komplexumában a nyitott kérdések megválaszolásához, a szellemi tisztánlátáshoz a szélesebb társadalmi közegben. Elveinket és törekvésünket a mellékelt felhívás-tervezet tükrözi, amit a közeljövőben készülünk nyilvánosságra hozni. Szeretném remélni, hogy nincs kifogásod a kezdeményezés ellen. [...] Magam azért veszek részt ilyen kezdeményezésekben, mert belpolitikai helyzetünket gyorsan romlónak és veszélyekkel terhesnek ítélem, katasztrófa lenne ha nem tudnánk fordulatot elérni, kudarcunk súlyos helyzetbe hozná a nemzetközi kommunista mozgalom újatarkó erőit. [...] A pártbeli megújulás számomra kevésnek és lassúnak tűnik. [...] A készülő pártértekezlet sokat segíthet a helyzeten, de azt egyetlen cselekvéssel nyilván nem lehet megjavítani. Kívánatos, hogy a kommunisták cselekvési tere egyénileg és kisebb közösségekben is nőjön, betartva a párt általános politikai irányát és a kongresszusi, központi bizottsági határozatait. Ennek szellemében igyekszek magam is cselekedni.”¹⁰

Nem feltétlenül volt taktikai szempontból jó lépés, hogy már a pártértekezlet előtt formális szerepet vállalt a szerveződésben. De Nyers Rezső KB-tagként betartotta a pártfegyelmet, ami azt jelzi, hogy valószínűleg nem akart taktikázni. Vagy azt gondolta, hogy nem szükséges a taktika, mivel Aczél György közbenjárt Kádárnál az érdekekben.¹¹

Véleménycsere Kádár Jánossal 1988. február 18-án:

„14 év után az első hosszabb beszélgetés asztal mellett, ülve – két óras. Apropó: Hozzá küldött levelem a politikai helyzetről. Az elején terjengős információt ad, visszanyúl az elmúlt évtizedre. Brezsnyev, Andropov, Csernyenko, Gorbacsov, Teng Hsziao Ping-ről. Brezsnyevvel rossz viszony volt, beavatkozásra törekedett, reformokat nem akarta megérteni, személyi dolgokba is bele akart szólni. Csernyenkóval nem volt érdemi kapcsolat. Amit Gorbacsov és Teng Hsziao Ping tesz, azon mi lényegében túl vagyunk – ezt Gorbacsov és Teng Hsziao Ping elismerte a beszélgetéseken.[...]”

4., Az Új Márciusi Front tervezett kezdeményezése és az én kísérőlevelem

Ő [Kádár]: A levelemet korrektnek tartja, tudomásul veszi. A felhívás-tervezetet helyes szándékúnak tekinti, három mondatnyit tudna benne kifogásolni, de nem teszi. Véleménye: ne most kezdeményezzünk.

Én [Nyers Rezső]: A kezdeményezés most szükséges, mert rossz és romló a helyzet. Politikai vákuum keletkezett, amit be kell tölteni kezdeményező, párbeszédet folytató progresszív politikai cselekvéssel.”¹²

Az ÜMF 1988. márciusi alapító felhívásának talán legfontosabb pontja az volt, hogy önálló javaslatot fogalmazott meg a kibontakozás politikai formájára. Az elnök Ujhelyi Szilárd, ügyvezető titkár pedig Vitányi Iván lett. Már ekkor szorgalmazták¹³ egy „Országos Társadalmi Konzultatív Testület” megalakítását, amely egyaránt és egyszerre lett volna a vezető párt- és kormánysszervek tanácsadó testülete, valamint olyan fórum, amely a társadalom nevében véleményezi, értékeli e szervek tevékeny-

ségét.¹⁴ Ez végső soron a hatalom valamiféle megosztását jelentette volna, és ott állt mögötte Nyers Rezső. Lett is belőle ügy, de nem kapott túl nagy nyilvánosságot.

„Gáspár Sándor elvtárs szóbeli bejelentése alapján [...] a Politikai Bizottság megbízza Óvári Miklós és Lukács János elvtársakat, hogy beszéljenek – külön-külön – Marosán György és Nyers Rezső elvtársakkal az »Új márciusi front« létrehozása kapcsán felvetődött kérdésekről és beszélgetésük eredményéről tájékoztassák a Politikai Bizottságot. Ugy határoz, hogy Aczél György elvtárs írásban adjon tájékoztatót a Nyers Rezső elvtárral folytatott beszélgetés létrejöttéről és tartalmáról.”¹⁵

Lukács és Óvári Politikai Bizottságnak írt feljegyzésből: „Nyers Rezső elvtárral április 7-én beszélünk. »Elmondotta, hogy nem váltogatja a meggyőződését, nem kezdeményezett és nem is támogatott az SZDP újjászervezésére irányuló törekvéseket.«”¹⁶

Aczél György Kádárnak írt feljegyzéséből: „A Politikai Bizottság március 22-i ülésén [...] Gáspár Sándor elvtárs beszámolt arról, hogy Marosán György elvtárs elmondta neki: őt megkereste Nyers Rezső elvtárs, hogy alakítsák meg a Szociáldemokrata Pártot, illetve a Szakasits Árpád Kört. [...] – Később Gáspár elvtárs – folyosói beszélgetés során – közölte velem, hogy Nyers elvtárs a vele való beszélgetés közben neki is azt mondta: többpártrendszer kell, illetve lesz Magyarországon. [...] Ezek után, a KB ülés előtt megkérdeztem Nyers elvtárstól, igaz-e, hogy ő szociáldemokrata Pártot, illetve Szakasits Árpád Kört akar alakítani, illetve, hogy a többpártrendszer híve. Ő ezeket indignálódottan és felháborodottan utasította vissza és elmondta, hogy véletlenül találkoztak Marosán elvtárral, s beszélgetésük közben egyetértettek abban, hogy közösen lépjenek fel a Szoc.Dem.Párt, illetve a Szakasits Árpád Kör alakítási kísérletei ellen. Ami a többpártrendszert illeti elmondta nekem, hogy nemrég beszéltek Gáspár elvtárral, akinek ő azt mondta, hogy ha a párt nem lesz elég pluralista, lehet, hogy majd egyszer, valamikor a szakszervezetekből, a szövetkezeti tanácsból, a környezetvédőkből és más szervezetekből valamiféle többpártrendszer-szerűség kialakul, – de ő azt nem akarja megélni.”¹⁷

Lukács és Óvári feljegyzése Nyers Rezsőről Kádárnak: „Marosán elvtárral ritkán, véletlenszerűen szokott találkozni. Az SZDP újjáalakítása szóba se került. Ő kommunistának tartja magát, s nem váltogatja a meggyőződését. Egyébként őt Marosánnal együtt áruulónak tartják azok, akikben még él valamiféle nosztalgia az SZDP iránt.”¹⁸

Lukács és Óvári feljegyzése Marosán Györgyről Kádárnak: „Nyers Rezső elvtárs őt nem kereste, s ő sem kereste Nyers elvtársat. Egyszer véletlenül találkoztak a Valóság¹⁹ szerkesztőségében. Jelen volt a szerkesztőség három tagja is. Marosán elvtárs a fentiekről [szociáldemokrata szervezkedés, pluralizmus elvetése] beszélt Nyers elvtárral, aki vele teljes mértékben egyetértett. Egyébként nem tételezi fel Nyers elvtársról, hogy belemenne egy ilyen játékba.[...]”²⁰

A fenti történetből megállapítható, hogy Kádárnak mennyire volt merev a hozzáállása a kezdeményezés kapcsán, vagyis, hogy mennyire gondolta komolyan azt a kérését Nyers Rezső felé, hogy még ne kezdeményezzenek. Láthatóvá válik hol és hogyan lett az ÚMF kigáncsolva egy időre. Néhány hónap múlva azonban Nyers Rezső egy nyilatkozata már egészen más helyzetet tükrözött (egyébként a KB-tagból PB-tagga lett Nyers a nyilatkozathoz képest néhány hónapon belül KB által megbízott tárgyaló és a Németh-kormány államminisztere lesz).

„...[Népszabadság]: Vajon a glasznoszty nélkül tarthatnánk-e ott, ahol most tartunk? Előfordulhatna-e, hogy egy politikai bizottsági tag ilyenfajta szervezetnek tagja lenne, mint az Új Márciusi Front?

[Nyers.]: *Úgy gondolom, a magyar társadalomnak, a magyar politikának, a kommunista gondolkodásnak van egy olyan önfejlődése, amely ebbe az irányba mutat. Ugyanakkor azt kell mondanom, hogy a gorbacsovi fellépésnek igen jelentős itt a szinte görcsöldő szerepe. Mintegy meggyorsította a szóban forgó önfejlődést. Nélküle, azt hiszem, pillanatnyilag nem tarthatnánk itt. [...]*²¹

Mint láthatjuk végül „szerencsésen” került ki a helyzetből. A felvázolt ügy kapcsán még meglepőbb, hogy ennek a felívelő pályának Kádár nyitott utat azzal, hogy a májusi pártértekezletre Pozsgay Imre (nemzeti politika) mellett Nyers Rezsőt (reformpolitika) javasolta a PB-be.²² Az ő helyzetbe hozásuk volt Kádár utolsó lépéseinek az egyike. Mielőtt felállt az asztaltól, még megnyitott egy utolsó partit.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK A 80-AS ÉVEK VÉGÉN

Grósz Károly: *„A meglévőt tagadtuk, de nem tudtuk milyen legyen az új. Egy ilyen stratégiai elemzés éveket, akár évtizedeket vesz igénybe, ám nekünk erre nem volt időnk.”*²³ Ez az a mondat, amitől érdekessé válik a „forgatókönyv” témakör.

Kilényi Géza²⁴ egy akkori előadásában az 1985-ben lezárult középtávú tervciklust az államtudomány szempontjából, mint a „*kormányzati szervek és a tudományos kutatás egymásra találásának időszakát*”²⁵ említi. Ekkor kezdett kialakulni egy tendencia: viszonylag rövid idő alatt kellett elkészülniük bizonyos tárgykörökről tudományos javaslatoknak, koncepcióknak. A VII. ötéves terv (1985–1990) *kiemelt államtudományi kutatásainak* egyes tárgyköreiben már azt megelőzően megkezdődtek a kutatások.

A Társadalomtudományi Kutatások összehangolását 1985-ig a Tudománypolitikai Bizottság albizottságaként működő Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság (TKB) végezte. A Minisztertanács 1985 decemberében javasolta az Elnöki Tanácsnak, hogy a társadalomtudományi kutatások állami irányításának jogköre kerüljön a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) hatáskörébe, ezzel a TKB megszűnt. Az új hatáskör szerveként létrehozták az MTA Államtudományi Kutatások Programirodáját, ami az Akadémia illetékes főtitkár-helyettesének (Kulcsár Kálmán) felügyelete alá tartozott. 1986. január 1-jétől az önállóan gazdálkodó szerv rendeltetése az volt, hogy minél hatékonyabban lássa el az állami intézményeknél folyó államtudományi kutatások operatív irányítását.

Korábban a legfontosabb társadalomtudományi feladatokat a 15 évre szóló Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv határozta meg. Az utolsó ilyen 1985. december 31-ig tartott. Kormányzati döntés alapján a továbbiakban 15 évre szóló kutatási terv nem készült, hanem a társadalomtudományi feladatokat beépítették az ötéves időszakra vonatkozó Országos Középtávú Kutatási–Fejlesztési Tervbe (OKKFT).

Akkor már három éve (1982–83 óta) folyt a VII. ötéves tervidőszakra szóló OKKFT társadalomtudományi kutatási terveinek tematikus **előkészítése** [kiemelés tőlem – Riba András László]. A társadalomtudományi kutatási programoknak nagy jelentősége volt, a tervezeteket az arra illetékes politikai testületek hagyták jóvá. Ennek megfelelően a programok tervét megvitatta az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága, majd a PB. Az OKKFT négy nagy társadalomtudományi kutatást tartalmazott:

Ts-1. Gazdaságpolitikánk elméleti megalapozását, gazdaságirányításunk fejlesztését szolgáló kutatások.

Ts-2. Az államszervezet és társadalmi környezete, valamint a terület- és településfejlesztés tudományos kutatása.

Ts-3. A társadalompolitika tudományos megalapozása, a társadalom szerkezeti és tudati folyamatainak kutatása.

Ts-4. A művelődési folyamatok és történelmi-kulturális hagyományainak kutatása.

A felsoroltak közül a Ts-2. jelű terv két programból áll.

A Ts-2/I. jelű program Az állam és alkotmány; az államszervezet fejlesztésének komplex tudományos megalapozása

A Ts-2/I. jelű program 4 alprogramra tagozódik:

- Az állam szerepe, feladatai, az állami tevékenység továbbfejlesztésének főbb irányai a szocialista társadalomban.
- Az alkotmány továbbfejlesztésének tudományos megalapozottsága.
- Az igazságszolgáltatás szervezetrendszere és tevékenysége.
- A közigazgatás szervezetének és működésének továbbfejlesztését megalapozó kutatások.

Társadalomtudományi kutatások nem csak állami tervek alapján és nem kizárólag állami intézményeknél folytak. A Ts-2/I. különösen fontos kapcsolódási pont volt az Agitációs és Propaganda Bizottság számára készülő „A párt vezető szerepének érvényesülése és politikai intézményrendszerünk továbbfejlesztésének kérdései” című kutatással, amely a KB Társadalomtudományi Intézetében (TTI) Schmidt Péter irányításával folyt.²⁶ A Programirodának jó kapcsolatai voltak a TTI-vel. Ott hat kiemelt kutatási ún. APB programon dolgoztak, a TKB megszűnte miatt elkülönítve az ún. Ts programoktól.²⁷

Tehát a négy Ts programon kívül, amelyekben a TTI egyes részlegei, illetve munkatársai ugyancsak részt vettek, a PB által jóváhagyott APB-programok a következők voltak:

APB-1. A párt vezető szerepének érvényesülése és politikai intézményrendszerünk továbbfejlesztésének kérdései.

APB-2. A szocialista fejlődés magyarországi tapasztalatai és az elmúlt három évtized elméleti és gyakorlati tanulságai.

APB-3. Ideológiai problémák társadalmi fejlődésünk mai szakaszában.

APB-4. Gazdasági és műszaki fejlődésünk társadalmi feltételei.

APB-5. Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása.

APB-6. A magyarországi egyházak mai politikai, közéleti tevékenysége és eszmei arculata, egyházpolitikánk alapelvei (erre az MTA Filozófiai Intézete kapott megbízást)²⁸

A kutatások eredményeit illetve az azokat készítő szakértőket pedig sokszor bevonták a politikai döntéshozatalba is:

„A kutatási eredmények hasznosíthatósága a politikai döntéshozók, illetve a politikai gyakorlat számára természetesen nem korlátozódik a kongresszusi dokumentumok előkészítésének-megszövegezésének segítésére. Továbbá: a tématanácsok, a fölkkért szerzők munkája nem korlátozódott a benyújtott résztanulmányok, illetve zárótanulmányok előkészítésére. Jóval gyakoribbá és rendszeresebbé vált részvételük a közvetlenebbül politikai

szakértői véleményezésekben, konzultációkban, a pártdokumentumok, szövegtervezetek vitájában, megfogalmazásában.”²⁹

LÁTKÉP AZ IGAZSÁGÜGYI MINISZTERIUMBÓL

Grósz Károly a pártbürokrácia technokratáira és a reformmunkálatokban szívesen részt vállaló hivatalnoki rétegre igyekezett támaszkodni. Kulcsár Kálmán,³⁰ akinek visszaemlékezésein alapul a következő rész, 1983-tól kezdve az MTA főtítkárhelyetteseként dolgozott. A társadalomtudományok³¹ és a külkapcsolatok tartoztak hozzá és tagja volt az MTA elnökségének. „... különböző értekezletekre, testületi vitákra nem egyszer meghívtak, s mert az MTA elnökségéhez a nyolcvanas évek elejétől egyre több párt- és kormányzati megkeresés érkezett különböző határozattervezetek véleményezésére, nem egyszer »belülről« láthattam a politikai döntések formálódását. A döntésekben azonban csak akkor vehettem részt, amikor kormánytag lettem.”³²

A Grósz-kormány 1987. június 25-én lépett hivatalba. Kulcsár Kálmán, igazságügyi miniszterként, ténylegesen 1988. július 1-jétől kezdte meg munkáját a kormányban. Ekkorra a kormány politikai súlya a korábbiakhoz képest jelentősen megnövekedett. Jóllehet a PB és a KB formailag irányított, a tényleges irányítás megfordult. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy Grósz Károly, aki egy személyben volt miniszterelnök és KB főtítkár, a miniszterelnöki pozíciót kezelte jelentősebbként. A politikai irányvonal többnyire a kormánykörökben formálódott. Az MSZMP vezető testületei, az egyes titkárok és apparátusok többnyire a kormány szervezetek által kialakított előterjesztések alapján dolgoztak. Az Igazságügyi Minisztérium politikájának fő vonala (például alkotmányozás) Kulcsár javaslatai alapján lényegében kormány szinten, esetenként Grósz Károllyal folytatott külön megbeszélés alapján alakult ki.³³

Kulcsár szerint nagyon nehéz megmondani, hogy mi volt Grósz Károly eredeti koncepciója, meddig kívánt eljutni az átalakulásban, mivel későbbi nyilatkozatai szerint modellváltásra gondolt, de gyakorlatilag nemigen tett semmit a rendszerváltozás ellen. A kormányüléseken illetve a PB ülésein a vitatott alkotmányjogi témákat mindig úgy zárta le, hogy azzal lehetőséget adott a továbblépésre. Grósz, Kulcsár elmondása szerint, az 1988. évi november 10-i minisztertanácsi ülésen úgy engedte tovább az Országgyűlés elé a többpárti rendszert lehetővé tevő törvényjavaslatot az egyesülési jogról, hogy annak tartalma világosan szemben állt a KB korábbi határozatával.³⁴

A Grósz-kormány, maga Grósz Károly azzal, hogy nem a pártfőtítkári tisztséget tekintette elsődlegesnek, előmozdította a párt „vezető szerepének” elhalványulását, nem akadályozta azt a jogalkotást, amely előreláthatóan a „vezető szerepnek” a kiküszöbölésére vezetett, s amely más politikai pártokkal versenyhelyzetbe hozta az MSZMP-t. A 1989. február 7-i PB-n az új alkotmány alapelveinek vitájában kijelentette: „a párt nem tör jogilag garantált kiváltságos helyzetre”³⁵

A Németh-kormány 1988. november 24-én alakult, s akkor csak annyi változás történt, hogy államminiszterként Nyers Rezső is tagja lett. Kulcsár Kálmán szerint a kormány politikai elgondolásait Pozsgay Imre fejtette ki. Itt az ún. „demokrácia csomagtervre” kell gondolni, amelyet Pozsgay Imre „alkotmányos összeesküvésnek” nevezett, és amelyet szűk körben beszélt meg néhány politológussal és politikussal. Mindehhez Kulcsár hozzáfűzi, hogy szerinte semmiféle összeesküvésre nem volt

szükség, mert a kormány akkor már jó ideje dolgozott az Alkotmányon és azokon a jogszabályokon,³⁶ amelyek arra voltak hivatottak, hogy megteremtsék a jogállamot és kialakítsák a demokratikus politikai rendszert. Kulcsár Kálmán világosan megfogalmazza, hogy az egész elgondolás alapját, azok az évekre visszanyúló tudományos kutatások jelentették, amelyeket ők az ún. Ts-2 társadalomtudományi program „**ernyője**” alatt [kiemelés tőlem – R.A.L.] folytattak.

1988. november végén a kormány az Országgyűlés támogatásával az Alkotmány és a politikai intézményrendszer reformja kapcsán akkor negyven éve először tárgyalta politikai napirendi pontot. Az MSZMP vezetése, bár látta a politikai változás kikerülhetetlenségét [1988. november!], de lassúbb átmeneti folyamatot tervezett, a hatalom koalíciós megosztásán keresztül.

Fejti György³⁷ összehívott egy megbeszélést 1989. január 2-ára, lényegében már az **átmenet lehetséges módjainak kidolgozására** [kiemelés tőlem – R.A.L.].³⁸

Ez a megbeszélés a tanulmány mondanivalója szempontjából nagyon fontos. Kulcsár Kálmán az *átmenet* szót használja, ami ugyan az 1989. februári KB határozatában, vagyis Fejti György megfogalmazásában, még nem nyilvánult meg. A későbbi események ismeretében azonban megfogalmazható, hogy az 1988. december 15-i KB és az 1989. január 2-i megbeszélés között – tehát 1988 végén; lehet, hogy már korábban is³⁹ – a legfelsőbb hatalmi szinten már nem modellváltásban, vagyis politikai intézményrendszer módosításban, hanem a rendszerátalakításban (rendszerelváltásban) gondolkodtak. De legalábbis opcióként számon volt tartva. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a találkozót Grósz tudtával történt. Meglepőnek tűnik, de nem köthető fordulathoz az *átmenet elkerülhetetlenségének elismerése*. Az átmenet ekkorra rendszerátalakítás értelemben is eldöntött lehetett; de már egy „valahányadik” lehetőség volt 1988 végén, meglátásom szerint legalább második.

És amint bizonyítani próbálom, az átmenet politikai lépéseinek – dokumentum alapján legkorábban 1989. január 15-én – „menetrendje” volt, amivel ugyan le kellett futni a hivatalos köröket (PB, KB stb.) de már ezeket a hivatalos köröket is tartalmazta.

Azt azonban nem vitatom, hogy volt „fordulat” február elején, és azt sem, hogy ez a „nyilvánosságpuccs”⁴⁰ hatására történt. A politikai menetrendet azonban nem befolyásolta. Abban egy dolog biztos nem volt benne, a Pozsgay-bejelentés. A „nyilvánosságpuccs” jelentőségét abban látom, hogy Pozsgay Imre egyirányúvá tette az utat a hatalom és vagy Grósz Károly (amely, aki éppen rátért) számára. Ennek alátámasztására Kádár János sokak által zavarosnak minősített utolsó beszédéből idéznék: „*Önök nagyon jól tudják, hogy ez mit jelent mindazok számára, akiknek a kormány legalitása fontos. Még Önök erre szavaztak még titkosan, hogy a párt legalitása a fontos, mert hogyha nem ellenforradalom, hát akkor erre nem tudom, hogy ki hivatkozhat. Nem tudom, ki hivatkozhat.*”⁴¹

FORGATÓKÖNYVEK ÉS HASONLÓK

A tanulmány korábbi részében foglalkoztunk a társadalomtudományi kutatásokkal, amelyekről megállapítható, az ismertett tendencia alapján, hogy azokról a különböző fontosabb ügyekben illetékes állami és pártvezetők, komoly feladatokkal megbízott titkárok kérhettek jelentéseket, összefoglalókat, résztanulmányokat. Ennek ismertetése azért volt fontos, mert egy lépéssel közelebb kerültünk ahhoz, hogy

megválaszoljuk, hol és kik készítették a forgatókönyveket. Amikor az MSZMP forgatókönyveiről beszélünk, akkor oda a vezetők, a megbízottak elképzeléseit kell érteni. Ezekben nyilvánvalóan a párttal, a párttagsággal is számolni kellett, mint tényezővel. A KB-val mindig minden lépést „ki kellett pipáltatni.”

Grósz Károly válasza arra a kérdésre, hogy 1988-ban valóban készültek-e a rendszerváltozást elemző modellek: *„Ilyen tanulmányok, elsősorban központi megrendelésre készültek, mert a többpártrendszer igénye már sokkal korábban felmerült. Csak politikailag nem volt aktuális. Igazán 1987-től kezdtek ezzel foglalkozni Aczél Györgyék, ezt a témakört Gombár Csaba gondozta.”* Kemény László, aki akkor a Politikai Főiskola rektorhelyettese volt, ezzel kapcsolatban: *„Az első elemzést 1988 őszén a KB Társadalompolitikai Osztálya végezte. Ezt egy javaslat követte, amely a Központi Bizottság ülésére készült, Berecz János volt az előadója. Visszadobták. A következő kimunkálásában a másik KB-titkár, Lukács János is részt vett. Aztán született anyag a politikai rendszer jövőjéről, amit országos vitára akartak bocsátani, de erre nem került sor...”*⁴²

A KB 1988. december 15-i határozata szerint Grósz Károly vezetésével munkabizottság alakult, amelynek feladata az volt, hogy kidolgozza az MSZMP álláspontját az egy- és többpártrendszer, az alternatív csoportokhoz fűződő viszony és a választási rendszer kérdésében.⁴³ Álláspontom szerint – figyelembe véve a különböző társadalomtudományi kutatásokat – ekkor azt már nem kellett kidolgozni, hanem csak össze kellett állítani, meg kellett fogalmazni.

Kemény László éppen a KB 1988. december 15-i ülésének döntése alapján került be a Tudománypolitikai Munkaközösségbe. Elmondása szerint az említett bizottság három – különböző műhelyekben dolgozó – munkacsoporttá alakult. Ezeknek a konkrét feladata az volt, hogy leírják elképzeléseiket a politikai rendszer megváltoztatásáról.

Döntéshozatali szinten az lett volna a menetrend, hogy majd a PB eldönti, a három anyagból melyiket viszi a KB elé vitára, esetleg a három tanulmányból készül egy szintetikus javaslat. Megalakultak a munkacsoportok: az egyiket Grósz Károly vezette és Kövér Árpád volt a titkára, a másikat – amelyik TTI-re épült – Aczél György főigazgató irányította, Halay Tibor igazgatóhelyettes volt a titkára. A harmadik csoport a Politikai Főiskolán alakult meg, Romány Pál rektor, az MSZMP KB Tanácsadó Testületének elnöke volt a vezető, Kemény László pedig a titkár.⁴⁴

A Politikai Főiskolán az elképzelések alapján az átmenet öt alternatíváját vázolták fel:

1. Az első az egypártrendszer fenntartásának esélyeit és ennek következményeit vizsgálva arra jutott, hogy a monolitikus struktúra kizárólag erővel, polgárháborús veszélyt előidézve lehet megőrizhető.
2. A második tanulmány arra épült, hogy a vezető szerepét egy koalíció keretei között megtartó MSZMP és a hozzá „baráti” módon viszonyuló pártok együttműködésével a kifejezetten rendszerellenes csoportok marginalizálhatók, így a rendszer felszámolása elkerülhető.
3. A harmadik feltételezés [Kemény László ezt tartotta volna a legjobbnak] egy MSZMP vezette koalíció és ellenzék parlamenti szembenállására épült. Ez lett volna a demokratikus szocialista berendezkedés, amely már feltételezte a politikai harcok jogi korlátozások nélküli zajlását.

4. A negyedik modell úgy írható le, hogy megmarad az MSZMP, a létrejövő baloldalt viszont nem tudja megtartani hegemon szerepét. Az elemzés szerint ez a situáció politikai káoszhoz vezetett volna, főleg ha a többi baloldali párt nem jól szervezett.
5. Az ötödikben [ami Kemény László szerint megvalósult és, amit ők egyáltalán nem támogattak] a hatalom átadása történik meg. A politikai rendszer teljes liberalizálásával, mindenféle jogi, alkotmányos kötöttség elvetésével olyan szituációt teremteni, amelyben a hatalom a szocializmust ellenzők kezébe kerül.⁴⁵

Az Aczél György vezetete csoport javaslata tömören összefoglalva azokat a megoldási módokat kutatta, amelyek révén biztosítható egy többpárti szerkezet elfogadása esetén is a párt hegemon szerepének fenntartása. Ennek egyik alapvető eleme egy olyan szervezeti keret létrehozása volt, amely biztosíthatta az MSZMP és a válság megoldásában érdekelt erők között az intézményes párbeszédet.

Kemény László elmondása szerint az ő elgondolásaik eredeti formában sosem lettek felhasználva, azokat nem tisztázott körülmények között, jókora módosításokkal az Aczél-féle anyag „emelte” magába. Ezzel egy Grósz Károly által február első napjaiban összehívott találkozóon szembesültek, és mivel erre Grószék nem állítottak össze anyagot, az övéket pedig Aczélé „tartalmazta”, a helyzet egyértelmű volt. Emellett egy másik érdekes dologról is beszámolt:

„De hadd térjek vissza még egy pillanatra az Aczél-féle anyaghoz. Igen lényeges elemének tartom ugyanis – különösen így utólag – azokat a javaslatokat, amelyek az >>alternatívokkal« való folyamatos konzultációra és párbeszédre vonatkoztak. [...] »Szükség van tehát ehhez új szervezeti keretekre, hasonlóan a Nemzeti Bizottságokhoz, amelyek 1945 után egy ideig működtek. Az ilyen koordináló szervezetben minden olyan erő képviselheti magát, amely konstruktív javaslattal és szándékkal lép fel a válság leküzdésére. Az új Nemzeti Bizottság működését már a várható résztvevők konzultációja alapján célszerű kialakítani.«⁴⁶

Az Aczél-féle „új Nemzeti Bizottság” felveti a Nyers Rezső és az ÚMF témakört, mivel nagyon hasonló elképzelésekről van szó. Ennek érzékeltetésére egy mondat az ÚMF-től: *„Magunkénak valljuk a felszabadulást követő népi demokratikus politikát és szellemiséget.”*⁴⁷ 1989. januári felhívásukban pedig az átmenet szervezeti formájaként *„Országos Nemzeti Bizottságot”* akartak felállítani, amelynek keretében az átmenetben érdekelt minden demokratikus szervezet és mozgalom részt vehetett volna. Nem is lehetne megmondani, hogy melyik a hasonló és melyik a hasonlított. Tudható, hogy 1988 elején Aczél közbenjárt Kádárnál az ÚMF-ért, és, hogy Kádár Aczél sejtette a szervezkedés mögött, akinél egyébként volt egy megbeszélés is annak idején.⁴⁸

A Kemény-interjú itt válik nagyon érdekessé: *„Ez azt jelentené, hogy a később megalakult Nemzeti Kerekasztalt Aczél György találta ki?”* [Kemény László válasza] *„Ilyen kijelentést nem szívesen tennék, de kétségkívül ennek az előképe körvonalazódik a TTI anyagában.”*⁴⁹ Ha Kemény László saját maga által korlátozottan vállalt véleményét legalább egy kérdés erejéig elfogadjuk, kaphatunk egy választ arra, hogy miért lett 1989. elején is kigáncsolva az ÚMF. Lényegében azt akarták gyorsabban megcsinálni, ami az MSZMP legfelsőbb szintjén már eldőlt, és amit Fejtő György, éppen január közepe táján vethetett papírra. Vagyis az MSZMP akarta „megcsinálni” az *egyvezetű fórumot* a tárgyalásokhoz.

A „FEJTI-ELABORÁTUM”

Kádár Jánost sok kritika érte azzal kapcsolatban, hogy ő mindig csak „válságjelenségekről” volt hajlandó beszélni, a válság tényét sohasem ismerte el. Tudta, hogy a rendszert egy legitimációs válság megdöntheti. A következőkben röviden ismertetem a mérvadó szakirodalom álláspontját az 1989. februári eseményekkel kapcsolatban, hogy aztán a tanulmány feltehesse, legfontosabb kérdését:

„az Új Márciusi Front 1989. január 11-én kelt javaslata döntően hozzájárult az új helyzet tudatosításához. Egyértelművé tette, hogy az MSZMP-nek szembe kell néznie az egypártrendszerből a képviseleti demokráciába való átmenet problémájával.”⁵⁰

Grósz Károly 1989. január 31-ére rendkívüli politikai bizottsági ülést hívott össze. Az ülésen történtek nem várt módon „fordulathoz vezettek a párt politikájában. A Pozsgay pellengérré állításának szándékával összerántott PB-ülés ugyanis arra is lehetőséget adott, hogy felszínre kerüljenek a párt általános helyzetével kapcsolatos problémák [vagyis a többpártrendszer kapcsán]. A PB-ülés legfontosabb, a további fejleményeket is döntő módon befolyásoló mozzanata Nyers Rezső felszólalása és javaslata volt. [Ripp Zoltán jelzi, hogy erre a fordulóra elsőként Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet]⁵¹ »Túlmentek az események rajtunk«– jelentette ki sokadszor. – »Én nem látok más lehetőséget, mint hogy vállaljuk a többpártrendszert.«” Grósz javasolta, hogy a PB ajánlja fel lemondását a KB-n. „Az elkerülhetetlen fordulat előjele volt e gondolat felvetése. (...) Egy héttel később, február 7-én a Politikai Bizottság következő ülésén **aztán mégis olyan döntés született** [kiemelés tőlem – R.A.L.: véleményem szerint helytállóbb, hogy a Pozsgay-bejelentés miatt aztán mégsem mondott le a PB], hogy a többpártrendszer elfogadásának javaslatával állnak a soron lévő Központi Bizottság elé. A fordulatban a fő szerepet az egyre kilátástalanabb helyzet fölismerése játszotta.”⁵²

„Az első nyilvánvaló fordulat az MSZMP politikájában egy párton belüli »incidens« nyomán következett be, amelyben Pozsgay Imre nyilvánosságra hozta [...] a »történelmi albizottság« állásfoglalást 1956-tal kapcsolatban»⁵³ [Kalmár Melinda rávilágít, hogy nem az állásfoglalás tartalmával volt a baj, hanem azzal, hogy a „belső elemzések sohasem azért készültek, hogy eredeti formájukban nyilvánosságra kerüljenek.(...) ... előbb mindig politikai átértékelésen mentek keresztül, hogy azután sohase derüljön ki, hogy a párt mit tud; csak az, hogy mit akar.”]

Az események alakulásában»⁵⁴ mégsem ez [Pozsgay-ügy nincs] volt a meglepő, hanem az, [...] Nyers Rezső bejelentette, hogy felőle lehet többpártrendszer is. Az 1989. február 7-i politikai bizottsági ülésen [...] már kész tényként, úgymond realitásként vették tudomásul, hogy a párt elfogadja a többpártrendszer elvi deklarációját.»⁵⁵

A szakirodalom, a témát kutatók munkáiban tehát egy olyan beállítás körvonalozódik, miszerint az MSZMP lépésényszerbe került az ŰMF fellépése miatt, a Pozsgay-bejelentés pedig kiváltotta a többpártrendszer elfogadását. Mindezek eredménye pedig, hogy az 1989. február 10-11-i KB kiküldte a Fejti-féle munkabizottságot a tárgyalások megkezdésére.

De valóban elfogadható-e a fenti beállítás?

A korábban említett 1989. január 2-i megbeszélésre Kulcsár Kálmán így emlékezik vissza: „kimondottan is egyetértettünk abban [Fejttel], hogy nem a politikai intézményrendszert kell megváltoztatni, ahogyan eddig »hivatalosan« elhangzott, hanem ahogyan már jóval korábban is hangoztattam, a politikai rendszert. Világossá vált az

is, hogy az MSZMP nem törekszik [már] az átmenet idején sem az egyedüli kormányzásra, s nem kíván erőszakot alkalmazni »hatalma megőrzésére«. Kérdés volt azonban, hogy kikkel, milyen erőkkkel keresendő a koalíció. [...] Végül megállapodtunk abban, hogy Fejti György megkezdi a politikai megalapozó munkát a pártban.⁵⁶

Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága⁵⁷ 1989. február 3-i ülésének – tehát időben a Pozsgay-bejelentés és a rendkívüli PB-ülés után, de még a február 7-i rendes PB előtt – 4. napirendi pontjáról van szó: „*Véleménycsere a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról*”. Az előadó „természetesen” Fejti György KB-titkár. Az előadói anyag címe: „*Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról*”. Tartalma egyébként ismerhető, érdemes összevetni Kulcsár saját koncepciójával is.⁵⁸ Viszont a tartalmánál talán még fontosabb az utolsó néhány oldal, ami konkrét lépéseket tartalmaz.

Még egyszer pontosítva a korábban feltett kérdést: a januári események (Pozsgay-bejelentés 1989. január 28., a rendkívüli PB-ülés január 31.), vagyis egy ún. „fordulat” készítette ténylegesen az MSZMP vezetését konkrét lépésekre, vagy a lépések mindezekről függetlenül is ugyanúgy és ugyanakkor történtek volna meg. Van-e olyan dokumentum, ami tartalmazza a későbbi konkrét lépéseket, és január vége előtt elkezdett?

„4., Milyen politikai menetrend látszik célszerűnek az előzőekben vázolt elgondolás megvalósítására?

- Az MSZMP Központi Bizottsága februári ülésén tárgyalja meg a hatalomgyakorlás megosztásával és ezzel összefüggésben a választási rendszer új alapelveivel összefüggő kérdéseket. Ezt megelőzően:
 - a Nemzetközi–Jogi és Közigazgatási Bizottság február 3-i ülését követően
 - a Politikai Bizottság (február 7.) majd,
 - a megyei első titkárok (február 8 vagy 9.) is vitassák meg a koncepciót.
- A KB februári ülésén kialakított és nyilvánosságra hozott álláspontunk legyen válasz az Új Márciusi Front kezdeményezésére is. Ebben – üdvözlendő a különböző politikai formációk párbeszédre irányuló elgondolását – vessük el az Országgyűlés és a Kormányzat (mint a törvényjavaslatok benyújtója) illetékességét közvetve megkérdőjelező, e testületeket „gyámság” alá helyezni szándékozó törekvéseket. Fejezzük ki – mint politikai párt – azt a készségünket, hogy mind a választásról, mind az Alkotmányozásról szívesen folytatunk akár két-, akár többoldalú párbeszédet az egyesülési törvény, (később a párttörvény) alapján bejegyzett társadalmi szervezetekkel.(...)
- Az MSZMP Központi Bizottsága március első felében tárgyalja meg az új Alkotmány ala[p]koncepcióját
 - a Politikai Bizottság (február 14-én) egy soronkívüli ülést szenteljen ennek;
- A két egymással összefüggő kérdés nagy hordereje miatt meg kell fontolnunk, hogy
 - rövidre szabott, de igen intenzív pártvita után – május végén, június elején újabb Országos Pártértekezletet tartsunk;
- Az MSZMP KB februári [február 10–11] ülését követően az MSZMP erre kijelölt tárgyaló csoportja:
 - kezdjen kétoldalú, majd többoldalú megbeszéléseket, konzultációkat a választási rendszerről, a hagyományos társadalmi szervezetekkel, valamint a már bejegyzett és együttműködésre kész politikai formációkkal;

- a KB márciusi ülését követően a megbeszélések terjedjenek ki az új Alkotmány szabályozási koncepciójára is;
- az MSZMP (a megbeszélések kimenetelétől függően) fejezze ki szándékát egy később körvonalazandó mandátummal rendelkező, fontos társadalmi döntéseket megvitató, előkészítő állandó konzultációs fórum létrehozására...”

1989. január 19.

Fejti György⁵⁹

ÖSSZEGRÉS

Itt szeretnék élni a lehetőséggel, hogy a misztikussá vált „forgatókönyv” fogalmat valamelyest tisztázni próbáljam. A szó magában hordozza, hogy egy előre végiggondolt, ha úgy tetszik megtervezett, eseménysorozatot értünk alatta. Mivel egy filmes kifejezésről van szó, az analógia adja magát. A forgatókönyvet a forgatókönyvírók írják, de más a rendezés: ez a 'rendszerátalakítás'. Míg a filmnek általában egy rendezője van, a 'rendszerátalakításra' ez már nem áll. És ennek megvannak a konzekvenciái is.

Egy rendszer egy másik rendszerre önmagától nem alakul át. Ahhoz valóban legalább egy nagyon komolyan átgondolt terv kell, amit végre is kell hajtani. De alternatívák nélküli tervezés nem társítható egy komoly vezetéshez, kellett legyen legalább egy másik terv is. Ezekről pedig, mivel mind a mai napig nem tisztázott a kérdés, nem állnak rendelkezésre információk. Ezért lenne fontos a résztanulmányok, és elemzések összegyűjtése és szintetizálása.

Több évtized alatt kialakult struktúrákat és mechanizmusokat kellett elméletben átalakítani egy olyan rendszerhez, amiről akkor nem lehetett tudni, hogy megvalósult formájában tényleg olyan lesz-e, mint amilyenek az elméletek, modellek mutatják.

Jelen tanulmányban nincs lehetőség az átmenet-típusok, demokrácia típusok elemzésére. Annyit azonban a különböző modellek kapcsán fontosnak tartok, hogy: a Politikatudományi kézikönyv szerint, ha egy egyszerű bináris rendszert veszünk tíz ismérv alkalmazásával, amelyek egy adott politikai rendszer legfontosabb összetevőire vonatkoznak, akkor akár 1024-féle demokrácia típusról beszélhetünk. A tíz szempont pedig eleve leegyszerűsítés.⁶⁰ Természetesen a valóságban sokkal kevesebb típus létezik.

Bár nem tudhatjuk még pontosan, hogy hogyan terveztek, de amint mondani szokás a papír sok mindent elbír. Tehát teljesen elméleti alapon egy bináris rendszerben a szempontok közül lehetett-e az egyik az, hogy „szocialista”. Ennek megválaszolásával jobban megérthetnénk a sokat emlegetett modellváltás vagy rendszerváltás problematikát.

IRODALOMJEGYZÉK

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I-II. Szerk.: S. Kosztricz Anna [et al.], Magyar Országos Levéltár, 1993.

- A politikatudomány új kézikönyve. Szerk. Robert E. Goodin, Hans-Dieter Lingemann, Osiris, Budapest, 2003.
- A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerk.: Bodzabán István, Szalay Antal, Pelikán Kiadó, Budapest, 1994.
- A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.
- Antal Attila: A magyar rendszerváltás anatómiája In: Útvesztő a Paradicsomba: periféria, modernizáció és demokráciakísérletek Magyarországon: előremutató személyiségek a magyar történelemben Szerk.: Balogh Róbert, Farmasi József, Budapest, Generáció 2020 Egyesület, 2009.
- Kalmár Melinda: Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben In: Alkotmányos forradalom: tanulmányok. A rendszerváltás foratókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 7. kötet. Főszerk.: Bozóki András, Szerk. Elbert Márta [et al.], Főnix, Budapest, 2000.
- Kilényi Géza: A VII. ötéves tervidőszak kiemelt államtudományi kutatásai In: Állam, térkapcsolatok, demokrácia: Bihari Ottó Emlékkülés Szerk.: CSEFKÓ Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja és a Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1987.
- Kilényi Géza: Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai. Budapest, 1991.
- Kulcsár Kálmán: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Kutatási tájékoztató. Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv. A Koordináló Tanács kiadványa, [Budapest], 1987/1988.
- Rendszerváltozás Magyarországon, 1989–1990. Dokumentumok. Főszerk.: Békés Csaba, Malcolm Byrne. Budapest, 1999. (Kézirat – sokszorosított iratgyűjtemény)
- Révész Sándor: Aczél és korunk, Sík Kiadó, Budapest, 1997.
- Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.
- Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás, Rubicon – Könyvek, [Budapest], 2003.
- Új Márciusi Front 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. Az 1988. november 5-ei vitanap. Szerk.: Lázár István. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989.

JEGYZETEK

- 1 Hofi Géza Kádár-paródiája 1974-ből, „Mi a helyzet ma, Magyarországon a gyalogosokkal?”
- 2 Az MSZMP (mint állampárt) és az állami intézmény-szervezetrendszer (pártállam) szimbiózis.
- 3 Antal Attila: A magyar rendszerváltás anatómiája In: Útvesztő a Paradicsomba: periféria, modernizáció és demokráciakísérletek Magyarországon: előremutató személyiségek a magyar történelemben Szerk.: Balogh Róbert, Farmasi József, Budapest, Generáció 2020 Egyesület, 2009. 130-136.
- 4 Ebben a megközelítésben kvázi színimaként értem a *tranzitológiát*, de természetesen nem vitatom, hogy önálló létjogosultsága van, érdemként hangsúlyoznám az interdiszciplináris / „multi-diszciplináris” attitűdöt.
- 5 Digitarchiv, OSA
- 6 Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 88.
- 7 Vö. Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás, Rubicon-Könyvek, 2003.128.; Ripp, 2006, 267–268.
- 8 Az Országgyűlés január 10-11-i ülésén iktatta törvénybe az egyesülési jogot.
- 9 „kegygazdálkodás” – Révész Sándor kifejezése
- 10 Nyers Rezső levele Kádár Jánoshoz 1988. február közepe MNL OL M-KS 288. f. 66/18. ő. e.
- 11 Révész Sándor: Aczél és korunk, Sík Kiadó, Budapest, 1997. 385-386.
- 12 Kádár János és Nyers Rezső személyes találkozásáról készült feljegyzés MNL OL M-KS 288. f. 66/18. ő. e.
- 13 *„Tisztában vagyunk vele, hogy a politikai intézményrendszer megújításához, a kilencvenes évek közmegegyezésének megalapozásához évek átgondolt munkája szükséges. A jelenlegi helyzet azonban sürgős lépéseket kíván. Szükségesnek tartjuk Országos Társadalmi Konzultatív Testület megalakítását”* Új Márciusi Front 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. Az 1988. november 5-ei vitanap. Szerk.: Lázár István. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989. 16-17.
- 14 Ripp, 2006, 108.
- 15 MSZMP PB 1988. április 6. MNL OL M-KS 288. f. 5/1023. ő. e.
- 16 Óvári Miklós és Lukács János feljegyzése a PB számára 1988. április 28-án. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült 1 példányban.) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. ő. e.

- 17 Aczél György feljegyzése Kádár Jánosnak 1988. április 7. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült 2 példányban. MNL OL M-KS 288. f. 66/21. ő. e.
- 18 Lukács János és Óvári Miklós feljegyzése Kádár Jánosnak 1988. április 7. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült 1 példányban) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. ő. e.
- 19 1987. december 13-án itt volt az első „ülés” az ÚMF megszervezésével kapcsolatban
- 20 Lukács János és Óvári Miklós feljegyzése Kádár Jánosnak 1988. április 28. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült egy példányban) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. ő. e.
- 21 Népszabadság 1988. szeptember 17. Hovanyecz László interjúja
- 22 A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerk.: Bodzabán István, Szalay Antal, Pelikán Kiadó, Budapest, 1994. 104.
- 23 Uo. 114.
- 24 Kilényi Géza (Gyula, 1936. május 11. –) alkotmányjogász. Tanulmányok: ELTE JTK, 1954–1958. Életút: 1958–1973. ügyész, 1960–1973. a Legfőbb Ügyészségen dolgozik, 1973–1985. az Államigazgatási Szervezési Intézet tudományos igazgató-helyettese, 1981–1988. az MTA Államtudományi Kutatások Programirodájának igazgatója, az új alkotmány elméleti megalapozását szolgáló kutatás irányítója, 1988–1989. igazságügyminiszter-helyettes, 1989–1998. az Alkotmánybíróság tagja. 1984–1989. az Alkotmányügyi Tanács tagja. 1996-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem JTK tanszékvezető egyetemi tanára, majd 2000–2006. intézetvezető. Az MTA Közigazgatástudományi Bizottság tagja, 2008– a bizottság elnöke. 1993– a Pallas Páholy kuratóriumának elnöke. A Magyar Jogászegylet tudományos bizottság elnöke. 2000–2001. egészségügyi miniszteri biztos. 2003–2004. a Köztársasági Etikai Tanács tagja. Kutatási területe: államigazgatási eljárásjog, környezetvédelmi jog, alkotmányjog. Az állam- és jogtudomány kandidátusa (1968), doktora (1979). vö. A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.
- 25 Kilényi Géza: A VII. ötéves tervidőszak kiemelt államtudományi kutatásai In: Állam, térkapcsolatok, demokrácia: Bihari Ottó Emlékkülés Szerk.: Cséfkó Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja és a Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1987. 73.
- 26 Uő. uo. 73-85.; Vö. Kutatási tájékoztató. Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv. A Koordináló Tanács kiadványa, [Budapest], 1987/1988.
- 27 MSZMP KB TTI Bevezetés az APB 1-6. témák zárójelentéséhez Grósz Károlynak 1989. június 30. MNL OL M-KS 288. f. 54/1. ő. e.
- 28 Uo.
- 29 Uo.
- 30 Kulcsár Kálmán (Erdőtelek, 1928. június 27.–) szociológus, jogász. Tanulmányok: Jogakadémia, Eger, 1947–1949., Pázmány Péter Tudományegyetem JTK, 1949–1950. Életút: 1950–1956. katonai ügyész, minisztériumi tisztviselő, bíró, közben aspiráns, 1956. kilép a bírói karból, 1957–1968. az ELTE, illetve az MTA tudományos munkatársa, 1965–1966. a Columbia és a berkeleyi Kaliforniai Egyetemen dolgozik Ford-ösztöndíjjal, 1969–1983. az MTA Szociológiai Kutató Intézet igazgatója, 1983–1988. az MTA főtitkár-helyettese, 1986. az Indianai Egyetem vendégprofesszora, 1988–1990. igazságügyminiszter, 1990–1993. ottawai nagykövet, 1994– az MTA Politikatudományi Intézet igazgatója. 1989–1990. a Hazafias Népfront elnöke, köztársasági elnökjelölt. 1970–1998. az ELTE jogszociológiai tanszékén egyetemi tanár, 1983–1989. a Magyar Szociológiai Társaság, 1987–1989. az Erdei Ferenc Társaság elnöke. A Társadalomkutatás főszerkesztője, az Acta Juridica szerkesztőbizottság tagja, 1988–1990. a Magyar-Indiai Baráti Kör elnöke. Az állam- és jogtudomány kandidátusa (1956), doktora (1968). 1973– az MTA levelező tagja, 1982– rendes tagja. Vö. A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.
- 31 1985/1986-tól „Ts Programiroda” vezetője az MTA-n
- 32 Kulcsár Kálmán: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 115.
- 33 Uő. uo. 115.
- 34 Uő. uo. 114.
- 35 Uő. uo. 116.
- 36 Uő. uo. 117. 6-os lábjegyzet; Vö. Kilényi Géza: Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai. Budapest 1991. 5-23.
- 37 Fejtő György (Sátoraljaújhely, 1946. március 10.–) politikus, gépészmérnök. Tanulmányok: Budapesti Műszaki Egyetem, Politikai Főiskola. Életút: 1969–1972. a Budapesti Műszaki Egyetem tanársegéde, 1972–1976. a KISZ KB munkatársa, 1976–1979. titkára, 1979–1980. az MSZMP KB párt- és tömegszervezeti osztályvezető-helyettese, 1980–1984. a KISZ KB első titkára, 1984–1987. az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottság első titkára, 1987–1989. az MSZMP KB titkára (védelem,

- belügyek, állambiztonság, igazságszolgáltatás), 1980–1989. a KB, 1989. június–október a PIB tagja, 1989. március–október a háromoldalú tárgyalásokon az MSZMP tárgyalóküldöttségének vezető-helyettese. A Buda Ipartechnika Kft. ügyvezető igazgatója. Vö. A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.
- 38 Kulcsár, 1994, 121.
- 39 Vö. Kalmár Melinda: Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfóza a demokratikus átmenetben In: Alkotmányos forradalom: tanulmányok. A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 7. kötet. Főszerk.: Bozóki András, Szerk. Elbert Márta [et al.], Főnix, Budapest, 2000. 285. „...1989 tavaszáig az MSZMP vezetésének nem voltak egyértelmű, véglegesnek mondható elképzelései arról: milyennek képzei a politikai átalakítás végcélját. Kimondva-kimondatlanul a párt vezetése 1989. februárig abban a meggyőződésben élt, hogy a pluralizmus a történelmi közeljövőben nem jelenthet többet, mint maximum egy egypártrendszer keretein belül kialakítandó, valamiféle korporatív névleges hatalommegosztást. 1989 első néhány hónapjának kül- és belpolitikai eseményei azonban arra kényszerítették a pártvezetést, hogy az eddigieknél egyértelműbb választ adjon...”
- 40 Ripp Zoltán kifejezése
- 41 MSZMP KB 1989. április 12. (zárt ülés) A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I. Szerk.: S. Kosztricz Anna [et al.], Magyar Országos Levéltár, 1993. 761.
- 42 A puha diktatúrától a kemény demokráciáig, 1994, 115.
- 43 MSZMP KB 1988. december 15. MNL OL M-KS 288. f. 4/248-249. ő. e.
- 44 A puha diktatúrától a kemény demokráciáig, 1994, 131-133.
- 45 Uo. 117-119. Vö. Ripp, 2006, 267.
- 46 Uo. 119.
- 47 *Felhívás a társadalmi megújulás szellemi megalapozására.* Új Márciusi Front 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. 1989. 12.
- 48 Révész, 1997, 385-386.
- 49 A puha diktatúrától a kemény demokráciáig, 1994, 119.
- 50 Ripp, 2006, 267.
- 51 Uő. uo. 271. 422-es lábjegyzet; Vö. Kalmár, 2000. 286.
- 52 Uő. uo. 271-272.
- 53 „Pozsgay nyilvánosságpuccs” - Ripp Zoltán kifejezése
- 54 1989. január 31-i rendkívüli PB-ülés
- 55 Kalmár, 2000. 286-287.
- 56 Kulcsár, 1994, 122.
- 57 Elnök: Grósz Károly; titkár: Horn Gyula; Tagok: Borbély Sándor, Fejti György, Fock Jenő, Horváth István, Kárpáti Ferenc, Korom Mihály, Kótai Géza, Szűrös Mátyás, Várkonyi Péter. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I. Szerk.: S. Kosztricz Anna [et al.], Magyar Országos Levéltár, 1993. 1893.
- 58 Kulcsár, 1994, 121-124.
- 59 Fejti György „Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról” című anyaga az MSZMP Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága 1989. február 3-i ülésének jegyzőkönyvében MNL OL M-KS 288. f. 62/1. ő. e.
- 60 „Ha a politikai rendszer tíz legalapvetőbb aspektusát vesszük figyelembe és egy nagyon kezdetleges, bináris rendszert állítunk fel a meglevő, ellentétes intézményi formák között (figyelmen kívül hagyva e két forma közötti összes lehetséges variációt), akkor a modern nyugati típusú kapitalista demokrácia 2¹⁰= 1024 lehetséges politikai intézményi konfigurációját kapjuk.” A politikatudomány új kézikönyve. Szerk.: Robert E. Goodin, Hans-Dieter Lingemann, Osiris, 2003. 139.

Az MSZMP MSZP-vé alakulásának útja

IDEOLÓGIAI VÁLTOZÁSOK ÉS IMÁZS 1988 ÉS 1994 KÖZÖTT

„Egyetértek Kádár elvtárrsal: a legsürgősebb feladat, meg kell szilárdítani a hatalmat. Ennek legfontosabb feltétele: megújítani pártunkat. Sokak szerint az egypártrendszer nem vált be, és ezt a mai gondok kapcsán vélik bizonyítottnak. Azt mondják tehát, legyen több párt. Azzal nem számolnak, hogy ez nem pusztá elhatározás kérdése, hanem valóságos társadalmi lehetőségek függvénye. A mai egypártrendszer népi törekvések egyértelmű kifejeződése, történelmileg kialakult eredménye. Olyan szervezet, amelyet az osztályharc sodrában kibontakozó eleven mozgalmak sokasága hozott létre. Meggyőződésem, hogy egy párt kell, helyesebben egy párt kell. Olyan harci szövetség, amelynek indult, amilyen volt, és amilyen lehet, ha megszabadul a rákövesedett eszmei előítéletektől” (Grósz Károly, 1988. május 20.)

A rendszerváltás óta eltelt huszonkét évben nagyon sok rendszerváltásról szóló könyv és elemzés látott napvilágot, de Magyarország történelmének egyik igen fontos fordulópontját szisztematikusan csak kevesen kutatták. A megjelent munkák jelentős része tükrözi a szerző politikai beállítottságát, vélt vagy valós sérelmeken alapulnak, illetve olyan emóciókkal telítettek, amelyek nem teszik lehetővé ezeknek az írásoknak a tudományos minősítését. A mi munkánk célja az, hogy elinduljon a nyolcvanas évek második felétől kezdődően a hazai események tudományos jellegű, empirikus kutatási módszereket alkalmazó feldolgozása annak érdekében, hogy mind a szakmának, mind az érdeklődő közvéleménynek olyan elemző munkákat adjunk a kezébe, amely részrehajlás nélkül kívánja bemutatni a kommunizmus bukását közvetlenül megelőző időszakot, illetve magának a 1990. évi rendszerváltásnak a belső és külső folyamatait.

Jelen tanulmány *egy lényegesen hosszabb kutatási anyag rövidített kivonata* a megjelenő kötetünk kedvéért és az MSZMP 1988. évi országos pártértekezletének, valamint az 1989. évi pártkongresszusának jegyzőkönyveivel foglalkozik. Célunk a két esemény között eltelt időszakban bekövetkezett ideológiai változás vizsgálata a hagyományos könyvtári, illetve levéltári kutatás mellett modern, statisztikai jellegű kutatási módszerek segítségével. Mindemellett személyes beszélgetéseket is folytattunk a pártértekezleteken résztvevő néhány baloldali politikussal, közöttük *Pozsgay Imrével, Szűrös Mátyással és Berecz Jánossal.*

2.) 1988. május 22-e, az MSZMP országos pártértekezlete

Jelen tanulmány kiindulási pontjaként az 1988. májusi pártértekezletet választottuk, amely az új rendpárt tagjai számára a vártnál is lényegesen nagyobb sikereket hozott és ez jelentős hatással volt a később bekövetkező rendszerváltoztatásra. A választási eredmények elemzése jelen tanulmány keretein belül nem lehetséges, feladatunk sokkal inkább az, hogy áttekintsük első körben ennek a pártértekezletnek a retorikáját, ideológiai alapjait, illetve a fent említett témakörökben elhangzott politikai állásfoglalásokat.

Elemző munkánk során szükségesnek tartottuk, hogy a témában megszólaltassunk a pártértekezleten résztvevő néhány neves politikust, akik segíthetnek nekünk abban, hogy olyan háttér-információkhoz is hozzájussunk, amelyek segítenek az ese-

mények életszerű értelmezésében. Fontos kérdés volt először is, hogy a pártértekezlet kezdetekor a felső vezetés vajon pontosan tudta-e, hogy milyen következményekkel zárul majd a XIII. pártkongresszus után kialakult helyzet miatt összehívott országos ülés. Pozsgay Imre¹ erre a kérdésünkre határozott igennel válaszol: persze, hogy tudták, és nem csak a felső vezetés. Az 1988 februárjában Grósz Károly teljesen váratlanul felkereste személyesen akkori politikai ellenlábását, Pozsgay Imrét balatonarácsi nyaralójában egy láda tokaji aszúval, és feltette a kérdést, hogy nem kellene-e esetleg lassan megköszönni Kádár Jánosnak eddigi munkáját... A megjegyzés természetesen magában rejtette Kádár megbuktatásának időszerűségét. Pozsgay saját állítása szerint csak ennyit válaszolt: „*Ugyan mit kellene megköszönnünk?*”

Ezt követően hívták össze 1988. március 23-ára a KB-ülést, ahol kijelölték az országos pártértekezlet időpontját, amely a határozat értelmében választójoggal is bírt, mivel a következő pártkongresszusig még igencsak sok idő volt hátra. Az amúgy általában egynapos KB-ülés ezúttal két napig is elhúzódott az éles viták miatt, és lényegében kimondták: eljött az ideje Kádár félreállításának.

Érdekes szembeállítani Pozsgay álláspontját Szűrös Mátyáséval², aki más szemzőgből figyelte az eseményeket, és szerinte csak egy igen szűk kör tudhatta, valójában mi fog történni május 22-én. Az tudnivaló volt, hogy változások lesznek, hiszen máskülönben nem hívtak volna össze pártértekezletet, de ekkora „borulásra” a többség nem számított. Pozsgay Imre Grósz Károly közvetlen környezetében dolgozott, így nyilván tudhatott a háttérben zajló folyamatokról. De aki más területen mozgott, az nem tudhatta, hogy Grószék puccsra készülnek májusban. Szűrös Mátyás tehát nem tudott Pozsgay és Grósz tervéről és sokan mások sem. Szűrös szerint Havasi Ferenc sírva fakadt, amikor kiderült: Kádárnak tényleg mennie kell!

Berecz Jánost³ is megkérdeztük, hogy a pártértekezletre való felkészülés során tudták-e, hogy cél Kádár leváltása volt. Berecz határozott igennel felelt. Nem csak, hogy ő tudott róla, de maga Kádár János is tisztában volt vele, mi fog történni a pártértekezleten és addigra már a PB előtt is minden „le volt papírozva”. Tehát Berecz szerint szó sincsen puccsról, Kádár mindent tudott, maga Grósz Károly készítette fel az időközben igencsak szükségessé vált lépésre.

A pártértekezlet előtt Mihail Gorbacsov május elején Budapestre küldte a magyarul kiválóan beszélő, eredetileg kárpátaljai KGB főnököt, Vladimir Kryuchkovot, aki Grósz Károllyal két alkalommal, Pozsgay Imrével pedig egy alkalommal találkozott személyesen, és kifejezte Moszkva kívánságát arra vonatkozóan, hogy Kádár Jánost váltsák le és Grósz Károly legyen a párt főtitkára. Kádár tehát pontosan tudta, mi vár rá május 22-én, bár nyilván nem örült neki, és számtalan vita előzte meg a pártértekezletet.

Egy héttel előtte a Politikai Bizottság ülésén mindent rögzítettek írásban is. Kádár azt akarta, hogy a személyi változások ellenére Óvári Miklós, Németh Károly, Lázár János és Havasi Ferenc maradjanak a Politikai Bizottság tagjai, végül azonban még a Központi Bizottságba sem kerültek be. Ebben viszont Berecz szerint már valóban Grósz Károlynak volt benne a keze.

Fontos tudnunk, hogy pártértekezleteket sohasem hívtak össze rendszeres időközönként, csak szükség esetén hívták össze. Legutóbb 1957-ben (!) volt országos pártértekezlet az 1956-os események után kialakult helyzet rendezésére. Ez is jelzi a helyzet komolyságát és a puccszerű vezetőváltás előkészítettségét. A májusi pártértekezleten

elhangozott beszédek bár szinte kivétel nélkül erősen kritikai hangvételűek voltak, csupán reformokról beszéltek és nem rendszerváltoztatásról. Függetlenül attól, hogy ki milyen módon képzelte el a rendszer jövőjét, ekkor *nyíltan* még nem esett szó a rendszer bukásáról, mindössze annak jelentős mértékű reformjáról. Ez a kritikai hangvétel azonban nem csak az új rendpárt és a reformkommunisták képviselőit jellemezte, de maga Kádár is belátta a változtatások szükségességét, sőt egyfajta védekező pozícióban helyezkedett el már a pártértekezletet megnyitó beszédében is:

„Politikai intézményrendszerünk a megváltozott viszonyok között nem áll feladata magaslatán, működésében zavarok jelentkeznek. Romlott a közhangulat, csökken a bizalom a párt és a vezetők iránt.”⁴

„Ugyanakkor tapasztalható az is, hogy néhány alapkérdés tisztázatlansága miatt nem csak a párton kívül, hanem a pártban is nőtt az eszmei bizonytalanság, s ez már nem jó. Ezért a pártértekezlet feladata, hogy a vita középpontjában álló, néhány fontos politikai alapkérdésben állást foglaljon, tiszta helyzetet teremtsen.”⁵

„Politikai intézményeink átfogó reformjának célja a néphatalom, a szocialista rendszer erősítése. Javaslom, hogy a pártértekezlet a legmesszebbmenően támogasson minden reformot, amely ezt a célt szolgálja, s utasítson el minden olyan törekvést, amely a burzsoá demokrácia, az anarchia irányába mutat, vagy a mai magyar szocialista valósággal nem számoló utópisztikus elgondolásokat tartalmaz.”⁶

A változásokat azonban Kádár is és az összes előadó ekkor még az egypártrendszer keretein belül képzelte el:

„...mivel hazánkban az MSZMP-vel szemben álló más pártok létrehozásának semmiféle realitása nincs, a szocialista rendszer fellazítására törekvő erők, a dolgokat végig nem gondoló, jó szándékú embereket is felhasználva, az érdekképviseltek vonalán próbálkoznak.”⁷

1988. május 20-án tartott beszédében Kádár közvetett módon az 1956-os eseményekről is szót ejtett:

„Az MSZMP – hazánk újkori történelmének egy különösen súlyos szakaszában – a szektás-dogmatikus és revizionista nézetekkel folytatott kétfrontos harcban alakította ki új irányvonalát, állította helyre a párt eszmei, politikai és cselekvési egységét, szerezte vissza a tömegek támogatását.”⁸

A tömegek depolitizálásával kapcsolatban is nagymértékben engedett a szorítás, mi több ebben a beszédében egyenesen a társadalmi nyilvánosság kiszélesítéséről beszél:

„A Központi Bizottság szilárdan elkötelezte magát a szocialista demokrácia, az önkormányzat, az állampolgári kezdeményezések felkarolása, a társadalmi nyilvánosság kiszélesítése mellett, és ennek megerősítését javasolja a pártértekezletnek.”⁹

De a valós rendszerváltást Kádár alapjaiban utasítja el még mindig, és valós pluralizmusról hallani sem akar:

„Számolnunk kell azzal is, hogy a demokrácia és a nyilvánosság bővülő lehetőségeivel olyanok is élnek, sőt visszaélnek, akik politikánk fő irányát, sőt fennálló társadalmi rendünket nem fogadják el. (...) A jövőben sem fogjuk azonban megengedni az alkotmányos rendünket, a szocialista törvényességet sértő politikai szervezkedést, ellenséges törekvéseket.”¹⁰

Ugyan éppen Kádár volt az, aki a külföldi hitelek felvételével lényegében mesterségesen igyekezett fenntartani az életszínvonalat és elfedni az ipar nagyarányú működésképtelenségét, 1988-ban már tényként kezeli a veszteséges termelés és a teljes foglalkoztatás eszméjének totális bukását:

„Biztosítani kell egyrészt a veszteséges termelés visszafejlesztését, másrészt a beruházási eszközök és az élők munkája átcsoportosítását a hatékonyan dolgozó vállalatokhoz. Érvényben van a munkához való jog, s ez azt jelenti, hogy gondoskodni kell az átképzendő, illetve átmenetileg munka nélkül lévő emberek gondjainak intézményes megoldásáról.”¹¹

A nyilvánosság számára ezek akár övön aluli ütésnek minősülő gondolatok, mert ugyan a kritika ekkor már közszájon forog, magától Kádártól hallani, hogy a termelés veszteséges és bizony egyre többen vannak „átmenetileg” munka nélkül, lesújtó volt. A magyar közvélemény számára leleplező mondatok ezek: kimondatott az, amit eddig nem volt szabad, illetve próbáltak nem tudomást venni róla. Az 1988. májusi pártértekezlet a kisebbek számára is kijózanító eredményeket hozott: vége a gulyáskommunizmusnak.

A strukturális reformok szükségessége mellett Kádár János a magántulajdon létjogosultságáról is említést tesz a pártértekezlet megnyitóján tartott beszédében, és annak integrálását is nagymértékben szükségesnek tartja.

„A készülő gazdasági társasági törvény megőrzi az állami és a szövetkezeti tulajdon meghatározó szerepét, de számol azzal a ténnyel, hogy a szocialista társadalom építésének hosszú történelmi szakaszában korlátozott mértékben még fennmarad a magántulajdon is, és ezt célszerű törvényben megszabott keretek között integrálni gazdasági életünkbe.”¹²

Még mindig a szocialista társadalom építéséről beszél, illetve arról, hogy *még van magántulajdon* ugyan, de „sejtetni engedi”, hogy a fejlődés végeredményeképpen az el fog tűnni. Kádár tehát ekkor még nem hajlandó belátni a szükségszerű bukást, és ha korlátozott mértékben is, próbálja továbbra is fenntartani az eddigi ideológia érvényességének látszatát. Bár nyilvánvaló, hogy ez számára is már csak a látszat, és tisztában kellett lennie azzal, hogy ennek ekkorra semmilyen létjogosultsága nincsen.

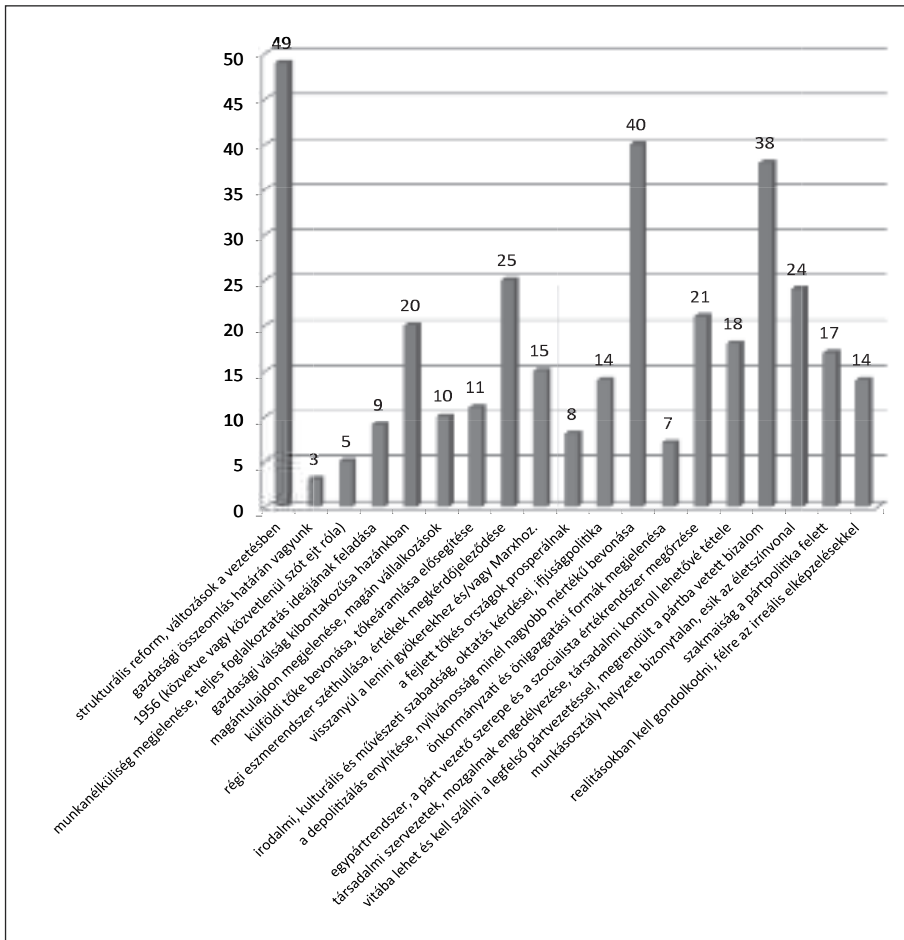
Szintén eltér a korábbi szocialista gazdaságpolitika alapvető irányvonalától a külföldi tőke bevonásának lehetővé tétele, az ekkor éppen készülőben lévő gazdasági társasági törvényen keresztül.

„Gazdaságunk modernizálása, a szerkezetátalakítás szükségessé teszi azt is, hogy ugyancsak törvényes keretek között megfelelő szabályozással igénybe vegyünk külföldi működő tőkét mind a szocialista, mind a kapitalista országokból. A törvény a társasági formák szabályozásával meg fogja könnyíteni a tőkeáramlást a hatékonyan gazdálkodó területekre, s ezáltal segíti kibontakozási programunk végrehajtását.”¹³

Rendkívül érdekes Kádár szájából hallani az osztlék és a profit kifejezéseket, szinte anakronisztikusan hangzik mindez egy kommunista vezető szájából.

Továbbhaladva a pártértekezlet felszólalói között, érdemes kiemelni Grósz Károly hozzászólását, aki beszédében az eltelt másfél év politikai vitáinak következményeként tekintett a májusi pártértekezlet eseményeire, Pozsgay Imre¹⁴ azonban úgy látja, hogy a gyökerek sokkal régebbre nyúltak vissza. Véleménye szerint az 1985-ös pártkongresszus volt az első olyan nyilvános esemény, ahol az elhangzott beszédek hangvétele a megszokottnál lényegesen kritikusabb volt. Ettől kezdődően mentek a politikai nyilatkozatok és a KB-üléseken tett kijelentések „egyre meszezebb.” Az 1988-ban összehívott országos pártértekezlet ennek a folyamatnak a csúcspontját jelentette.

1.) ábra – az 1988. május 20–22-én tartott országos pártértekezleten elhangzott beszédekben előforduló politikai témák előfordulásának aránya.

Mint említettük, a hagyományos kutatási és elemzési módszereink mellett szeretnénk a modern adatfeldolgozási eszközöket felhasználva bizonyos kvantitatív vizsgálatot is végezni. Végigolvasva a pártértekezleti jegyzőkönyveket, excell-táblázatban összegyűjtöttük a legfontosabb politikai témákat, és előfordulásuk gyakoriságát oszlopdiagramban ábrázoltuk. A diagramok nem tartalmazzák, kik szólaltak fel az egyes értekezleteken, de a személyi kérdés jelenleg nem is feladatunk. Erre csak olyan esetekben térünk ki, ha valami érdekes összefüggésre bukkanunk, azonban szisztematikusan ebben a tanulmányban nem tárgyaljuk.

Amint az a diagramban jelölt oszlopokból is kiderül, – Aczél György kivételével – minden felszólaló – még Kádár János is – szót emelt a strukturális változások mellett mind a gazdaságban, mind pedig az államapparátusban, illetve ezzel összefüggésben a vezetésben történő személyi és illetékességi körökben történő módosítások szükségességét is elismerik. Ennek mibenlétéről azonban egyelőre nem esik szó, hiszen akkor annak a mértékéről is tárgyalni kellett volna, ami ekkor azonban még nem volt időszerű.

Az események irányításának lehetősége azonban itt már láthatóan kicsúszott a pártvezetés kezéből, és bár előre megírt – és nyilván cenzúrázott – beszédek hangzottak el ekkor még, már nem állítható, hogy az értekezlet egy pontosan megszerkesztett forgatókönyv szerint zajlana. Nem érzékelhető az sem, hogy az eddig a nyilvánosság felé közvetített imázst igyekeznének fenntartani és egy tudatosan formált képe lenne a pártértekezletnek. Bár összehívása tudatos volt és meghatározott céllal történt, a polgárookra gyakorolt hatásával nem voltak tisztában, és nem világos a kép, mi következik ezután.

A második leggyakrabban megemlített probléma 1988 májusában a nyilvánosság minél nagyobb mértékű bevonása a közélet és a politika kérdéseibe. Egy erősen depolitizált szocialista társadalomban, ahol évtizedek óta a civil vélemény kiiktatása alapvető cél és szükségesség volt, ez megint csak igen éles fordulat a közbeszédben. A cél tehát mobilizálni egy a magánéletbe visszavonult és soha aktív politikai és közéleti tevékenységet nem folytató „egységes munkásosztályt” olyan kérdések megvitatására, amely egészen a közelmúltig nem csak tabu volt, de adott esetben még börtönbüntetéssel is sújtották. Mindenesetre ez egy újabb lépést jelent a pluralizált társadalom irányába. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a depolitizálás elutasítása és a közbeszéd ösztönzése ekkor már nem új gondolat, mi több evidenciaként kezeli minden felszólaló. Elégtelen megvalósulása miatt azonban az elhangzott beszédek jelentős részének egyenesen sarokpontja ez a kérdés.

Az ötven felszólalóból egészen pontosan tizennyolcan említették meg a különböző társadalmi szervezetek és mozgalmak engedélyezésének kérdését, valamint az erősebb társadalmi kontroll lehetőségének biztosítását a polgárok számára. Ezen a ponton a pártok alapításának lehetősége is említésre kerül, hiszen a Fidesz, az SZDSZ és az MDF ekkor már létezik, de a jogi formájuk még nem politikai párt!

Ezen kívül heten tartották fontosnak megemlíteni, az önkormányzatiság elvének szélesebb körű érvényesítését és a választékosabb öngazgatási formák lehetővé tételét országszerte. Ez nyilván felvetette különböző emberi és polgári jogok reformját hazánkban, ilyen mint gyülekezési és egyesülési jog, amitől a rendszer évtizedekre megfosztotta a magyar népet.

Diagramunkban a harmadik legnagyobb oszlop a pártvezetésbe vetett hit és bizalom erőteljes megrendülését jelzi és felveti a párttal szembeni kritika gyakorlásának lehetőségét. A korábbi évtizedekre jellemző megkérdőjelezhetetlen és abszolút párthatalom egyszer és mindenkorra a múlté. Több ízben említésre kerül, hogy igenis vitába lehet és kell szállni a legfelső pártvezetéssel, de annak elszámoltatásáról és felelősségre vonásáról egyelőre nincsen szó. A presztízsveszteség helyrehozhatatlan, ez nyilvánvaló, csak az átfogó és drasztikus reformok javíthatnak a párt jelen helyzetén. De hogy milyen reformokról beszélnek és pontosan milyen perspektívákat kívánnak követni, az teljesen tisztázatlan.

A rendszert alapvetően az utolsó évekig nem illethette kritika, és ezzel – különösen a központi hatalom – gátlástalanul vissza is élt. A pártértekezletet megelőző két-három év politikai vitái, az életszínvonal folyamatos romlása és az ideológia lassú, de biztos halála azonban kijózanítóan hatott, amely komoly retorikai változást eredményezett 1988 májusára. Egyre kevésbé volt képes megőrizni a központi hatalom „feddhetetlenségét” és támadhatatlanságát.

Mindez nyilvánvalóan összefügg a negyedik legjelentősebb politikai témával, azaz a korábbi eszmerendszer széthullásával és a régi értékek megkérdőjeleződésével. Né-

zetünk szerint ennek a két faktornak a megjelenése az egyik legsúlyosabb probléma az ekkor negyven éves múltra visszatekintő politikai rendszer szempontjából. Ekkor a pártvezetés számára már nyilvánvalónak kellett lennie – bármi is hangzott el a pártértekezleten –, hogy közel a vég. Amit eddig a polgárok a viszonylag békés és kiegyensúlyozott hétköznapokért cserében hajlandóak voltak lenyelni, mára üres frázispufogatássá vált és a régi lenini és marxi elveket mára már senki nem veszi komolyan és nem tekinti a formálódó társadalmi és politikai rendszer alapjának.

Mindezt alátámasztja a munkásosztály egyre ingatagabb helyzete, az életszínvonal esése és a gazdasági válság kibontakozásának képe. Az ötödik és hetedik legnagyobb oszlop az általunk készített diagramban ezeket a problémákat világítja meg.

Álljunk meg azonban a hatodik legnagyobb oszlopnál, amelynek témája és adatai ellentmondani látszanak a kibontakozó politikai válságnak. Természetesen fontos kérdés, hogy valóban így vélekedtek-e, vagy csak megfelelési kényszerből tették, de az ötven felszólalóból huszonegyen – tehát a beszédet tartók közel fele – emeltek szót az egypártrendszer, a párt vezető szerepe és a szocialista ideológia megőrzése mellett. Nyilván bízhatunk abban, hogy sokan ekkor még hittek a rendszer reformokkal történő megmenthetőségében, részben mert az egész életüket, világnézetüket, családi életüket és karrierjüket erre építették fel; részben mert ekkor nem láttak még más alternatívát, illetve részben, mert egy élet munkája látszott dugába dőlni a kibontakozó válság nyomán. Elfogadhatjuk tényként azt is, hogy lehettek olyanok a regionális pártszervezetekben is, akik hittek ebben a rendszerben és komolyan vették még a nyolcvanas években is azt az ideológiát, amelyre a kádárizmus épült. Az azonban megkérdőjelezhető, hogy a pártértekezleten résztvevő káderek közel fele ilyen szilárdan hitt volna valóban az összedőlőni készülő rendszerben, tehát igen valószínű, hogy ekkor még nem mindenki mert kiállni a valós politikai álláspontja mellett, viszont részt akart venni a pártértekezleten és elmondta azt, amit tőle a párt nyilvánvalóan elvárt.

Az első hét leggyakrabban előforduló téma tehát néven nevezi a rendszer válságát, a krízis okait és a felszólalók egy emberként követelik a rendszer reformját.

Fontos azonban továbbra is hangsúlyozni, hogy a beszédek egyikében sem kérdőjeleződik meg egyértelműen maga a szocializmus, mint helyes értékrend, illetve az egypártrendszer, mint ideális politikai szisztéma. Legalábbis a felszínen, a nyilvánosság felé senki nem beszél rendszerváltásról, politikai pluralizmusról vagy többpártrendszerrel és ez nagyon fontos! A reformokat minden felszólaló a szocializmus és az egypártrendszer keretein belül képzelel el, s nem kívánják megfosztani az MSZMP-t sem a központi hatalomtól. A hibát a szocializmus megvalósításának módjában és nem magában a szocializmusban, mint történelmi ideológiában, illetve az intézményrendszer működésében és nem magában az egypártrendszer tényében látják. A pártértekezlet tehát nem kíván és követel rendszerváltoztatást, csupán a strukturális reformok idejét látják elérkezettnek.

Legalábbis látszólag. Kérdés persze, hogy valójában milyen személyes érzelmek rejlenek a beszédek mögött, mennyiben valószínűsíthető, hogy a beszédet tartók nem mertek ennél szélsőségesebb véleményt nyilvánítani, mert a politikai rendszer válsága ekkor még nem mélyült el annyira, hogy ennél extrémebb kijelentéseket is felvállaltak volna a pártértekezlet és az ország nyilvánossága előtt.

Hozzá kell tennünk, hogy a felszólalók jelentős része nem „profí” politikus, nem gyakorlott szónok, hanem különböző állami (mammut)vállalatok szakemberei, kisebb-nagyobb (párt)kollektívák képviselői, akik lehetőséget kaptak arra, hogy a széles nyilvánosság előtt felszólaljanak. Beszédeikben többnyire saját szakterületük

határain belül maradnak és az általuk képviselt társadalmi csoportok problémáit ecsetelik. Egy részük nem akar, más részük valószínűleg nem mer messzebbre merészkedni annál, mint amit a papíron leírtak tartalmaznak. Megfigyelhető az is, hogy sokszor közvetetten hangzanak el reformokra és változtatásra utaló gondolatok, mintha időnként még félnének nevén nevezni az általuk fontosnak ítélt problémákat. Érdekes, hogy ez a fajta óvatosság a vidékről érkező előadókot sokkal inkább jellemzi, mint a fővárosi vagy annak közelében élő hozzászólókat.

A gazdasági válság kibontakozásának ténye sem titok senki előtt, azonban hogy az összeomlás szélén állna a magyar gazdaság, azt kevesen merik kimondani. Összesen három felszólaló mert így fogalmazni: ha nem lesz érdemi változás, bekövetkezik az államcsőd. A veszteséges nagyvállalatok mellett kimondatott a teljes foglalkoztatottság ideájának elvetése, és a munkanélküliség egyre nagyobb mértékű megjelenése. A felszólalók egyötöde tett említést erről a problémáról és a struktúraváltás egyik alapvető okaként említették: romlik a pénz vásárlóértéke és egyre többen maradnak tartósan állás nélkül.

A beszédek pontosan egyötödében esett szó ezen kívül a tulajdoni reformról, a magántulajdon megjelenéséről, valamint a külföldi tőke bevonásának szükségességéről. Ez rendkívül fontos, mert a gazdasági struktúraváltás tekintetében ezek jelentik a végleges szakítást a korábbi tulajdonviszonyokkal, valamint újabb lépést jelentenek a fejlett ipari országok felé nyitás tekintetében. És nem azért fontos ez, mert eddig ebben a tekintetben nem történtek lépések korábban is, hanem azért, mert az MSZMP országos pártértekezletén elhangzanak a nyugati tőke, a magántulajdon és a profit kifejezések!

Mindezekkel párhuzamosan előtérbe lép a pártpolitikával szemben a szakmaiság kérdése. A beszédek tükrözik a korszakban a szaktudás felértékelődését, szemben a pártfunkcionáriusok karrierépítésével. Ennek jelentőségéről az elhangzott beszédek több mint egyharmadában olvashatunk. A pártpolitikai légvárak lebontása és az irreális elképzelések félresöpörése szintén hasonló gyakorisággal kerül megemlítésre, meglehetősen éles, kritikai hangnemben. A pártközpontnak való megfelelés érdekében a gazdasági adatok meghamisítása egy időre lekerült a porondról...

És ha már a realitásokhoz értkeztünk, nagyon fontos és érdekes megvizsgálunk, hogy a reformgondolatok mennyiben járnak ekkor együtt történelmi számvetéssel vagy átértékeléssel. Az 1988. májusi pártértekezleten ennek nem látjuk még jelét. Ellenforradalomként, a rendszert támadó eseményként említik az 1956-os forradalmat. Megítélése tehát nem változott még meg, legalábbis a felszínen, bár nem tekinthető már tabu témának sem, hiszen amint az ábra is mutatja, Kádárral együtt öten említik meg közvetve vagy közvetlenül az 56-os eseményeket.

Az 1988. május 20–22-i országos pártértekezlet záróakkordjaként a jelölő bizottság javaslatot tett a párt szervezeti szabályzatának módosítására, amely magában foglalta a pártelnöki pozíció létrehozását. Egyidejűleg ugyanebben a dokumentumban felkérték Kádár Jánost az új vezetői poszt betöltésére. A feladatkörök meghatározása azonban már önmagában elárulta, hogy ez csupán egy látszatpozíció volt, és hogy Kádárt lényegében minden valós politikai hatáskörtől megfosztották, bár tanácsadási és véleménynyilvánítási joga természetesen továbbra is megmaradt.

Jelen körülmények között éppen ezért nagyon érdekes, hogy az ötven hozzászólóból összesen tizenötven vettek fel ideológiai fonalat és nyúltak vissza elsősorban Lenin, másodsorban Marx gondolataira. Kérdésünkre, hogy vajon ez valós ideológiai meggyőződést takart-e, vagy inkább egyfajta „kirakatként” szolgált a nagy kommunista

gondolkodók által képviselt eszmék hangsúlyozása egy éppen széthullani készülő rendszerben, Pozsgay Imrétől azt a választ kaptuk, hogy ennek teljesen másfajta üzenete van. Leninre hivatkozni 1988-ban a sztálinizmussal való nyílt szembe fordulást és a gorbacsovi reformok helyeslését jelentette. Gorbacsov nyilatkozataiban előszeretettel hivatkozott Leninre, tehát egyfajta divatot teremtett és egyenlő volt a strukturális reformok elfogadásával. Tehát ez nem Leninről és az „ósi” kommunista tanokról szólt, hanem a korábbi rendszerrel való nyílt szembe fordulás üzenetét hordozta.

Mint említettük, hogy a beszédekben több ízben is elhangzik a munkanélküliség kérdése, amely ugye a teljes foglalkoztatás ideájáról való lemondást jelenti. Pozsgay szerint ez sem volt már újkeletű gondolat, hiszen már 1979-ben közhelybörödést váltott ki, amikor a győri RÁBA üzemben elbocsájtottak csaknem száz dolgozót és nem tudtak nekik a régióban rövid távon másik állást kínálni. Az 1979-es év azonban más szempontból is fontos volt, hiszen ebben az évben hozták nyilvánosságra, hogy számos alapvető fogyasztási cikk ára jelentősen emelkedni fog, mert az állam már nem képes tovább fenntartani ezeket a termékeket az állami dotációtól.

1988-ban már teljesen nyilvánvaló volt, hogy nem lehet további átcsoportosításokkal elfedni sem a valós munkanélküliséget, sem pedig az államháztartás tetemes hiányát. Csak a problémák nyilvánosság előtti néven nevezése volt szokatlan a pártértekezletet figyelemmel kísérő polgárok számára.

Az excell-táblázat készítése folyamán sokszor el kellett gondolkodnunk azon, hogy behúzzhatjuk-e egyáltalán az adott oszlopba az ikszet, hiszen ugyan nem mondta ki konkrétan a bennünket érdeklő problémát, de szavai mögött ott húzódnak azok a gondolatok, amelyeket mi a beszédből kiemelni kívánánk. Ezért a diagramunk akár szubjektívnek is tekinthető, mert az indirekt jelenlévő gondolatokat nem tüntethettük fel az ábrán, hiszen valójában nem hangoztak el. Igyekeztünk tehát empirikus megközelítéssel végezni a feladatunkat és valós mennyiségi adatokat kívántunk rögzíteni az általunk készített diagramokban.

Végezetül térjünk ki még egy szempontra, amely sokszor és sok formában hangozott el, vagy utaltak rá a felszólalók: a fiatal generációk. 1988-ban a fiatalok zöme elfordult az MSZMP-től és a szocialista rendszertől. A KISZ sem jelentett már vonzerőt, legalábbis nem politikai értelemben. Mi több, a szocializmus számukra egy bukott rendszer, amelyben nem találnak perspektívát. Elfordulnak, és alternatív társadalmi mozgalmak felé veszik az útjukat.

Még nincsen szó demokratikus választásokról és a rendszer végleges bukásáról, de már most aggodalommal tölti el a pártapparátust és a vidéki pártszervezeteket, hogy hogyan lesz jövője az általuk képviselt értékrendnek és világképnek, ha elveszítik a fiatalokat, és közöttük a jövő értelmiségét. Vizsgálatunk következő tárgya az 1989. évi pártkongresszus. Nézzük mi változott egy év alatt!

3.) 1989. október 6–9. – az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott beszédek elemzése

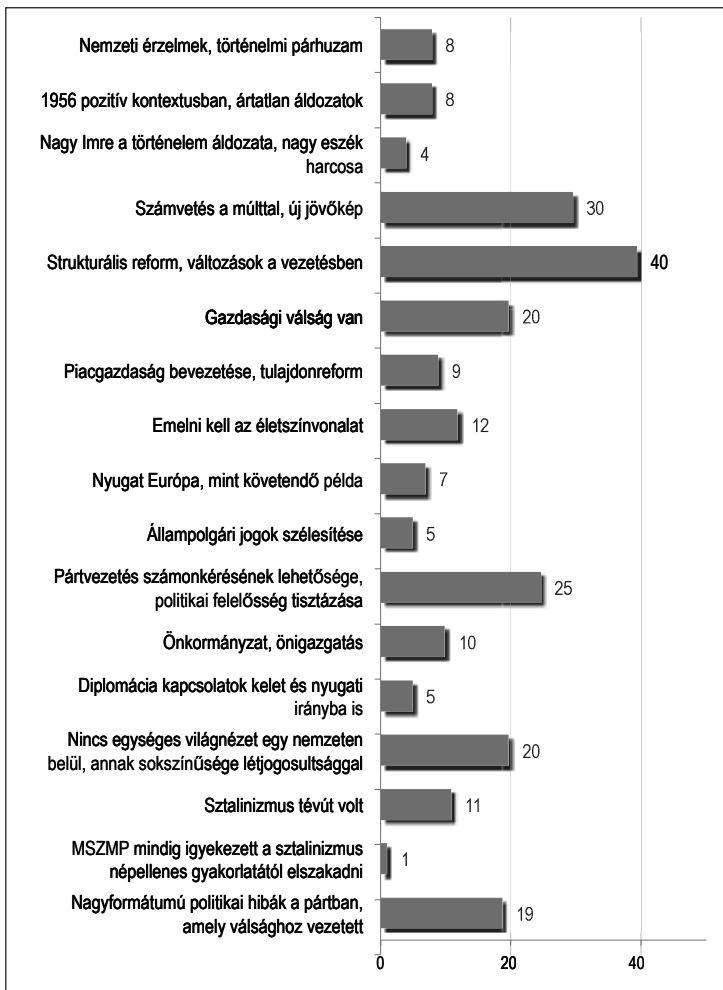
1988 májusában a pártértekezlet hangulata és stílusa felkorbácsolta a kedélyeket és mindenki azt gondolta, hogy Kádár leváltása nyomán hirtelen felgyorsulnak majd az események a strukturális reformokat illetően. A 89-es kongresszus felszólalói azonban csalódottságuknak adtak hangot, hogy a várttal ellentétben a pártértekezlet csak szép szavakat hozott és persze Kádár megbuktatását, ezen felül érdemi lépések és ennek következtében változások viszont nem történtek.

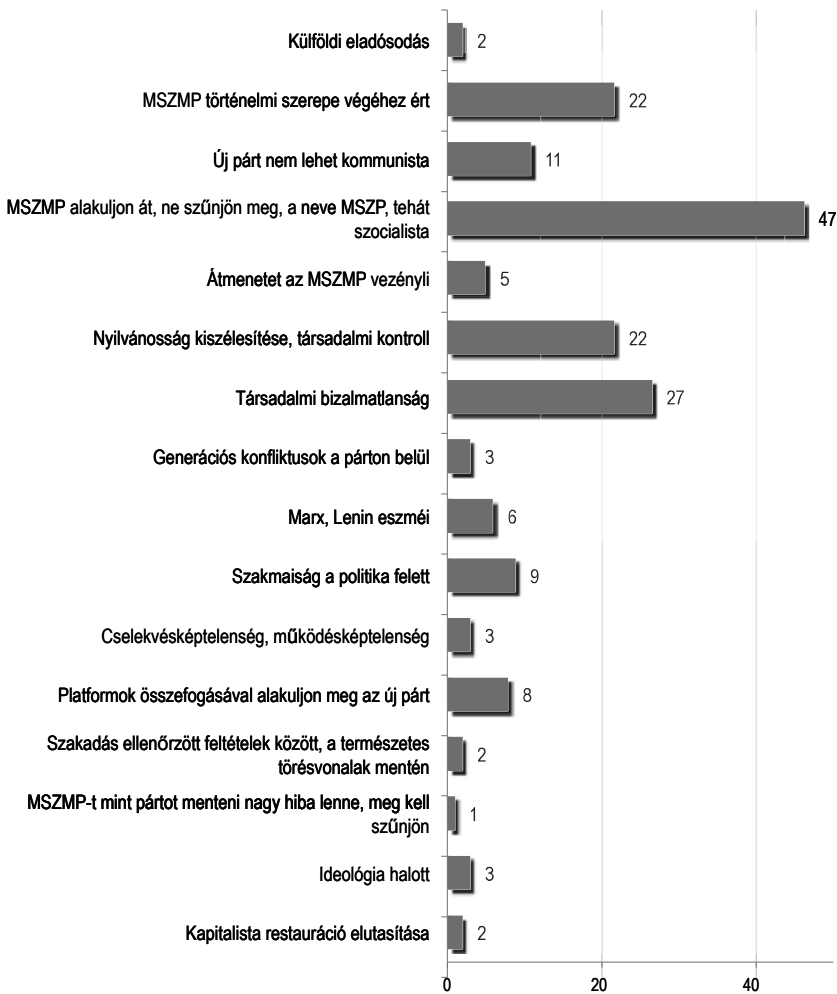
Időközben az ellenzéki társadalmi szervezetek politikai pártokká alakultak, a demokratikus választások kiírása és a többpártrendszer beköszönnte realitássá váltak, tehát a kongresszus feladata az 1990-ben esedékes első demokratikus választásokra történő felkészülés, azaz meghatározni azt, hogy mi legyen a sorsa az MSZMP-nek: megszűnjön teljesen, új párttá alakuljon és legyen egy jogutód párt, vagy a közben a párton belül kialakult platformok összefogásával egy teljesen új szervezet alakuljon.

Azzal mindenki tisztában volt, hogy a nyugati mintára kialakítandó plurális demokrácia nem nélkülözheti egy erős baloldal kialakítását, de demokratikus hagyományok híján senki nem tudta, hogy ennek milyen formában kellene történnie.

A helyenként igencsak szenvedélyessé váló vita témaszerkezetét az előzőhöz hasonló módszerekkel vizsgáltuk és az alábbiak szerint ismét oszlopdiagramokban ábrázoltuk a leggyakrabban előforduló politikai témákat és állásfoglalásokat.

2. ábra – 1989. október 6–9. az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott politikai beszédekben előforduló politikai témák előfordulásának aránya

Ha összehasonlítjuk a két ábrát, rögtön feltűnik, hogy a kongresszus kapcsán sokkal több szempontot sikerült összegyűjtenünk. Ez az jelenti, hogy az elhangzott beszédek témaspektruma sokkal színesebb volt, tehát sokrétűbb vizsgálatot folytathatunk. Az is rögtön feltűnik, hogy a diagram jelentős témái többségükben most is aktuálisak voltak, csak némileg árnyaltabban és az időközben eltelt ez év fejleményeinek köszönhetően más köntösben jelentkeznek.

Az MSZMP további sorsára vonatkozó alternatívákat az imént már említettük. Az ötven felszólaló közül negyvenheten érveltek az MSZMP megszűnése ellen. Álláspontjuk szerint a párt betöltötte történelmi szerepét, de nem lenne helyes az eltelt évtizedekben felhalmozott értékeket veszni hagyni és a párt hétszázézeres tagsága alól sem lehet kihúzni a talajt. Tehát az MSZMP-t nem megszüntetni, hanem átalakítani kell, és létre kell hozni egy utódpartot Magyar Szocialista Párt néven. 1989 októberében lényegében közmegegyezéssel megszületik tehát az

MSZP. Egyetlen felszólaló érvelt amellett, hogy az MSZMP-t megmenteni s jogutód párt formájában továbbvinni óriási hiba lenne. Két felszólaló érvelt ezen kívül amellett, hogy a pártot nem egy az egyben kell átmenteni egy utódpártba, hanem a párton belül kialakult természetes törésvonalak mentén kell több pártot létrehozni belőle.

A többség azonban tehát végül az MSZP, mint jogutód párt létrehozását támogatta, bár megalakulását illetően volt néhány alternatív állásfoglalás. Nem a régi párt átalakításával tartották volt helyesnek az új párt létrehozását, hanem az időközben megalakított politikai platformok összefogása alapján képzelték el a magyar baloldal újjáalakulását. Szám szerint nyolcan vélték úgy, hogy ebben a formában sokkal színesebb és nagyobb tömegeket felölelő modern szocialista pártot lehetne létrehozni. Ez az indítvány azonban nem talált végül visszhangra, a többség az egységes MSZMP megreformálását és MSZP néven történő „átmentését” tartotta a legéletképesebb alternatívának.

Tizenegy hozzászóló hangsúlyozta azt is, hogy akármilyen módon folytatódik tovább az MSZMP története, kommunista pártként semmiképpen nem alakulhat újjá, illetve nem válhat ki belőle hivatalosan egy magát kommunistaként aposztrofáló politikai szervezet. Ugyanennyien hangsúlyozták, hogy a sztálinizmus tévút volt, arról letérve más típusú politikai ideológia követése az elvárt, és a demokratikus szocializmus fogalmát kell jellegzetesen magyar tartalommal megtölteni és megteremteni a magyar szocializmus és/vagy szociáldemokrácia alapjait.

Az MSZMP jövőjének kérdése tehát átvette az 1988-ban irányadó témától, azaz a strukturális reformoktól a vezető helyet, de rögtön ezt követően ugyancsak a struktúráváltás és a vezetésben végrehajtandó változások viszik a prímet a pártkongresszuson. Összesen negyvenen emeltek szót a szükséges reformok mellett, bár az országos pártértekezlettel ellentétben itt nem elsősorban a gazdasági struktúráváltásra helyezték a hangsúlyt, mint inkább a pártapparátuson belül bevezetendő változtatásokat szorgalmazták.

Tovább vizsgálva a diagramot megfigyelhető, hogy az 1988-ban megfogalmazott társadalmi bizalmatlanság 1989-ben a felszólalók között ugyancsak a harmadik legfontosabb téma volt, de ekkor már némileg szofisztikáltabb a kép. Ötven felszólalóból huszonheten – tehát a beszédek több mint felében – fejezték ki aggodalmukat a párttal és a pártvezetéssel szemben kialakult általános ellenszenv miatt, de a diagramunk negyedik és ötödik oszlopa már továbbmegy a májusi pártértekezleten megfogalmazottakon, és felhívja a figyelmet a múlttal való szembenézés, a számvetés szükségességére, és ez alapján egy teljesen új jövő kép kialakítására, amely nélkül a fennálló társadalmi bizalmatlanság nem fog megszűnni. Felmerül ekkor már a pártvezetés számonkérésének és – akár büntetőjogi – felelősségre vonásának lehetősége, illetve igénye, valamint a fennálló gazdasági, politikai és társadalmi helyzetért való politikai felelősség tisztázásának szükségessége.

A felszólalók egyértelműen elutasítják a „globális felelősséget”, hogy az MSZMP a teljes tagsága és a nép egy személyben lenne felelős az eltelt évek kudarcaiért. Felszólítják a pártvezetést, hogy nevezzeik néven a konkrét személyeket, akik hibás politikai döntéseik nyomán a jelen helyzetért felelnek és mentsék fel a magyar társadalmat a válság felelősségének súlya alól, hiszen a magyar emberek

ezért a rendszerért egy életen át dolgoztak, s kizárva a politikából és a közéletből passzív szemlélőként voltak kénytelenek végignézni, ahogy lassan összeomlik az ország gazdasága és politikai rendszere. Ezekre a kérdésekre a felszólalók csaknem kétharmada, illetve fele tért ki beszédében, követelve a konkrét intézkedéscsomag kidolgozását.

Ezt követi a nyilvánosság és a társadalmi kontroll kiszélesítésének szükségessége. Ez a téma – mivel egy rohamosan pluralizálódó társadalom fejlődésének vagyunk a szemtanúi – 1989-re már teljesen egyértelmű, és a május pártértekezlettel ellentétben, ahol a második leggyakrabban elhangzó téma volt, 1989-re a „hatodik helyre csúszott”, de nem azért, mert kevésbé fontos, hanem mert már evidenciaként kezelendő és az első demokratikus választások előtt alig több mint fél évvel már nem is képezheti vita tárgyát.

A nyilvánosság és társadalmi kontroll kérdése 1989-ben egy másik aspektusban is megjelenik, mégpedig a világnézeti pluralizálódás nyomán. A kongresszus első két napján felszólaló ötven küldött közül húszan tartották fontosnak elmondani, hogy a nemzet egyetlen egységes világnézetbe szorítása irreális elképzelés, nem kezelhető egy nemzet nyilvánossága egyetlen értékrend részeként. A Magyarországon bekövetkező társadalmi és politikai változások nyomán teret kell engedni annak, hogy egy modern európai államban számos világnézet megfér egymás mellett, különböző politikai erőkbe tömörülve, és ennek az ideológiai sokszínűségnek létjogosultsága kell legyen a huszadik század végén. Ezt nem csak a többpártrendszer megalakítása szempontjából tartották fontosnak, hanem az MSZMP jövőjének tekintetében is, hiszen az előtte eltelt két-három évben számos platform alakult a párton belül, amelyek bizonyos esetekben egymásnak ellentmondó értékeket vallottak maguknak. Azok a felszólalók, akik az új pártot a platformok szövetségeként képzelték el, nem csak a párton kívül, de a párton belül is jogot követeltek a különböző értékrendeknek, hiszen a baloldaliság sem jelenthet egyetlen, a párt által központilag meghatározott értékcsoportot, amint azt az eltelt évtizedekben a központi pártapparátus megkövetelte.

Diagramunk elemzésében a legkisebb oszlopokhoz érkeztünk. Először tekintsük át a gazdasági problémákat és az ezzel kapcsolatos célkitűzéseket, melyek jelentek meg ezek közül az elhangzott beszédekben. Mivel a kongresszus célja kimondottan az MSZMP jövőjének a megvitatása volt, és nem gazdasági jellegű témák kerültek előtérbe, ezek a problémák és kérdések most kisebb súlyt képviseltek az elhangzott beszédekben.

Nem is vesszük most éppen ezért számba, hogy milyen gyakorisággal kerültek ezek említésre, inkább a tartalmi részére koncentrálnunk, hogy mi volt gazdasági tekintetben fontos 1989 októberében.

Lényeges, hogy mindenki beismeri, az ország súlyos gazdasági helyzetben van, és igen jelentős mértékű a külföldi eladósodás. Kimondatik a cél, hogy a Nyugat felé orientálódjon az ország, élénkítse a diplomáciai kapcsolatokat, amelyek segítik a Nyugat felé fordulást és mintát, segítséget nyújtanak Magyarországnak a megkezdett úton. A tervgazdálkodásról a szabad piacgazdaságra való áttérés és az ezzel kapcsolatos tulajdonreformok nem tűrnek halasztást. Esik az életszínvonal, romlik a pénz értéke. A magántulajdon megjelenése és a magánvállalkozások lehetővé tétele

viszont a polgárok kezébe adják az önfoglalkoztatás lehetőségét, ami óriási terhet vesz le az állam válláról.

A gondoskodó „állambácsi” képe a múlté. Finanszírozhatatlan tovább a fennálló gazdasági rendszer. Az életszínvonal emelése és a munkanélküliség elleni küzdelem már nem várható egyedül a központi apparátustól, csak a magánszféra megteremtése teszi lehetővé a fennálló helyzet korrekcióját. Ehhez pedig pénz kell. Nyugati tőke. Vonzóvá kell tenni az országot a külföldi befektetők számára.

Ez határozottan nem egy baloldali párt gazdasági programja, mint az jól látható, de ott és akkor nem is nagyon kínálkozott más alternatíva.

A Nyugat felé fordulástól azonban sokan féltek és ennek hangot is adtak. Különösen az ország eladósításától és újabb kölcsönök felvételétől ódzkodtak. Két hozzászóló politikus határozottan ellenezte a „*kapitalista restaurációt*” és óvtak az újabb hitelek felvételétől, de alternatív javaslattal egyikük sem állt elő.

Az ország kényszerpályán volt. Egy lehetőségünk volt: elindulni Nyugat felé. Mert keletre volt az, amit már nem akartunk. Vagy hát soha nem is akartuk. Északon és délen meg hasonló problémákkal küzdő országok próbálták a saját alternatíváikat keresni. Az összefogás lehetősége még csiráiban sem volt meg, ahhoz túl sok volt az évtizedekig szőnyeg alá söpört látens konfliktus a szomszédos országokkal, és egyébként is mindenki el volt foglalva a saját országa megmentésével – saját hatalma átmentésével.

Nem is lehetett ekkor jobboldali vagy baloldali gazdaságpolitikáról beszélni. Éles volt a fordulat a korábbi évtizedekhez képest; a gazdaságban elindult a szöges elmentése annak, amit eddig szabad volt és helyesnek hittek – vagy hitettek. Ezt elég nehezen lehetett volna bármiféle ideológiával alátámasztani. Az államcsőd küszöbén, totális gazdasági és társadalmi káoszban jobbra ad hoc jellegű döntéseknek tűnt mindaz, amit gazdasági intézkedésnek neveztek. A lyukak foltoztatásával túlélésre játszani volt a cél.

Fejre állt tehát az egész világ, és a XIV. kongresszuson elhangzott beszédek ezt híven tükrözték is. Mindenki strukturális változásokat és reformokat követelt. Na de hogy hogyan legyen mindez és mik az alapvető irányvonalak, az még az erősen elnagyolt pártprogram-tervezetből sem derült ki. Ezt sokan szóvá is tették, hogy szép, szép, tele van okos gondolatokkal, de az nincsen benne, mit is fogunk csinálni. Nem is tudta senki.

Térjünk azonban át tanulmányunk jelen fejezetét záró témákra, mégpedig az 1956-os forradalom és a Nagy Imre személyét illető kérdésekre!

Az 1988. májusi pártértekezlet jegyzőkönyveit áttanulmányozva megállapítottuk, hogy még nem történt érdemi elmozdulás 56 megítélésében. Az 1989 februárjában elhangzott Pozsgay-féle rádióinterjú is fémjelzi, hogy a történelmi múlt átértékelése is lassan megkezdődött, s a pártkongresszus idejére már nyílt változásoknak lehetünk szemtanúi.

Az ötven felszólaló közül összesen nyolcan említették közvetve vagy közvetlenül az 1956-os eseményeket, de a májusi pártértekezlettel ellentétben kivétel nélkül mindenki pozitív kontextusban, mint történelmünk tragikusan véres eseményeként emlékezett meg róla. Elhangzott az „*ártatlan áldozatok*” és „*történelmi igazságtalanság*” kifejezések is, ami példátlan az MSZMP történetében.

A felszólalók az eddigiekhez képest szokatlan mértékig és mélységig vontak történelmi párhuzamokat, fejeztek ki heves nemzeti érzelmeket, amely az eddigi párt-eseményekre egyáltalán nem volt jellemző. A magyar szocializmus ugyanis sokkal kevésbé volt nemzeti, mint mondjuk például a cseh vagy a lengyel. De 1989-re már egyre inkább retorikai eszközzé válik a magyar történelemre való hivatkozás és a nemzeti érzelmek kifejezése.

Négy felszólaló Nagy Imrét a történelem áldozataként és a magyar nemzet hőseként jellemezte, aki nagy eszmék harcosa volt és életét áldozta a magyar nemzet megmentéséért. Merőben szokatlan mindez egy MSZMP pártkongresszuson, feltehetően sokan fogadták visszafojtott lélegzettel az egyes beszédekben elhangzó „formabontó” gondolatokat.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Történelmi jelentőségű fordulat következett be a nyolcvanas évek végén Magyarországon, de ahhoz, hogy valódi demokráciát lehessen építeni hazánkban, ahhoz a demokratikus alapelvek megvalósítására alkalmas alkotmányt kellett elfogadni, amely biztosítja a hatalom megosztásának elvét is.

Az 1949-ben hatályba lépett alkotmány szerint a kongresszusé volt a legfőbb politikai hatalom, de valójában nem ez volt a gyakorlat. A Központi Bizottság helyettesítette a kongresszust és az országgyűlést lényegében teljesen kikapcsolták a döntéshozásból. A valós döntések tehát nem az ország házában születtek és nem is minősült érdemi vitafórumnak sem a Parlament. Olyan alkotmányra volt/van szüksége az országnak, amely pontosan rögzíti a hatalom szerkezetét és a demokratikus alapelveknek megfelelően megvalósítja a hatalmi ágak szigorú elválasztásának követelményét.

A hatalmi ágak elválasztása a kommunizmus idején egyáltalán nem valósult meg, helyette egy erősen központosított, diktatórikus alapokon működő államapparátus létezett. Az elv megvalósítása visszaszoríthatja a Magyarországon évszázados hagyományokkal rendelkező protekcionizmust és az *összeesküvő taktika lehetőségét*.¹⁵ A hatalmi ágak elválasztása lehetővé teszi a demokratikus kontroll megerősítését, és biztosítja azt, hogy kiépüljön a parlamentáris demokrácia Magyarországon. Ezen keresztül lehetővé válik, hogy a demokratikus választásokon mandátumot nyert országgyűlési képviselők politikai küzdelmének és a politikai érdekegyeztetésnek színtere és fóruma az országgyűlés legyen.

Kutatásunk későbbi fejezetei ezt a küzdelmet hivatottak kutatni. Ezen belül is a demokratikus Magyarországon formálódó baloldali ideológiai változásait vesszük górcső alá.

IRODALOMJEGYZÉK

- BIHARI Mihály: Magyar politika 1944–2004; politikai és hatalmi viszonyok; Osiris Budapest 2005;
BIHARI Mihály (szerk.): A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991 (Tanulmánykötet), Kossuth Könyvkiadó 1992;
A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988;
89' kongresszus, kötet az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott politikai beszédekből, Kossuth Kiadó, 1990;
Az MSZMP szervezeti szabályzata, 1974. november 20.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

<http://dosfan.lib.uic.edu/acda/treaties/infri.htm> , Az 1987-es rakéta egyezmény szövege angol nyelven;
<http://www.osce.org/de/mc/39518> – Az 1990-es Párizsi Charta szövege német nyelven;
<http://beszelo.c3.hu/cikkrovatok/836> – Beszélő: Társadalmi szerződés (eredeti cikk);

JEGYZETEK

- 1 Személyes beszélgetés Pozsgay Imrével csillaghegyi otthonában 2012. október 8-án;
- 2 Személyes beszélgetés Szűrös Mátyással egy budai cukrászdában 2013. november 13-án;
- 3 Személyes beszélgetés Berecz Jánossal solymári otthonában 2013. november 28-án;
- 4 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 12. oldal;
- 5 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 17. oldal;
- 6 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 17. oldal;
- 7 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 18. oldal;
- 8 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 20. oldal;
- 9 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 21. oldal;
- 10 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 21. oldal;
- 11 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 23. oldal;
- 12 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 23. oldal;
- 13 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 23. oldal;
- 14 Személyes beszélgetés Pozsgay Imrével csillaghegyi otthonában 2012. október 8-án;
- 15 89' kongresszus, kötet az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott politikai beszédekből, Kossuth Kiadó, 1990, 171. oldal

Az 1989. november 26-ai négyigenes népszavazás 1989-ből és a mából nézve

A sodró történetű 1989-es év egyik jelentős – némi túlzással, sorsfordító – közjogi, politikai eseménye volt a négyigenes népszavazás. A magyar közjogtörténet első országos népszavazásának közvetlen kiváltó oka látszólag az államfő választásának módja volt, amely tisztán politikai-hatalmi kérdéssé nőtte ki magát a gyorsuló időben.

Az 1989. október 23-án kikiáltott köztársaságnak – 1990. augusztus 3-ig – nem volt választott elnöke, helyét az ideiglenes köztársasági elnök töltötte be. Az államfő megválasztásának közvetett módja kemény hatalmi, politikai harcban született meg. Az egymást váltakozva követő közvetlen, vagy közvetett megoldások főbb közjogi, politikai állomásai a népszavazásig a következők:

Az Országgyűlés 1989. március 8–9-i ülésén megvitattott és elfogadott alkotmánykonceptió a hatalommegosztás elve szerint, tehát nem protokolláris módon képzelte el az intézményt a kormányzati rendszerben. A Németh-kormány javaslata a közepesen erős elnöki hatalom megteremtését célozta. Ha az elnök az államszervezetten belül erős, vagy közepesen erős, akkor őt az állampolgárok közvetlenül válasszák meg – folytatódott a javaslat.¹ Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) eredeti álláspontja az volt, hogy az új parlamenti választások után összeülő országgyűlés feladata lesz az intézmény megteremtése és a köztársasági elnök megválasztása is, ezért nem bocsátkozott tárgyalásokba a benyújtott alkotmánytervezetről. Az EKA nem tartotta elfogadhatónak a Németh-kormány által előterjesztett tervezetben felvázolt köztársaságielnöki-intézményt, különösen annak közvetlen választási módját.²

Ahogy fokozatosan haladt előre a tartalmában lényegileg új „kerekasztalos-alkotmányozás”, úgy változott az EKA álláspontja is. A jég 1989. augusztus 30-án tört meg a kerekasztal középszintű politikai bizottságában, amikor Antall József, az EKA szóvivője, az intézményre nézve nagy fontosságú beszédében bejelentette, hogy javasolják a köztársaságielnöki-intézmény bevetését a módosított alkotmányba. A köztársaságielnöki-intézménynek koncepciójában az 1946. évi I. törvénycikknek kell megfelelnie, ezáltal a magyar közjogi hagyományok szerinti miniszteriális kormányzás jön létre (vö. 1848. III. tc.) A bejelentésnek még három további eleme volt: az államfő a hadsereg főparancsnoka, az országgyűlés általi megválasztására a parlamenti választásokat követően kerülhet csak sor, addig jogkörét korlátozott jogokkal a parlament elnöke gyakorolja.

Az intézmény alkotmányjogi felállításában létrejött konszenzust követően a *mikor* és a *hogyan* lett a tárgyalások fő problémája. Itt már bevallottan nem közjogi, hanem hatalmi kérdéssről – Antall József szerint „lényegében egy záradékkérdésről” – volt szó: „Javasoljuk a másik két tisztelt tárgyalópartnernek, hogy ezt a kérdést tekintse politikai kérdésnek, és a politikai fő kérdésekkel együtt a tárgyalások befejező szakaszában való eldöntését fogadja el.”³

A háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások 1989. június 13-a és szeptember 18-a közötti szakaszának lezárásáról született megállapodás 2. pontja kimondja: „a politikai stabilitás érdekében kívánatos a köztársasági elnök ez évi megválasztása.” A megállapodást a közjog nyelvére átültető alkotmányrevízió (1989. évi XXXI. törvény 40. §) két variációt szabályozott. Fő szabályként elfogadta a köztársasági elnök közvetett, parlament általi választását. A különleges helyzetre való tekintettel ugyanakkor kimondta, hogy ha a köztársasági elnöki tisztség betöltésére az új országgyűlés megválasztása előtt kerül sor, akkor a köztársasági elnököt a választópolgárok az általános és egyenlő választójog alapján, közvetlen és titkos szavazással négy évre választják meg. A köztársasági elnök közvetlen választásának részletes szabályairól az 1989. évi XXXV. törvény rendelkezett, amely november 1-jén lépett hatályba.

Közismert, hogy a hivatkozott megállapodásról két aláírás (SZDSZ, FIDESZ) hiányzott, éppen az államfő választására vonatkozó kompromisszum miatt. Az alá nem írók két további párttal (FKgP, MSZDP) kiegészülve országos népszavazást kezdeményeztek „az ellenőrizetlen elnöki hatalom”, a hatalomátmentés ellen, és azt összekapcsolták további három, lényegében már eldőlt, a régi rend elleni kérdéssel (a Munkásórség feloszlata, az MSZMP vagyoni elszámoltatása, az MSZMP munkahelyi hatalma).

Az országgyűlés – október 31-i – ülésén az állampolgári kezdeményezésre megfogalmazott négy kérdésben a népszavazást november 26-ra, a köztársasági elnök közvetlen választásáról (és a köztársaság címeréről) szóló népszavazást pedig 1990. január 7-re tűzte ki.⁴

1989-ben is voltak (és ma is vannak) alkotmányjogi kétségeim az aláírások hitelesítését az elrendelő országgyűlési határozat tartalmát és a szavazás eredményének megállapítását illetően egyaránt.

Korabeli kétségeimet a népszavazás elrendeléséről (25/1989. (XI.10.) OGY határozat) és annak eredményéről (41/1989. (XII.27.) OGY határozat) politikai publicisztikában írtam le. Szeretnék szembenézni velük eredeti szövegükben. A kérdések megítéléséhez a két országgyűlési határozat, mint kordokumentum közlése is mellőzhetetlen.

A népszavazás elrendelése

25/1989. (XI. 10.) OGY határozat népszavazás elrendeléséről a köztársasági elnökválasztás időpontja, a munkahelyi pártszervezetek, az MSZMP vagyona elszámolása és a Munkásórség feloszlata kérdéseiben

1.

Az Országgyűlés a népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló 1989. évi XVII. törvény 10. §-ának (1) bekezdése alapján – állampolgári kezdeményezésre – népszavazás megtartását rendeli el az alábbi kérdésekben:

1. Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?

2. Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről?

3. Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában vagy kezelésében lévő vagyonról?

4. Feloszlássák-e a Munkásőrséget?

II.

A népszavazás időpontja 1989. november 26-a, vasárnap.

III.

A népszavazással kapcsolatos eljárás határidői, határnapjai:

1. a fővárosi, megyei választási bizottság és a szavazatszámoló bizottságok tagjainak megválasztása 1989. november 8-ig,
2. a szavazókörök kialakítása, a választók nyilvántartásának elkészítése, kifüggesztése, az erről szóló értesítés kiküldése a népszavazást elrendelő országgyűlési határozattal együtt, hirdetmény közzététele 1989. november 10-ig,
3. a választók nyilvántartásával kapcsolatos kifogás bejelentése a kifüggesztés napjától 1989. november 17-ig.

Melléklet a 25/1989. (XI. 10.) OGY határozathoz

SZAVAZÓLAP MINTA

1. Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?

(Amennyiben Ön igennel szavaz, azt támogatja, hogy a köztársaság elnökét ne a lakosság, hanem majd az Országgyűlés válassza meg, ha nemmel szavaz, akkor azt támogatja, hogy a köztársaság első elnökét közvetlenül a lakosság válassza meg.)

igen _ nem _

2. Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről?

(E kérdésben az Országgyűlés a pártokról szóló törvény elfogadásával úgy döntött, hogy a munkahelyeken ne működjenek pártok. Igen szavazatával az Országgyűlés döntését megerősíti, nem szavazatával a pártok munkahelyi működését támogatja.)

igen _ nem _

3. Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában vagy kezelésében lévő vagyonról?

(Az Országgyűlés októberi ülészakán a társadalmi szervezetek és az MSZMP vagyonáról szóló tájékoztatót elfogadta. Igen szavazatával megerősíti az elszámoltatást, nem szavazatával elutasítja az elszámoltatást.)

igen _ nem _

4. Feloszlássák-e a Munkásőrséget?

(Az Országgyűlés a Munkásőrséget októberben jogutód nélkül feloszlatta, a törvény végrehajtása megkezdődött. Igen szavazatával megerősíti az Országgyűlés döntését, nem szavazatával a Munkásőrség visszaállítása mellett foglal állást.)

igen _ nem _

INDOKOLÁS

A népszavazásról és népi kezdeményezésről szóló törvény 10. §-ának (1) bekezdése szerint, ha legalább 100 000 állampolgár népszavazást kezdeményez, azt az Országgyűlés köteles elrendelni. Népszavazásra azokat a kérdéseket kell feltenni, amire a kezdeményezés irányul.

A Szabad Demokraták Szövetsége az általa szervezett, országos népszavazás kiírását célzó akciója eredményeként az Országgyűlés elnökének több mint 200 000 aláírást nyújtottak be. Az Országos Választási Elnökség az aláírások hitelesítését elvégezve meg-

állapította, hogy a 204 152 aláírásból 114 470 minden vitán felül állóan megfelel a törvényi követelményeknek. A népszavazást ennek alapján az Országgyűlésnek kell elrendelnie.

Az aláírások hitelesítése előtt, az októberi ülésén az Országgyűlés törvényt alkotva jogutód nélkül megszüntette a Munkásörséget, elfogadta a pártok munkahelyi szerveződését megtiltó párttörvényt és a pénzügyminiszternek az MSZMP vagyonára is vonatkozó tájékoztatóját. Az elfogadott párttörvény szerint egyébként valamennyi szervezetnek, amely pártként kíván működni, a bíróságon történő bejegyzéséhez vagyonteltárt kell készítenie.

A népszavazás eredményeként a választópolgárok az Országgyűlés e döntéseit megerősíthetik, de el is vethetik.

A köztársasági elnök intézményével és megválasztásával kapcsolatos kérdéseket az Országgyűlés a háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások megállapodásainak megfelelően az Alkotmányban rendezte. E szabályozás a köztársasági elnök megválasztásának jogát az Országgyűlés számára tartja fenn. Lehetőséget nyújt azonban arra is, hogy egy alkalommal a köztársasági elnököt az állampolgárok közvetlenül válasszák meg abban az esetben, ha erre az új Országgyűlés megválasztása előtt kerül sor. Amennyiben a köztársasági elnök választására csak a képviselőválasztások után kerülne sor, az állampolgároknak már nincs módjuk arra, hogy közvetlenül ők válasszanak köztársasági elnököt.

A népszavazás elrendelésével a köztársasági elnökválasztás időpontját a választópolgárok többségének akarata határozza majd meg.

A népszavazás időpontját – a törvényadta kereteken belül – az Országgyűlés saját hatáskörében állapítja meg. Az időpont meghatározásánál az Országgyűlés abból indult ki, hogy a népszavazásra – a szükséges feltételek egyidejű biztosításával – mielőbb kerüljön sor, s így a jogbizonytalanság lehetősége minél kevesebb ideig álljon fenn. A népszavazásra kitűzött kérdések ugyanis az Országgyűlés által már elfogadott és kihirdetett törvények hatályban maradását is érinthetik.

* * *

Kell-e nekünk népszavazás?

„A november 26-ra kiírt népszavazás ma politikai életünk ütközőpontja. 1989. ősze nem hozta el a közjogi stabilitást, helyette pártpolitikai küzdelmeknek alárendelt alkotmányjogi „csúsztatások” nehezítik a békés átmenetet.

Ezekben a csúsztatásokban részesek a magukat függetlennek nevező jogászfórumok, jogászok is. Fura értelmezése a jognak, ha azt politikai szándékoknak kiszolgáltatottan tesszük meg; ha céljainknak kedves a jog, akkor jó, ha nem, akkor rossz. Ez volt a jellemző a az elmúlt évtizedek jogfelfogására is.

A népszavazásban egymásra talált négy ellenzéki párt nyílt levele a jogrend helyreállítására hív fel, az alkotmánybíróságért kiált, mondván; „bármely jogállamban az Alkotmánybíróság megsemmisítette volna e jogsértő döntéseket.” A képzeletbeli jogállamban erre aligha maradhatott volna idő, mert a tényleg független alkotmánybíróság a kezdet kezdetén fellépett volna az ilyen tisztességtelen árukapcsolások ellen, ami a népszavazásra vitt három plusz egy kérdés viszonyát jellemzi.

A jövődő alkotmánybíróóság feladata lesz fellépni az ilyen és ehhez hasonló manipulációk, csúsztatások ellen. Kár, hogy még nem működik ez az intézmény, bár féltő, hogy nálunk ez is a pártharcok fóruma lesz.

Hol történt tehát jogsértés? Én személy szerint az árukapcsolást tekintem annak, meggyőződésem, hogy az Országgyűlés politikai megfontolásokból nem kívánta meg mindegyik kérdés esetében a százezer aláírást.

A népszavazást elrendelő országgyűlési határozatban, ha független alkotmánybíró lennék sem találnék kivetnivalót a hatályos jog szerint. (vö. 1989. évi XVII. törvény 9. §., 10. §., 25. §.) A törvény legfőképpen az Országgyűlést kötelezi arra, hogy őrökjön azon, a népszavazásra feltett kérdések úgy legyenek megfogalmazva, hogy annak alapján valamennyi állampolgár egyértelműen tudjon válaszolni. És még valamit: egyetlen jogállamban sem vonják kétségbe a parlamentek autentikus törvényértelmezési jogát.

A kezdeményezőknak az elrendelt országgyűlési határozattal, a kezdeményezés bírálóinak (nekem is) az árukapcsolással és nem önmagával a népszavazással van bajunk. A köztársasági elnök választásának módja (és nem csak az ideje!) társítva van három már legálisan is eldöntött kérdéssel, olyan kérdésekkel, amelyekben láthatóan társadalmi konszenzus született, amelyekre én is nyilvánosan kimondom a három igent.

Elolvasva a kezdeményezők honfitársainkhoz címzett felhívásait, röpiratait, újra eltöprengtem a csúsztatásokon és ezért ragadtam tollat is. A röpirat ellenőrizhetetlen elnöki hatalom ellen szólít az urnákhoz. Ehhez képest 1989. október 23-án hatályba lépett a Magyar Köztársaság alkotmánya, amely rögzíti a nagyon is ellenőrzött elnöki jogkört. Ez a jogkör-megállapítás olyan jól sikerült, hogy egyik kollégám kifejezését kölcsönvéve ez az elnök európai viszonylatban is „paprikajancsinak” minősíthető. Ez az eredmény éppen a népszavazást kezdeményező politikai erőknek köszönhető, akik kezdettől fogva a politikai félelem és nem az állandóan hangoztatott hatalommegosztási elv szerint gondolkoztak a kerekasztal mellett.

A szabad választások előtt hatalomra kerülő elnök ellenőrizetlen és korlátozhatatlan? A hatályos jogot senki, egyetlen politikai párt és maga a köztársasági elnök sem kérdőjelezheti meg, rúghatja fel. A politikai fantázia világába tartozik azt hinni, hogy a köztársaságielnök-választást követően esetleg a parlament módosítani fogja az elnök javaslatára az elnök jogkörét. Sajnálatos, hogy a politikai erők közül többen még mindig az illegalitás félelem-alapú eszközeivel élnek egy teljesen megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben, amikor körülöttünk szétesnek a pártállamok. A kerekasztal „békeszerződése” után robbantgatni a polgárháború veszélyének fenntartását, a történelemből jól ismert mély társadalmi ellentmondások felélesztését jelenti. Gondolok itt például a főváros és a vidék, a népi és urbánus konfliktusokra.

Mondjuk ki nyíltan, az igazi népszavazási kérdés a köztársaságielnök-választás kétféle módja, vagyis az, hogy az elnököt a nép közvetlenül válassza meg, vagy ezt a tisztséget rendeljük alá a választásokat követően a parlamenti pártérőviszonyoknak. Az igazi politikai motívum pedig az a félelem, hogy az elnöki szék a „kommunista” jelöltké lesz, csúsztassuk tehát az időt is. Mindegy, ha rámege az ország stabilitása.

Ami az igazi politikai motívumokat illeti, jelentős változások következtek be, a semlegesedő politikai nyilvánosság ma esélyegyenlőséget biztosít minden egyes jelöltnek. Nem várhatók jobb kondíciók jövő tavasszal sem.

A köztársasági elnökkel kapcsolatosan mindenekelőtt azt kell elmondani, hogy teljesen hamis dolog egyoldalú párhuzamot húzni a kormányzati rendszerben elfoglalt helye, jogállása és a megválasztás módja között. A választási mód általában az alkotmányokban sincs automatikusan összhangban az elnöki jogkörrel, ugyanazon elnöki jogkör mellett létezhet közvetlenül vagy a parlament által választott elnök, vagy akár császár és király egyaránt.

A megválasztás módját a politikai stabilitás, a legitimitáció nézőpontjából kellene itt és most Magyarországon megválaszolni és nem az államjogi teóriák szerint. Stabil többpártrendszerben én is a parlament által megválasztott köztársasági elnök híve lennék, amelynek jogköre az európai centrumhoz hasonlít. Ám a mai politikai vákuum-helyzetben, amikor a kormányzati rendszer egyetlen szereplője sem teljesen legitim, amikor közjogi anarchia van, s vágatunk a politikai anarchia felé, amikor minden alkotmányos intézményt pártpolitikaivá akarnak változtatni, elemi érdeke az országnak, hogy legyen legalább egy vitathatatlan legitimitású alkotmányos intézménye.

„Jövendő szabadságunkat veszélyezteti, ha még a mai rendszerben kell elnököt választanunk.” Én nem ebben, hanem a közjogi instabilitásban, a társadalmi anarchiában látom szabadságunk veszélyeit! Valószínű ezt látták be a nemzet józanabb politikai erői is.

A köztársasági elnök intézményét nem szabadna átmeneti korunkban direkt pártpolitikai alkufolyamatoknak kitenni. Még ha pártok jelölnének is az esetleges közvetlen választáson – s bár ez is valóban megosztaná a nemzetet –, a közvetlen néprészvétel mégis megméri a személyeket, erősebb legitimitást ad, mint amilyen a parlamentben várható lenne, s egy ilyen karizmatikus, erős és vitathatatlan (már-már szent és sérthetetlen) legitimitású államvezetőre – bárki legyen az –, történelmi és társadalmi igény van. A köztársasági elnöki székbe ebben az átmenetben nem pártpolitikában gondolkodó személy való, hanem olyan valaki, aki hatályos alkotmányunk szerint kifejezi a nemzet egységét és őrködik az államszervezet demokratikus működése felett.

Az elmondottak és önmagam legjobb lelkiismerete szerint fogok nemmel szavazni a szavazólap első kérdésére. Elvetve a bojkottot az érvek és nem az indulatok szerint szeretnék szavazni, tiszteletben tartva, de vitatva a kezdeményezők politikai akaratát.

Külön fájdalom, hogy így fog debütálni a magyar közjogtörténetben először egy, a szakmai munkámhoz és a szívemhez közelálló alkotmányos intézmény, amelynek törvénybe iktatásáért a magam ereje szerint, 1985 óta, amikor először tették fel a nyilvánosság előtt a kérdést – kell-e nekünk népszavazás? – mindent megcselekedtem. Népszavazás kell, de nem feltétlen ilyen, amely talán jobban megosztja a nemzetet, mintha már személyekre szavaztunk volna.

Kiharcolói nyilván nem látják be, hogy ez nem a békés átmenetet erősítő, hanem azt kioltó, gyöngítő alkotmányjogi aktus. Győzni szeretnének, s ez egy demokráciában természetes. Az eredménynek nyilván kihatásai lesznek a későbbi választásokra. Politikai erőfelmérés lesz ez a javából. Nem lesz könnyű helyzete annak, aki a matematikai adatok elemzésekor vesztesnek kiáltatik ki. Ám bárki szenved itt vereséget, a legnagyobb vesztes az elhúzódó közjogi és ennek következményeként elhúzódó társadalmi stabilitás miatt a magyar társadalom.⁷⁵

A népszavazás elrendelését kommentáló írás a korabeli, éppenhogy megszületett jogállam keretei között értelmezte a vélelmezhető jogsértéseket. Ezeknek – utólag még jobban láthatóan – két fő csomópontja volt:

– az egyik, hogy az elsőszámú valódi tétkérdés („Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?”) nem volt egyértelmű;

– a másik az „árukapcsolás” a négy kérdés együtt szerepeltetése a szavazólapon. Akkori véleményem az volt, hogy mindegyik kérdés esetében külön-külön meg kellett volna kívánni a százezer aláírást. (Megjegyzendő: a leadott 204.152 aláírásból összesen 114.470 bizonyult hitelesnek.)⁶

Úgy tűnik – visszatekintve a korba – hogy az utolsó rendi Országgyűlés az első kérdésben „politikailag” nem engedett és azt próbálta egyértelműsíteni a kérdéshez csatolt magyarázó szöveggel: „Amennyiben Ön igennel szavaz, azt támogatja, hogy a köztársasági elnököket ne a lakosság, hanem majd az Országgyűlés válassza meg, ha nemmel szavaz, akkor azt támogatja, hogy a köztársaság első elnökét közvetlenül a lakosság válassza meg.”⁷ A parlament hasonló módon megmagyarázta a többi kérdést is. Az árukapcsolás ügyében viszont politikai megfontolásokból meghajolt, befogadta a négyigenes kezdeményezést.

A kezdeményezők jogfelfogására ezzel ellentétben jellemző volt, hogy hevesen támadták az egyértelműsítést és bőszen igazolták az árukapcsolást. A sors iróniája az, hogy Alkotmánybíróságért kiáltottak s a szövegben magam is képzeletbeli alkotmánybíróként nyilvánítottam véleményt. Több más népszavazással kapcsolatos AB határozatban közreműködő obsitos alkotmánybíróként történelmietlen lenne azt mondanom, hogyha 1989-ben valóban lett volna alkotmányország a négyigenes népszavazás minden bizonnyal megbukik vagy az egyértelműségi teszten vagy az árukapcsolás miatt. Az AB következetes gyakorlata szerint – ameddig ez a hatásköre megvolt – a népszavazáshoz való jog érvényesülésének garanciája az egyértelműség.

Előadó alkotmánybírája lehettem 2001-ben egy újabb négyigenes népszavazásnak. A 32/2001 (VII.11.) AB-határozat egyhangúan semmisítette meg a zöld lámpát gyűjtő OVB-határozatot. Az indoklás lényegét idézem: „Az aláírásgyűjtő ívnek – az Alkotmánybíróság álláspontja szerint – a szavazólaphoz hasonlóan, a közvetlen politikai részvétel jogának teljesebb érvényesülése érdekében, biztosítania kell a választópolgároknak azt a lehetőséget, hogy minden egyes kérdésben külön-külön élhessenek ajánlási jogukkal.

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az aláírásgyűjtő íven egymás mellett több kérdés oly módon való szerepeltetése, hogy az ajánlási jogával élni kívánó választópolgár azokra egyenként, külön-külön nem tud egyértelmű választ adni és egyben a kérdések közül választani, az Alkotmány 2. § (2) bekezdése mellett az Alkotmány 2. § (1) bekezdése alapján, a jogbiztonság érdekében megfogalmazott általános eljárási alapelvekkel is ütközik: mindenekelőtt a népszavazás tisztaságának megóvása, a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás értékei sérülhetnek.”⁸

Történelmietlen a tükör? Az Alkotmány 2. §-a 1989 novemberében is élt.

A népszavazás eredménye

41/1989. (XII. 27.) OGY-határozat a népszavazás eredményéről

Az Országgyűlés a népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló 1989. évi XVII. törvény 24. §-a (3) bekezdésének megfelelően, az Országos Választási Bizottságnak, az Országgyűlés megbízott elnökéhez eljuttatott tájékoztatója alapján a népszavazás eredményét a következők szerint állapítja meg:

I.

Az Országos népszavazás – a szavazásra feltett mind a négy kérdésben – érvényes és eredményes volt.

A szavazáson a 7 824 775 választójogosult állampolgár közül részt vett 4 541 077 (58,03%). A leadott szavazatok alapján a számszerű eredmény kérdésenként a következő:

1. „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?” kérdésre adott válaszok közül

a) az érvénytelen szavazatok aránya 3,11%

b) az érvényes 4 297 751 szavazatból

- az IGEN szavazatok száma: 2 151 926 (50,07%)

- a NEM szavazatok száma: 2 145 825 (49,93%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott. Ennek megfelelően az Országgyűlés a köztársasági elnök választásának kitűzéséről és a választási eljárás egyes kérdéseiről szóló 26/1989. (XI. 10.) Országgyűlési határozatát visszavonja, köztársasági elnök választására az országgyűlési képviselők választásáig nem kerül sor.

2. „Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről?”

a) az érvénytelen szavazatok aránya 2,94%

b) az érvényes 4 310 999 szavazatból

- az IGEN szavazatok száma: 4 101 958 (95,15%)

- a NEM szavazatok száma: 209 041 (4,85%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott. Az eredmény megerősítette a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló XXXIII. törvénynek a pártok munkahelyi létrehozására és működésére vonatkozó tilalmát.

3. „Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában, vagy kezelésében levő vagyonról?”

a) az érvénytelen szavazatok aránya 2,89%

b) az érvényes 4 314 550 szavazatból

- az IGEN szavazatok száma: 4 114 994 (95,37%)

- a NEM szavazatok száma: 199 556 (4,63%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott. Az eredmény alapján az Országgyűlés felkéri az Állami Számvevőszéket, hogy 1990. január 31-ig részleteiben vizsgálja meg a Magyar Szocialista Pártnak (mint a Magyar Szocialista Munkáspárt jogutódjának) a bejegyzési kérelmével egyidejűleg a bírósághoz benyújtott vagyonmérést, és erről az Országgyűlést tájékoztassa.

4. „Feloszlassák-e a Munkásőrséget?”

a) az érvénytelen szavazatok aránya 3,26%

b) az érvényes 4 285 604 szavazatból

- az IGEN szavazatok száma: 4 068 420 (94,94%)

- a NEM szavazatok száma: 217 184 (5,07%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott. Az eredmény megerősíti a Munkásörség megszüntetéséről szóló 1989. évi XXX. törvényt.

II.

Az Országgyűlés jóváhagyólag tudomásul veszi a belügyminiszter beszámolóját az 1989. november 26-ai országos népszavazás megszervezésével és lebonyolításával kapcsolatos állami feladatok végrehajtásáról.

III.

Az Országgyűlés megköszöni a népszavazás során a választási szervezetekben – területi választási bizottságokban és szavazatszámoló bizottságokban – közreműködő társadalmi aktivisták, valamint a választási szakértők munkáját.

Dr. Fodor István s. k.,

az Országgyűlés megbízott elnöke

Rujsz Lászlóné s. k.,

az Országgyűlés jegyzője

Dr. Pesta László s. k.,

az Országgyűlés jegyzője

* * *

Hatezeregszázegy

„Túl vagyunk közjogtörténetünk első országos népszavazásán. A magyar demokrácia jelenlegi irányítószáma: 6101. Törekeny politikai egyensúlyt, vagy talán egyensúlytalanságot kifejező végeredmény, amit minden jogállamban gondolkodó politikai erőnek és állampolgárnak tudomásul kell venni és tiszteletben kell tartania.

Távolról sem az eredmény megkérdőjelezésének szándéka vezet, csupán a hiteles eredmény kialakulásának tanulságokkal teli és mélységesen elgondolkoztató folyamatát próbálom megfejteni.

A kezdeményezőket is meglepő győzelem okait sokféleképpen értékelték már az elmúlt napokban. Kézenfekvő magyarázat, hogy sokan a nem-pártiak közül nem mentek el. PüNKösti Árpád szerint: „nyugati harsánysággal, szakértelemmel (és pénzzel: tehát nem adófillérekkel) szervezett kampányuk meglepően sokakat nyert meg a tét nélküli – de nem barátságos – mérkőzésre.” El kell ismerni, a kezdeményezők – akik a demokratikus ellenzéknek évtizedek óta harcosai, Csoóri Sándor nyílt leveléből idézve „a társadalom legszabadabb polgárai” – profi munkát végeztek, ami valószínű nem csak néhány millióba került. Ők tudják milyen valós távlati célból tartották ennyire lényegesnek ezt a népszavazást, miért ért meg ez ennyit. Különösen fura ez, mert az egyetlen döntésre felkínált tét-kérdésben visszakoztak a népszavazást követően. Profi főpróba volt ez a valóban tétre menő parlamenti választások előtt. Lehet, hogy ez volt az igazi tét?

A győzelem okai közül kettőt mindenképpen ki kell emelni. Az egyik a kezdettől fogva nemcsak politikailag, morálisan, hanem jogilag is elfogadhatatlan árukapcsolás, amely okos kortesfogásként a szavazás napján láthatóan szállította a voksokat. A három majdnem 100%-os igen a hátán hozta a negyediket és ez várható volt. A jogállamra annyira érzékeny politikai erők gondolkodói politikai szándékaiknak rendelik alá a jogot, végig jellemzője ez a mentalitás nyilatkozataiknak, állásfoglalásaiknak.

A győzelem másik oka a következetes antikommunizmus, amely a rendszerváltás idején nagy társadalmi támogatásra számíthat, „megjátszható” lap. Várhatóan ez a történelemből jól ismert múlt elleni tiltakozó szavazás lesz a jellemzője a parlamenti választásoknak is.

Nem kívánok védőügyvédje lenni egy olyan eszmerendszernek, aminek soha nem voltam híve, ám általában borzadok a téveszméktől, a „máglyára velük” lincshangulattól. Ezt érezték itt sokan nem csak kommunisták – az agitáció során, például akkor, amikor a megfizetett aluljárói rikkancsok „le piszkos kommunistázták” azokat a járókelőket, akik nem vették át a röplapokat. Láttam (láttuk) azokat a plakátokat, amelyen a szöveg a következő: „aki nemmel szavaz, az a kommunistákra szavaz.” Láttam (láttuk) pl. az MSZP vagy MDF plakátjain az új kommunisták feliratokat. És ennek ellenkezőjét a „ZSDSZ” feliratot is. Személyesen is kaptam olyan, természetesen névtelen levelet, amelyben „lemocskoskommunistáztak” a Magyar Nemzetben írt Kell-e nekünk népszavazás c. cikkemért.

A dolog ott kezd valahol elfajulni és a társadalmat megtévesztő téveszmévé változni, amikor tudatosan felszított antikommunizmussal beárnyékolnak, megvádolnak más, józanabb, toleránsabb politikai erőket, személyeket, így lett „vesztes” az egész népi-nemzeti centrum.

Mindez ott válik társadalmilag veszélyessé, hogy újra félnek az emberek és nemcsak azok, akiknek tényleg van félnivalójuk. Fél a vidék az öt leszavazó harsány fővárostól, félhet minden az egypártrendszerben született legalább nagykorú állampolgár a saját múltjától, fél a közhatalom szolgálja az igazolási eljárástól, és nem folytatom. Látni kell, nincs nagy örömmünnp az országban a népszavazás után, bár az is kétségtelen ez volt az első szabad akarattnyilvánítás négy évtized után.

Nagy tanulsága a népszavazásnak: egyetlen eszmerendszer sem törekedhet kizárólagosságra, más eszmék megsemmisítésére. Ha az ilyen nagyjelentőségű közjogi eseményeken nem férnek meg egymással a liberális polgári, a népi nemzeti, a keresztény vagy baloldali értékek, eszmék és az azokat kihordó társadalmi erők, nem lesz egyensúlyos a demokrácia. A kizárólagosság mellett jellemezte a kezdeményezőket az elhivatottság már-már bolsevik típusú magatartása is. Számomra ténykérdés; az egymást felerősítő politikai irányzatok (akár kívül, akár belül) találkoztak a demokrácia és a jogállam mai eredményeiben – így a népszavazásra vitt kérdésekben is – és azokat nem sajátíthatja ki a magának egyetlen szervezet sem.

S még valami, amit nehezen lehet megérteni november 26-ában is; ez a gyorsan változó bel- és külpolitikai helyzethez képest késleltető stratégia, s ez nem csak most jött elő. Valószínű, hogy ez az illegalitás és az üldöztetés félelem-alapú élményéből fakad, amely ma is ellenséget vélt felfedezni minden közhatalmi-bokor mögött. Ezt a késleltető stratégiát vallották be a győztesek azzal, hogy az igazi népszavazási kérdés nem a köztársaságielnök-választás kétféle módja volt, hanem annak ideje, ké-

sőbbre halasztása. Ők is kezdeményezik azt, hogy a köztársasági elnököt a nép maga válassza meg. Ezen cinikus jóindulat láttán egy apróságról nem szabadna megfélelkezni; a népszavazás eredménye az adott kérdésben meghatározza az országgyűlés (a koalíciós összetételű országgyűlés) további munkáját, azt nem változtathatja meg, ugyanabban a kérdésben országos népszavazást nem lehet kitűzni két éven belül. Vagy újra a politikai szándékoknak alárendelten értelmezzük a jogot? És egyáltalán, akkor mire volt jó ez az egész?

Arra biztosan igen, hogy a népszavazáshoz való hozzáállás új társadalmi polarizációt eredményezett. Felvetette a valóságosabb, már nem csak a múlt ellen szerveződő koalíciók lehetőségét. Így például a nép, nemzeti, keresztény értékek mentén is szerveződhet a kormányzati együttműködésre is kész koalíció. A közjogi viszonyok, a kormányzat stabilizálása, a társadalom stabilizálása valamivel fontosabb a múltba nézésnél.”⁹

* * *

A magyar közjogtörténet első országos népszavazása 1989. november 26-án érvényes és eredményes volt. A négyigenes népszavazáson a választópolgárok 58%-a vett részt. A „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?” kérdésre adott válaszok közül az igen szavazatok száma minimális különbséggel (6101 szavazat) több volt, mint a nem szavazatoké. A népszavazás eredményének ismeretében az országgyűlés visszavonta a köztársasági elnök 1990. január 7-i választásának kitűzéséről szóló határozatát, és megállapította, hogy elnökválasztásra az országgyűlési választásokig nem kerülhet sor.

A népszavazás példátlanul szoros eredményének értékelése akkor és ma is megosztja a közjogtudományt és a történetírást. Megjegyzendő, ilyen szoros eredmény esetében nem kizárt az a jogi megoldás, amely a szavazatok újraszámolását írja elő.

Az eredmény területi megoszlásához tartozik, hogy az igen – nemek harcát Budapest (59,15% igen, 40,85% nem) és Pest megye (52,87% igen, 47,13% nem) döntötte el. Tizenöt megyében az igen győzött.

A népszavazásnak politikai értelemben voltak győztesei és vesztesei, az utóbbiak egyértelműen az igen pártiak, mindenekelőtt az MSZP. A választás győztese az SZDSZ volt. Történelmi tény, hogy a népszavazási kampányt profi választási marketinggel vezénylő SZDSZ, amely 1989 nyarán 3%-os párt volt, az 1990-es választásokon listán pártként 21,4%-ot szerzett és 94 képviselői mandátumával a képviselői mandátumok (a parlament második legnagyobb pártjaként) 23,6%-át nyerte el. Ugyanakkor az SZDSZ-nek is szembe kellett nézni, nem csak a nemek nagy számával, hanem azzal a ténnyel is, hogy 3 millió polgár „otthon maradt”.

A legerősebb ellenzéki párt, az MDF önmaga által választott pozíciója sajátos volt: „se igen, se nem”. Valószínűsíthető, hogy ez a lépés döntötte el a négyigenes népszavazás sorsát. A rengeteg politikai publicisztika közül egy 24 évvel későbbi értékelést idéznék: „A kommunizmussal való végleges szakítás lehetőségét az MDF vezérkara akkor játszotta el, amikor az SZDSZ meghirdette az egyetlen – Pozsgay Imre köztársasági elnökké választását megvétózó – célt szolgáló négyigenes népszavazást. Előre kitervelt alku, vagy a politikusok számára megengedhetetlen tájékoztatatlanság okozta-e? Ezt csak az emlékiratok, magánbeszélgetések időpontját és

tematikáját őrző naplók, levelezések nyilvánosságra kerülését követően válaszolhatják meg majd a történészek. A lényeg: az MDF akkor játszotta el a rokon ideológiájú pártalakulatokkal együtt a kétharmados parlamenti többséget. A politikai véleménynyilvánítás vágyában fürdő szimpatizánsait eltiltotta a szavazástól: se „igen”, se „nem”! Pozsgaytól félt volna Antall? Az akkor még kebelbarát Göncz Árpádnak kívánta volna az elnöki méltóságot ajándékozni? Titok, és feltehetően az marad örökre.”¹⁰

A titok talán majd megfejtethető lesz, ha a még élő szemtanúk is elmondják véleményüket.¹¹

A népszavazás nagyon sok mindenben fordulatot hozott, mindenekelőtt véget vetett a tárgyalásos megoldásoknak, „a békés átmenetnek”. Kezdeményezői szakítottak az általuk is aláírt 1989. június 10-i megállapodással, miszerint a vitás kérdéseket a tárgyalásztalnál kell rendezni: „a felek tartózkodnak minden olyan egyoldalú lépéstől, amely megghiúsítaná a tárgyalások célját.

Büky Barna két nappal a népszavazás előtt elmondott gondolatai ma is tanulságosak: „Most vasárnap – negyven évig tartó diktatúra után – a magyar társadalom minden felnőtt tagjának először nyílik alkalm arra, hogy elmenjen a szavazóhelyiségbe és az elkerített fülszeke pillanatnyi magányába zárkózva szabadon, felelősségének tudatában döntést hozzon.

Döntést hozzon – de miről? A társadalom negyven esztendeig erre várt és jogosan számított rá, hogy ha egyszer majd elérkezik az első alkalom, akkor az, amiről dönteni kell, horderejében méltó lesz a pillanat nagyszerűségéhez. Bárki, aki belegondolt ebbe az elmúlt évek, évtizedek során, magától értetődően tételezte föl, hogy az első, szabadon választott országgyűlés összetételéről vagy egy demokratikus jogállam alkotmánytervezetéről kell majd dönteni, amikor a nagy pillanat elérkezik.

Nos, valóban elérkezett, de nem úgy, ahogy elképzeltük. Fontos, amiről dönteni kell, de az alkalomhoz, a társadalom szuverén állásfoglalásához aligha méltó.”¹²

A négyigenes népszavazás politikai és közjogi következményei máig hatóak. A következmények közül néhány fontosabbnak gondolt összefüggésre szorítkoznék.

A 89-es népszavazás a rendszerváltozás valódi kérdéseit lesodorta a napirendről és maga az intézmény rendeltetésével ellentétesen vizsgázott, azt direkt hatalmi játékokra használták fel. A népszavazással kapcsolatos későbbi politikai kultúra összefügg az indulási oldallal. A népszavazás elsődleges rendeltetése nem a direkt hatalmi kérdések eldöntése (ez a választások feladata). A népszavazásról szóló törvény (1998. évi III.) preambuluma szerint a népszavazás rendeltetése, hogy az ország sorsát érintő legfontosabb ügyek eldöntésében, illetőleg a képviselői döntések befolyásolásában vagy megváltoztatásában a nép közvetlenül szavazás útján is részt vegyen. A négyigenes népszavazás 1989-et az előrehozott választások évévé tette, jelentősen befolyásolta az első szabad választások eredményét és a koalíció-kötéseket, a későbbi stabil kormányzást.

A véleményem az, hogy ez a népszavazás vágta szét annak a lehetőségét, hogy Magyarországon stabil kormányzás alakuljon ki. Ez a kérdés osztotta meg azt az egészen addig összetartó középpárti politikai bázist, amelyben benne voltak a reformerek, a nemzeti baloldal, az MDF és egy további keresztény-szociális vonulat. Ha a népszavazás nem társul ilyen antikommunista felhanggal, akkor a nemzeti baloldal nem esik ki az országot irányító politikai elitből. Azóta a baloldal, az MSZP

vagy az adminisztráció pártja, vagy a liberálisoké vagy a KISZ-es „ifjú törököké”, és teljesen eltűnt a nemzeti vonulata. Ha nincs ez a népszavazás, meggyőződésem, hogy nincs ez a hullámvasút-kormányzás Magyarországon, mivel nem létezne ez az óriási vándorlás sem a magányos tömeg részéről a pártok között. Ha a rendszer-változást elindító konszenzuális erő megmaradt volna, akkor nem marad húsz évig átmeneti az alkotmány, hanem a lengyelekhez hasonlóan mi is új alaptörvényt fogadtunk volna el a '90-es évek elején. Kis János vagy Tölgyessy Péter szerint Antall József utólag örült a népszavazás eredményének, mivel ez „kiszabadította a Pozsgayval való fogságából”. Lehet, hogy valóban mondott ilyet, mert reálpolitikusként és államférfiként ők így gondolkodtak, de én annak is tanúja voltam, amikor Antall és Pozsgay a népszavazás előtt beszélgettek, és egyértelmű volt, hogy ők együtt képzelik el a kormányzást.

A népszavazás eredményét tiszteletben tartva, ez a néprészvétel óriási fordulatot jelentett a magyar alkotmányosság történetében. Lehet-e nyugodt szívvel a népi alkotmányozás egyik valódi megnyilvánulási formájának tekinteni az 1989-es népszavazást? A 89-es év népszavazással felérő nagy néprészvételeivel összevetve (például március 15-e, június 16-a Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése, a nyári időközi parlamenti választások) aligha. A népszavazás legitimációs, konszenzuális és morális ereje tartalma ellenére (a kommunizmus leváltására irányult) paradox módon több irányból igencsak kérdőjeles. A kerekasztal, a békés átmenet közös krédója az volt, hogy felemelve a fejünket, különbek leszünk a kommunistáknál. Aki bűnököt követett el, az bűnhődjön, aki ügynök volt, érje el az átvilágítás és mindez konszenzussal a tárgyalóasztalnál történjék a „Széchenyitől Petőfiig” terjedő skálán. Az időről rendezett álnépszavazással mindez tovább tolódott, és egy évig ideiglenes volt maga az államfői intézmény is.

Átnyúlva az 1990-es évre a folyamat így folytatódik: Az Alkotmánybíróság 1/1990. (II. 12.) határozata szerint a népszavazás – amely nem a választás módjáról, hanem idejéről döntött – „nem képezi alkotmányjogi akadályát annak, hogy az Országgyűlés az alkotmány 29/A. (1) bekezdését módosítsa” [1/1990. (II. 12.) AB-határozat]. Az országgyűlés 1990. március 1-jei ülésén feltűnően nagy szavazattöbbséggel, név szerinti szavazással, 309 igen szavazattal módosította az alkotmányt és az 1990. évi XVI. törvény a közvetlen választás mellett döntött.¹³

A köztársasági elnököt a választópolgárok – most már ellentétben az 1946. évi I. törvénycikkkel, fő szabályként – az általános és egyenlő választójog alapján közvetlenül és titkos szavazással négy évre választják. A törvény alapján a köztársasági elnököt első alkalommal az új országgyűlés alakuló ülésének napjától számított hat hónapon belül kellett volna megválasztani. Az első szabad parlamenti választások után megkötött MDF–SZDSZ-megállapodás jelentős mértékben meghatározta az államfő választásának további sorsát. A paktum, miután többször megállapította, hogy a korábbi országgyűlés eltért a háromoldalú megállapodásoktól, 2/b. pontjában a következőket mondja: „...az 1946. évi I. számú törvénynek megfelelően helyreállítandó a köztársasági elnök eredeti státusa.”¹⁴ Ezt közjogilag az 1990. évi XL. törvény végezte el: a köztársasági elnököt az országgyűlés ötévi időtartamra választja meg. Az MSZP a paktum ellen tiltakozva népszavazást kezdeményezett a közvetlen köztársaságielnök-választás érdekében. Az 1990. július 29-én megtartott országos népszavazáson a választásra jogosultak 13,91 százaléka

vett részt, így a népszavazás érvénytelen volt. Figyelemre méltó tény, hogy a politikai apátia idején megtartott népszavazáson közel egymillió választópolgár szavazott igennel a „Kívánja-e Ön, hogy a köztársasági elnököt közvetlen módon válasszák meg?” kérdésre.¹⁵ A népszavazás után szinte azonnal lezárult az államfői intézmény ideiglenességének korszaka. Az országgyűlés ünnepi ülésén, 1990. augusztus 3-án titkos szavazással 295 igen szavazattal, 13 ellenében köztársasági elnökké választotta Göncz Árpádot.¹⁶

Tíz hónapon belül közel tíz fontos alkotmányos aktus érintette a köztársasági elnöki-intézményt: két politikai megállapodás, három alkotmánymódosítás, két országos népszavazás és ugyanennyi alkotmánybíróvási határozat.

Ezt a terhet cipeli tovább következményként a ma hatályos Alaptörvény is, amelyben az államfő választásának szabályai között ott maradt az 1946. óta jól ismert tétel, miszerint köztársasági elnök az, aki tekintet nélkül a szavazásban résztvevők számára a legtöbb érvényes szavazatot kapta. Ezt a relatív többséges szabályt a nemzetközi összehasonlítás alapján is kurióznak tarthatjuk.¹⁷

Nem szeretnék abba a hibába esni, hogy minden bűnünk forrását 1989. november 26-ában keressem, de sokak véleménye szerint a jókedvű demokrácia a négyigenes népszavazással váltott át rosszkedvű demokráciává, a csodák éve a politikán való csodálkozássá. Hankiss Elemér szerint: „1989 végére elvesztettük a győzelmes forradalmak boldog ártatlanságát”. Hankiss kérdése ma is időszerű: „Vajon annus mirabilisként vagy annus miserabilisként vonul be a történelembe 1989?”¹⁸

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A népakarat dilemmái, népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban (szerkesztette: Enyedi Zsolt), DKMKA és Századvég Kiadó, 2009.
- Arató András: Civil társadalom, forradalom és alkotmány, Új Mandátum Kiadó 1999.
- A rendszerváltás forгатokönyve, Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 1-4. kötet. /Főszerkesztő: Bozóki András/, Magvető Kiadó 1999.
- Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004 Politikai és hatalmi viszonyok, Osiris Kiadó, 2005.
- Bozóki András: Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002, Századvég Kiadó, 2003.
- Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai /kísérlet Magyarország új alkotmányának megalkotására, 1988–1990./ /Szerkesztette: Kilényi Géza/ Államtudományi Kutató Központ, 1991.
- Körösenyi András: A magyar politikai rendszer, Osiris Kiadó 1998.
- Kukorelli István: Az alkotmány évtizede. Korona Kiadó, 1995.
- Kulcsár Kálmán: Két világ között, Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990, Akadémia Kiadó, 1994.
- Pataki Ferenc: Rendszerváltók és bűnbakok, Osiris Kiadó, 2000.
- Pozsgay Imre: Koronatanú és tettestárs, Korona Kiadó 1998.
- Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990, Napvilág Kiadó, 2006.
- Romsics Ignác: Magyarország – története – a XX. században, Osiris Kiadó, 2010.
- Tőkés Rudolf: A kialakított forradalom, Kossuth Kiadó, 1998..
- Tölgyessy Péter: Elégedetlenségek egyensúlya, Helikon Kiadó, 1999.

JEGYZETEK

- 1 Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter parlamenti expozéja. *Országgyűlési Napló* (továbbiakban: ON) 3310 p., 3476 p. A dokumentumokat közli: KILÉNYI Géza: *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai*. Államtudományi Kutatóközpont, Budapest, 1991.

- 2 Az államfő választásával kapcsolatos nézetekről, lásd BIHARI Mihály: A köztársasági elnök. *Hitel* 1988/2., KILÉNYI Géza (felelős szerk.): Az államfő és a kormány. *Alkotmányjogi füzetek* 5. ÉGSZI, Budapest 1989.
- 3 A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások középszintű politikai egyeztető bizottságának ülése 1989. augusztus 30. Jegyzőkönyv 19-20. p., 1989. szeptember 11-i ülés jegyzőkönyve 318-319. p. In: BOZÓKI András (főszerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve, Kerekasztal tárgyalások 1989-ben IV. kötet.* Magvető, Budapest 1999.
- 4 Az éles parlamenti vitát a népszavazás jogszerűségéről lásd: ON 5321. p.; ld. a teljes terjedelmében alább közölt 25/1989. (XI. 10.), továbbá 26/1989. (XI. 10.) OGY-határozatokat.
- 5 Magyar Nemzet, 1989. november 23.
- 6 Babus Endre: Népszavazás – 1989 (In: Magyarország politikai évkönyve, AULA-OMIKK, 1990. 209–223. o.)
- 7 25/1989 (XI.10.) OGY-határozat
- 8 ABH 2001. 295. o.
- 9 Magyar Fórum, 1989. december 9.
- 10 Takács Péter: A rendszerváltás fonákosságai (Magyar Nemzet: 2013. november 23.)
- 11 A tiszteletbeli köztársasági elnök, Pozsgay Imrével beszélget Mezei Károly, Kairosz Kiadó, 2011.
- 12 Büky Barna: A rendszerváltástól az elitváltásig A Szabad Európa mikrofonja előtt (Méry Ratio, 2013. 133-134. o.)
- 13 A név szerinti szavazás végeredménye: 309 igen, 13 nem, 9 tartózkodás. ON 6719. p.
- 14 A paktum szövegét lásd: KURTÁN Sándor – SÁNDOR Péter – VASS László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve.* Ökonómia Alapítvány-Economix Rt., Budapest, 1991. 428-429. p.
- 15 A 63/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a népszavazás eredményéről.
- 16 Az Országgyűlés ünnepi ülésének jegyzőkönyve 1990. augusztus 3-án. ON 2198-2203. p.; A 64/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a köztársaságielnök-választásról.
- 17 HOLLÓ András (szerk.): *A köztársasági elnök az új alkotmányban.* KJK-MTA ÁJI, Budapest 1995., CSINK Lóránt: *Az államfő jogállása Európában és Magyarországon.* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged 2008., KOVÁCS Virág: *Köztársasági elnöki jogállás és hatalom Magyarországon.* (Kézirat) Budapest, 2012., PETRÉTEI József: *A köztársasági elnök választásának szabályozásáról.* (Kézirat) Pécs, 2005., TÓTH Károly: *A köztársasági elnök közvetlen választásáról (egy alkotmánybírói döntés margójára).* (Kézirat), Szeged, 1999. Részletes bibliográfiát közöl a témáról SOLTÉSZ István: *Bibliográfia Az alkotmányról, az Országgyűlésről, a központi állami szervekről és a választási rendszerekről című munkája.* Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 2012. 192-233 pp
- 18 Hankiss Elemér: Az ártatlanság elvesztése (In: Magyarország politikai évkönyve, AULA-OMIKK, 1990. 40. o.)

Emlékfoszlányok az első semmisségi törvényhez vezető útról és göröngyeiről¹

Pár hónappal a pártértekezlet „fordulat”-a, Kádár János bukása után, 1988. október végén telefonált Balogh Sándor történész-professzor, aki akkoriban a Magyar Szocialista Munkáspárt [a továbbiakban: MSZMP] Párttörténeti Intézetének volt az igazgatója. Arra kért, hogy készítsek egy összefoglalót, miután az MSZMP és a kormányzati körök felső vezetésének egy részében egyrészt belső, másrészt külső okok miatt hónapok óta napirenden volt az 1945–1963 közötti múlttal, és elszomorító történéseivel való szembenézés igénye.² Írásom tárja fel a legismertebb, törvényszerzőnek tűnő, koncepciók elemeket tartalmazó büntetőeljárásokat, csoportosítsa esetleg pertípusonként is, hány főt érinthettek az eljárások, és mely társadalmi rétegekre terjedhet ki a kárpótlás, illetve a kártérítés.³ Aláhúzottan hívta fel a figyelmem a titkosságra.

Elhallgatta előttem azt, hogy ő, az igazságügyi és a belügyi tárca két vezetőjével előterjesztést állítanak össze a törvénytelen büntetőperek felülvizsgálatára. A decemberre készítendő javaslatához vált szükségessé írásom. Mindennek háttéréhez adalékot nyújt az MSZMP Központi Bizottsága [a továbbiakban: KB] Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya fejléccel ellátott emlékeztető, amelyet a Koordinációs Bizottság október 10-ei üléséről készítettek.⁴ Ebben a „Különfélék” keretében a bizottság tudomásul vette, hogy „a/ az igazságügyminiszter⁵ a bizottság legközelebbi ülésére előterjesztést készít a munkásmozgalmi perek, az egykori politikai ellenzékkel kapcsolatos perek, az úgynevezett gazdasági perek, valamint egyéb, a témakörbe sorolható perek áttekintéséről; ennek megvitatására Balogh Sándor elvtársat, az MSZMP Párttörténeti Intézetének igazgatója kapjon meghívást”.⁶

Balogh felkérése a „párt nevében” (és érdekében is) történt. Évekkel később vált világossá, hogy az igazságügyi tárca július 12-én tartott vezetői értekezletén már megállapodtak a résztvevők abban, hogy egyrészt az ’56 eseményeiben való részvétel miatt elmarasztaltak teljes mentesítését napirendre tűzik, másrészt meg kell vizsgálni a volt kormányfő és társai büntetőperét, és ha a B. M. Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójából megszerezhetőek a vonatkozó iratok, azt követően döntenek a jogorvoslat módjáról. (A Nagy Imre és társai büntetőügyében kihirdetett ítélet egy példányát aznap megkapták az LfB-től.)⁷ Augusztus 11-én a Grósz Károly vezette kormány már határozott a mentesítéssel összefüggő előterjesztés előkészítéséről.⁸ Kezdetét vette az ’56-os megtorlás során életüket vesztettek földi maradványainak azonosítása, majd újratemetésük előkészítése.⁹ November 29-én az MSZMP KB Politikai Bizottsága [a továbbiakban: PB] döntött „a Nagy Imre és társai perében, valamint az 1956-os ellenforradalmi események miatt halálra ítéltekkel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezéséről”.¹⁰

Balogh nem ismertette velem azt sem, hogy Fejti Györgynek, az MSZMP KB „illetékes” titkárának, valamint munkatársának, Pálvölgyi Ferencnek álláspontja nem tért el Kulcsárétól. Ők augusztus 17-én egyetértettek abban, hogy „deklaráltan” meg

kell szabadulni a múlt terhes örökségétől. Fel kell tárni az iratok rendelkezésre bocsátását követően a Rajk–Brankov-ügyet megelőző korszakból és a későbbi időszakból az ismert törvénysértő büntetőpereket, Nagy és társai részére tisztességes temetést kell lehetővé tenni és így tovább.¹¹ Fejti és Grósz úgy vélték, hogy a nemzeti megbékélés ügyének kell alárendelni ezeknek a neuralgikus kérdéseknek a mielőbbi megoldását.

Balogh felkérése részben meglepett. Olvastam, hogy a Szovjetunióban miként tett a Gorbacsov-vezetés kísérletet arra, hogy megoldja részben ellen-„kirakatpekerekkel”, részben a tömeges rehabilitációval a sztálinizmus áldozatainak évtizedek óta vajúdó ügyét.¹² Hallottam a Történelmi Igazságtétel Bizottság [a továbbiakban: TIB] létrejöttéről,¹³ a politikai büntetőperekről kialakított július 20-i állásfoglalásáról,¹⁴ a tárca velük kapcsolatos együttműködési terveiről. Arról azonban nem tudhattam, hogy mindezek miképp hatnak az illetékes pártvezetőkre és a kormányra. Elképzeléseiket előttem – mondhatni eddig – (Kulcsárnak a sajtóban is nyilvánosságot kapott állásfoglalásaitól eltekintve) titokban tartották, és nem osztották meg velem (most sem).

Balogh okkal fordult hozzám, noha nem voltam tanítványa, mégis ismert régebről, másoktól. Történt ugyanis, hogy 1985-ben előadást tartottam az 1945–1956 közötti korszak büntetőpereiről – ún. szabad pártnapai politikai oktatás keretében – az LfB-n, amit egy hosszabb beszélgetés követett az általános elnökhelyettes szobájában. Nagy Zoltán és Balogh régi barátok voltak, rendszeresen összejártak.¹⁵ A Mozgó Világban közölt részletből (is) tudta, hogy heteken belül megjelenik Szász Béla drámái, a Rajk–Brankov-ügyről és benne saját sorsának alakulásáról írott visszaemlékezése, a „Minden kényszer nélkül”, amit én rendeztem sajtó alá.¹⁶ Nem volt titok előtte, hogy mivel foglalkozom, mit kutatok (akkor már több mint másfél évtizede), kiket kérdeztem meg stb. Beszélgetésünk során felelevenítette kutatási tapasztalatait. Ennek korabeli helyzetét ő sem látta rózsásnak, de bízott abban, hogy a közel évtizedes levéltári tapasztalatom (korábban, 1973–1982 között hivatali elfoglaltságom Budapest Főváros Levéltárában a fővárosi és több vidék népügyészség és népbíróság büntetőeljárásainak feldolgozása volt), a különböző irattárakban folytatott kutatásaim, az egykori államvédelmis vezetőkkel, továbbá a korábbi időszak katonai és polgári bírásaival folytatott beszélgetéseim segíthetnek e feladat megoldásakor, főleg a pertípusok csoportosításában. Egy héten belül várta összegzésem.

Én sem voltam optimista. Elmondtam neki, hogy 1987 őszén elődje, Huszár István ugyan felkért a (kiadni tervezett) Magyarország története X. kötetéhez előtanulmány írására – ezt négy történésszel együtt ő is megkapta 1988 őszén –, de a megrendelő intézet a törvénysértő büntetőperekéről elkészített, több mint kétszáz oldalas, tízíves szakanyaghoz,¹⁷ a '30-as évek végéről származó és Demény Pállal összefüggő két iraton kívül semmi más támogatást nem adott. Részemre kutatási feladatomban teljesítéséhez irattári támogatást kérő leveleit mindenütt – kivéve a Szilberek János elnököt LfB-ét – elutasították, írásban rögzítve, hogy a „párt” 1962-ben lezárta a koncepció büntetőperek ügyét. Az LfB-nek a TÜK keretei között őrzött ún. házi iratai azonban nem pótolhatták a B. M.-ben zárt anyagként megmaradt, és a kutathatatlan, felsőbb, pártutasításra történt megsemmisítéseket „túlélő” irattöredékeket, valamint a felülvizsgálati dokumentációkat. Nyilvánvaló lett, ha összefoglalómat nem utasítják el, akkor valami ennek folyamánként elkezdődhet. Sőt,

egy (erre alapozott) esetleges igazságügyi vagy egyéb eljárás jobb helyzetben fogandhat, amint az említett írásomnál, korábban, a zömében munkásmozgalmi – kommunista és szociáldemokrata – vezetők büntetőpereiről írottaknál történt. A vizsgálati és a büntetőperes iratanyag egy meghatározott része 1980–1981-ben még megvolt, benne kutathattam.¹⁸ Ezek megsemmisítésére határozatot utóbb nem hoztak. A büntetőügyek tartalmát így jórészt ismertem, és a meghurcolt legismertebb személyiségek nevei már közszájon forogtak. Ezeket a vizsgálati és büntetőperes anyagokat azért nem zúzták be, égették el, mert az állampárt vonatkozó felfogása – határozata – szerint törvénytörő büntetőperes eljárást a munkásmozgalmi vezetőkön stb. kívül „mások” ellen nem folytattak. Az 1945–1956 (1963) közt sérelmet szenvedettek körét jórészt most a „mások” alkották.

Balogh arra kért, hogy az ún. ’56-osok büntetőügyeinél ne vesszek el a részletekben. Azért sem célszerű felsorolni valamennyi ismertebb személy büntetőperét, mert az általános, minden elmarasztalt személyt érintő jogi megoldáshoz – ha lesz – elégséges a kiemelkedő, a legismertebb büntetőügy, a Naggyal és társaival szemben indított büntetőeljárás említése, illetve majdani (a korábbi, ’58-as büntetőperhez képest ellenkező előjelű) megoldása. Ez lehetővé teheti – fejtegette (Kulcsárral azonos módon) –, hogy az emberi, erkölcsi, politikai és jelen esetben jogi rehabilitációra alapozva ne csupán a volt miniszterelnök és társai becsülete álljon helyre, hanem az összes, ’56 miatt elmarasztalt ártatlan esetében törvényjavaslat készülhessen büntetőügyük semmissé nyilvánítására.¹⁹

Miután jeleztem, hogy a Vida Ferenc vezette népbírószági tanács egyes ítéletpéldányait az LfB TÜK őrzi, én is ott olvastam el, mi több, titokban abból jegyzeteket készítettem ’87-ben. Abban állapotunk meg, hogy ennek alapján részére is szerkesztek egy rövid anyagot, függetlenül felkérésétől, az „összefoglaló”-tól. Azonnal érzékelttem, hogy az ítélet létéről tett megjegyzésem izgalomba hozta. Arról én nem tudtam – ő meg hallgatott –, hogy a büntetőper iratanyagának megszerzése körül óriási, a közvélemény előtt ismeretlen küzdelem bontakozik ki.²⁰ „Fecsegésem” révén most első kézből ismerhetik majd meg ő és felettesei – így Grósz is – annak évtizedeken át titokban őrzött tartalmát. Az igazságügyi tárca tájékozottsága ellen-súlyozható lesz.²¹ Mi húzódott meg a háttérben?

Vásárhelyi Miklós, a Naggyal és társaival szemben 1958-ban lefolytatott büntetőeljárás VIII. rendű vádlottja a történetek megismerése érdekében – 1987. november 5-én – írásbeli kérelmet nyújtott be az LfB-hez, amelyben leszögezte: „legalapvetőbb jogom, hogy a reám vonatkozó ítéletet ismerjem. Az ítélet semmiféle államtitoknak minősülő adatot nem tartalmaz.” Vásárhelyi részére négy nappal később postázott – féligazságokat tartalmazó – válasz végén a következő mondat olvasható: „miután az iratok nem állnak rendelkezésünkre, az ítéletet nem áll módunkban Önnek elküldeni”. A közel két éven keresztül tartó küzdelem ezzel megkezdődött.²² Vásárhelyi előbb december 2-án annak közlését kérte, „hogy az iratok hol állnak rendelkezésre, hogy az ítélet kézbesítését kérhesse, vagy legalább az iratokba betekintést kérhessek”. Majd – miután érdemi sikert nem érhetett el (háromoldalas öszszegzést olvashatott el)²³ – Vásárhelyi az LfÜ-nél perújítási kérelmet terjesztett elő március 28-án.²⁴ Vágó tanácselnök és ülnökei június 28-án hozott végzésükkel elutasították azt. Ő ezt a döntést sem fogadta el, benyújtotta fellebbezését az LfB-hez július 8-án.²⁵

Időközben, június 29-étől Grósz kormányában az igazságügyi tárca élén Kulcsár váltotta az '57-ben „osztályharcos bíraskodást” követelő Markója Imrét.²⁶ Az új miniszter az '58-as ítélet, és Vásárhelyi perújítási kérelme ismeretében egyetértett a tárcája vezetőinek július 12-i értekezletén született megállapodással, miszerint „egyrészt az 1956 eseményeiben való részvétel miatt elmarasztaltak teljes mentesítését napirendre tűzik, másrészt meg kell vizsgálni Nagy Imre és társai perét, s ha a B. M. Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójából megszerezhető az eljárás iratai, azt követően döntenek a jogorvoslat módjáról”. A következő hónapok történéseiből²⁷ kiemelendő, hogy Vásárhelyi november 17-én – a peranyagot eddig az időpontig sem tanulmányozhatta – az LfB-nek írt válaszában nem rejtette véka alá elmarasztaló véleményét a történekről. Egy nappal azután, hogy az LfÜ megkapta az LfB-től az aktát, november 23-án az Államelleni Ügyek Osztálya a végzés helybenhagyását indítványozta. Az LfB – immár kizárólag bírákból álló tanácsa – két nappal később ennek megfelelőképp hozta meg újabb, ezúttal másodfokú végzését.²⁸ Az érintett november 30-án értesült a végzés rendelkező részében foglaltakról azzal, hogy indoklását – ha akarja – elolvashatja.²⁹ Az eredménytelenül zárult küzdelem azonban nem volt hiábavaló, muníciót biztosított a jövőhöz.³⁰

Szembem Balogh kérésével – négyoldalas legyen az előterjesztés és egyoldalas a határozat tervezete – úgy készítettem el az összefoglalót, hogy az egyoldalas „előterjesztés”-emhez négyoldalas „határozati javaslat” kapcsolódott. Máig sajnálom, hogy egy példányban. A Deménnyel szemben indított büntetőügytől kezdve a Nagygyal és társaival szemben lefolytatott büntetőeljárásig azon büntetőperek sorjáztaak benne, amelyekben törvénytelenéseket követtek el. A kárpótlás nagyságrendjét nem határozhattam meg, mert egyrészt időbeli, másrészt térbeli, harmadrészt tartalmi aggályaim voltak.

Részemről így kezdődtek, titokban és néhány oldalon keresztül az események, majd folytatódtak az MSZMP KB PB 1989. február 7-én tartott tanácskozásán hozott határozatának, továbbá az MSZMP KB február 20–21-én megtartott ülésén jóváhagyott előterjesztésnek megfelelően. Mindezt azonnal követte a Németh-kormányának február 22-én tartott ülésén az igazságügyi tárca által benyújtott előterjesztés elfogadásával a jogász-történész tényfeltáró bizottság társelnökeinek kijelölése. Földvári József büntetőjogász, a pécsi Janus Pannonius Egyetem tanszékvezető tanára mellett – a hamarosan felálló bizottságokkal – így vehettem részt történész társelnökként az ún. koncepciós elemeket tartalmazó büntetőügyek felülvizsgálatában, az ún. semmisségi törvények közül az első kettő (majd a rendszerváltoztatás után Kahler Frigyessel együtt a harmadik) előkészítésében.

Az ország belpolitikai helyzetének alakulásától, a több évtizedes egypártrendszer fokozatos, lépésről lépésre történő felszámolásának kikényszerítésétől a pluralista demokratikus társadalmi berendezkedés megvalósulása irányába tartó folyamat közepe vizsgálható a törvénytörő büntetőperek felülvizsgálatához szükséges személyi és tárgyi feltételrendszer megteremtése. A tényfeltáró bizottság létrejötte körül, személyeskedő vitáktól sem mentes politikai küzdelmek a Kádár-rendszer, és mindenekelőtt az annak vezető erejeként ismert sztálini indíttatású párt végorái közepe zajlottak. Sőt, a már korábban sem teljesen egységes párvezetésen belül több kisebb-nagyobb hatalmi csoport jött létre, másfelől viszont a pártapparátus egyes körei részéről is megkezdődött (egy eleve kudarcra ítélt) kísérlet a Kádár-rend-

szer és a kádári párt modernizálására a túlélés eszköztárának megteremtésével. Közben viszont (már Grósz kormányfősége idején) a pártpolitikai hatalom folyamatos csökkenésével együtt járt a párttól mindjobban távolodó kormányzat egyes köreinek erőteljes előretörése.

A magyar kormányfő hivatalos látogatást tett az Amerikai Egyesült Államokban, ahol bejelentette, hogy Nagyot és társait, ha a család akarja, megfelelő körülmények között végső nyugalomra helyezhetik. Két héttel később, az 1988. augusztus 17-én Kulcsár Grósszal, majd a következő napon Pozsgay Imrével tárgyalt. Utóbbi megbeszélésen Kulcsár felvetette, hogy a történelmi múlt feltárásával foglalkozó történészek csoportját ki kellene egészíteni jogászokkal, akik felderítenék a törvénytelen büntetőperek összefüggéseit. A jogász-történész tényfeltáró bizottság épp azért jött utóbb létre, mert akkor Kulcsárnak (a TIB már ismertté vált álláspontjával egyetértő, azt támogató) kezdeményezése sikertelen maradt.³¹

Az igazságügy-miniszter is az Amerikai Egyesült Államokba látogatott. Onnan hazatérve szeptember 14-én látogatást tett Fejtinél. Megállapodtak, hogy a tárca felderíti az '56-os megtorlás „ügyeit”, a büntetőperek során életüket vesztek számát, a kivégzettek nyughelyét; bizottságok vizsgálják meg az 1946–1960 között lefolytatott koncepciósnak tűnő büntetőpereket.³² Abban is megegyeztek, hogy külön bizottság foglalkozzon az internálással és az esetleges kártérítés nagyságával.³³ Ami nem sikerült Kulcsárnak amerikai útja előtt, eredménnyel járt azt követően. Sőt, az MSZMP egyik vezetője biztosított lehetőséget a munka megkezdéséhez, azaz nem „pártellenes” módon indulhatott a tényfeltárás előkészítése. A tárca a közvéleményt elképzeléseiről szeptember 19-én tartott sajtóértekezleten tájékoztatta. A miniszter szólt az '56-tal összefüggő elítélésekről, a TIB-bel tervezett kapcsolatfelvételtől, a büntetőperes iratok hollétéről.³⁴

Baloghcal csak az újesztendő első havának végén találkoztam újra. Írásos összefoglalómat sem átadásakor, sem most nem minősítette. Nem tudhattam meg tőle azt sem, hogy felhasználták-e. Annyit közölt, hogy az igazságügyi s a belügyi tárca vezetőjével együtt készítettek egy javaslatot, amit utóbbi, Horváth István nem írt alá, mert aggályait hangsúlyozta. Balogh ennek okait nem részletezte. Sérlemelte ugyanakkor, hogy a kormány a párt vezetését kész tények elé akarja állítani. Megjegyezte, hogy Kulcsár a részben ellenjegyzett előterjesztést ugyan megküldte Fejtinék, a kormányfő mégsem várta be a párt állásfoglalását. Németh „saját nevében” 1989. január 8-án, a minisztertanács ülésén felhatalmazta Kulcsárt arra, hogy a törvénytelen büntetőperek felülvizsgálatára vonatkozó elképzeléséről az Országgyűlés eredeti elgondolásainak megfelelően tájékoztassa.³⁵

Kulcsár két nappal később, január 10-én hivatalában fogadta az LfB elnökét és a legfőbb ügyészt, büntető helyetteseikkel együtt, és tanácskozáson – amin részt vettek a miniszter legközelebbi vezető munkatársai, Borics mellett László Jenő miniszterhelyettes és Urbán Géza, a Katonai Főosztály vezetője is – részletesen ismertette, hogy miképp képzei el a felülvizsgálatot. Ezen az értekezleten megsabták a fő tennivalókat, és a későbbiekben csak akkor tért el ettől, ha eltökélt céljait gyorsabban valósíthatta meg. A magyar igazságügy irányítóit a hallottak akkor meglepték, de készséges partnerekké váltak.³⁶ Nyiri arra emlékeztet, hogy kiderült, miszerint az igazságügyi vezetőknek hiányos volt az ismeretük, mert a korábbiakban ők sem láthatták a büntetőperek iratait, csak olvasmányélményekkel rendelkeztek.

„Ott és akkor határoztuk el, hogy a felülvizsgálatokat pártatlanul, befolyásmentesen, csak a megismert igaz tények és jogszabályok alapján, a nyilvánosság bevonásával fogjuk végezni”.³⁷

Balogh erről az értekezletről nem tett említést. Azt viszont elmondta, hogy vita van a törvénysértő büntetőpereket illetően Kulcsár és közte. A párt nem hagyhatja, hogy a kormány, a tárca maga döntsön a párt múltjára oly súlyos árnyat vető kérdésekben, ezért a kezdeményezést napokon belül vissza kívánja venni.

A kormányváltáskor őket, kettőjüket, Kulcsárt tekintélyénél és tudásánál, tárcája eredményeinél fogva, és Baloghot (miután ő pártalkalmazott volt) nem érinthették a személycserék. Jogfolytonosak voltak vezetőként, céljaik a törvénysértő büntetőperek következményeinek felszámolását illetően nem tértek el, álláspontjaikat a különböző szempontok erőteljesen motiválták. Balogh úgy vélekedett, hogy több (emlékeim szerint három) történészi-jogászi végzettségű szakemberekből álló kutatócsoport felállítása volna célszerű, akik többéves kutató-feltáró munka után olyan tudományos feldolgozást készíthetnének, ami alapját képezhetné egy országgyűlési állásfoglalásnak. A történészi kutatómunka, a tényfeltárás megalapozottságának igénye egyúttal viszont azt is jelentette, hogy a több évtizedes fekély, az állampárt és a „végrehajtó szervek” által elkövetett (soha jóvá nem tehető) bűnök felszámolásának, az ártatlanul meghurcoltak megkövetésének tervezett folyamata nem ígérkezik gyorsnak. Balogh helyzetéből fakadt (az idő tájt képviselt) nézete, hogy e tíz- és tízezreket érintő kérdés rendezését nem, vagy nehezen függetlenítheti az MSZMP sorsának, hatalmi helyzetének alakulásától. Ennek ellenére, mindez azt jelentette számomra, hogy azért látszik némi reménysugár, írásomnak lehet hatása.

Kulcsárnak a múlttal összefüggő álláspontjáról Balogh tájékoztattott. Azt tudtam, hogy még nyáron az Esti Hírlapnak adott nyilatkozatában felvetette a közel félezer, '56-tal összefüggésben elmarasztaltat érintő hátrány teljes megszüntetésének ügyét.³⁸ Az akadémikus visszaemlékezéséből ismert – és a történetek ismeretében egykori társelnökként a két hír tartalmát egybevetettem – annyi egyértelművé vált, hogy Kulcsár nem kívánt elmerülni a részletekben (kivéve egy-egy „ellen-per”-t³⁹), és az igazságtételnek az MSZMP „atyáskodás”-ától független, megalkuvásoktól mentes véghezvitelét igényelte. Nem csupán (az általa olvasott '58-as ítéletből is ismert) Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőeljárás törvénytelenységét óhajtotta felülvizsgáltatni, hanem néhány korábbi kiemelkedő büntetőpert is, és ezekben a bírósággal kívánta kimondatni az egykor meghurcoltak ártatlanságát. Úgy vélte, hogy hasonlóan az '56-os elítéltek büntetőügyeinek semmisség útján történő rendezéséhez, az 1945–1963 között, a nem '56 miatt elmarasztaltak esetében is ez a járható és szükséges út. Sőt, mi több (szemben '56 októberét megelőző hadbírói gyakorlatával), az ártatlanul elítéltek büntetőügyének felkarolását nemzeti (és személyes) ügyként, a rendszerváltó kormány – és nem az MSZMP – programjaként, a párt felett (esetenként ellenére) és az ártatlanul meghurcoltakat tömörítő, nemrégiben szerveződött társadalmi szervezetek széles körű támogatásával kívánta megvalósítani.⁴⁰ Kulcsár úgy gondolta, hogy a múltat feltáró munka „csak az áldozatoknak még adható elégtételt és a jövőt formáló emlékeztést szolgálhatja”.⁴¹ Meggyőződését magyarázhatja az is, hogy 1956. október 31-én tagja volt az LfB azon tanácsának, amelyik felmentette a vádak alól a korábban ártatlanul elítélt Király Béla vezérőrnagyot.⁴² Felelős kormánytagként az egyre nagyobb önállóságra szert

tevő kormányban úgy politizálhatott, hogy 1989. január 10-étől a kezdeményezést átvehette.⁴³

Kettejük vitáját politikai indíttatású ellentétük okozta, mindez a szakmai kérdések másfajta megítélésében is jelentkezett. A felülvizsgálat szükségszerűségét nem vitatták, sőt érezhették azt, hogy Magyarország e téren, a szovjet gyakorlathoz képest is elmaradt. Kulcsárnak (a TIB kezdeményezését alig pár nappal megelőző bejelentése az I. M. vezetői értekezletén, majd neki) és tárcájának a politikai ellenzékkel együttműködésre törekvő, taktikus gyakorlata a rendszerváltozás szükségszerű elkerülhetetlenségének felismeréséből fakadt. Balognak és pártbeli vezető társainak lépései viszont épp ellenkezőleg, az ellenzék (és politikai törekvéseit támogatók) hosszú távú elképzeléseivel szemben irányultak. Céljuk az volt, hogy kifogják a szelet a rendszert múltja miatt okkal bírálók vitorlájából, a felülvizsgálatot jogkövetkezmenyével úgy valósítsák meg, hogy az ne járuljon hozzá a politikai hatalom átrendeződéséhez.

Pár nappal Pozsgay egyfajta gátszakadáshoz vezető nyilatkozata után reményemet igazolta vissza Balogh, midőn február 7-én magához kéretett. Ott tudtam meg tőle, hogy miképp döntött aznap az MSZMP KB PB. Az előterjesztést nem ismertem, de az elfogadott határozat nem hitelesített példányát a következő napon már rendelkezésemre bocsátotta. Arra kért, hogy egy héten belül fűzzek hozzá írásban megjegyzéseket, mert a PB úgy határozott, hogy a KB-t tájékoztatja elképzeléseiről, két hét múlva esedékes következő ülésén. Ekkor vetette fel először előttem, hogy mások mellett – akiknek nevét nem említette – a tervezett munka során számít rám valamilyen felelős beosztásban, talán valamelyik felállítandó munkabizottság élén.

Mi volt a PB határozatában, amelynek egyes pontjairól kialakított írásbeli álláspontom február 14-én eljuttattam Balognak. Néhány megjegyzésem most is fellelvenítem.⁴⁴ A Balogh és a Kulcsár közötti vitának ugyanis számos következménye lett.

Az MSZMP KB PB február 7-én tartott ülésén a koncepciók büntetőperek felülvizsgálatára, valamint a B. M. zárt irattárában őrzött anyagok további kezelésére vonatkozó, elfogadott határozat hét pontból állt:

„I. A Politikai Bizottság indokoltnak tartja mindazoknak a büntetőpereknek a számbavételét, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy koncepciók elemeket tartalmaznak. Ennek elvégzése után az ügy vissza kell térni.”

Az események elsodorták azt az elképzelést, hogy az MSZMP KB PB vagy a párt illetékesei kézben tarthatják a rehabilitációkkal összefüggő események fonalát, a kezdeményezést a párt nem vehette vissza. Az „ügy” rendezése (korábban történetekért nem felelős) kormány feladata lett, ami ugyanakkor könnyített az MSZMP helyzetén is, mert a „párt-ítéletek”-ért a felelősség vállalása, a politikai „beismerés”, és az ország megkövetése mások (az utolsó, 1985-ben megválasztott, „szocialista rendi” Országgyűlés honatyái) feladatává vált.

A Kulcsár vezette tárcához, azon belül László miniszter-helyetteshez (később államtitkárhoz) és csapatához – a Büntetőjogi Főosztály vezetőjéhez, Jakucs Tamáshoz, és helyetteséhez, Palánkai Tibornéhoz – kötődött a munka koordinálása. A miniszterelnök e tárgykörben illetékes tanácsadójától, Jenei Györgytől mind a tárca, mind a heteken belül felálló bizottságok és vezetőik folyamatosan komoly segítséget kaptak.

A határozat 2. pontja rögzítette, hogy „tudomásul veszi a Politikai Bizottság, hogy az Igazságügyi Minisztérium megkezdi az eddig benyújtott perújítás, törvényességi óvás iránti, vagy valamilyen más hasonló célú kérelmek törvényes intézését. Ajánlja az igazságügy-miniszternek, kezdeményezze a legfőbb ügyésznél azoknak a pereknek a törvényességi óvását, amelyeknél a koncepció jelleg minden további nélkül egyértelmű.”

Úgy véltem akkor, hogy „ellentmondás van a határozat 1. pontjához viszonyítva elsősorban azért, mert az igazságügy-miniszter olyan jogokat kapott, amelyek megelőzik a határozat első pontjában említett igényt (»az ügyre vissza kell térni«), valamint a 4. pontban részletesen elemzett munkafolyamatot”.

Ez az észrevételem mutatja féltétajékoztatottságomat. Akkor nem tudtam arról, hogy miképp döntött a kormányfő, s miként kapott „szabad kezét” Kulcsár, azaz pont arról nem voltam tájékozott, hogy a PB miért „veszi” kényszeredetten „tudomásul” az igazságügyi tárca ügyködését. Az elborzasztó épp az, hogy ennek hangot is adott, mi több (írásban is rögzítette az utókor szerencséjére). A Németh támogatta Kulcsár a párt szokásos „ügyrendjét” áthágva, az egyik legfontosabb kérdés megoldásakor kényszerhelyzetbe hozták a párt illetékeseit.

„3. A Politikai Bizottság a büntetőpereknek a számbavételével kapcsolatos párt-politikai feladatok ellátása céljából bizottság működését tartja szükségesnek. Ennek vezetésével Fejti György elvtársat bízta meg, s felkéri a belügyminisztert, az igazságügy-minisztert, valamint a Párttörténeti Intézet igazgatóját, hogy – mint a bizottság tagjai – vegyenek részt e munkában. Indokolt, hogy megfelelő időben – tagként – kapcsolódjon be a bizottság működésébe a Legfelsőbb Bíróság elnöke és a legfőbb ügyész is.”⁴⁵

A Fejti vezette bizottság más lett, és ügye a KB soron következő ülésén kavart vihart.

„4. A Politikai Bizottság a munka módszerét illetően azzal ért egyet, hogy az történeti-jogászai jelleggel folyjon. Támogatja azt a javaslatot, hogy az ennek megfelelő munkabizottságok vezetőit a kormány (még az Országgyűlés márciusi ülészaka előtt), tagjait pedig az igazságügy-miniszter kérje fel. Célszerűnek tartja, hogy a munkabizottságok tagjait a feladat elvégzésére függetlenítsék.”

A munkabizottság munkavégzésének pénzügyi, a nyilvánossághoz való viszonyának kérdését rendezetlennek véltem. A „függetlenítsék”⁴⁶ kevés, és arról sincs szó, hogy tevékenységét a PB-nek az 1. pontban említett újabb állásfoglalása után vagy előtt kezdi meg. Ha ugyanis az 1. pontban említett előzetes, a rendszer jellegét, erőszakszervekre épülő büntetőpolitikáját meghatározó direktívák felkutatása a kiinduló pont, akkor már a „kommuniké” után dolgozhat a kormány, ha viszont a PB mindenről tudni akar, akkor csak tájékoztatása után. Tényfeltárásunk során – főképp Szakács Sándor egyetemi tanár sokirányú szakmai támogatásával – a „rendszer” erőszakjellegének kidomborítását tartottuk a legfontosabb bizonyítási feladatnak.

„5. A Politikai Bizottság utasítja azokat a pártszerveket, amelyeknél archívum működik, hogy bocsássák a munkabizottságok rendelkezésére az ott őrzött iratokat.

Javasolja, a kormány intézkedjen a tekintetben, hogy az illetékes miniszterek és más főhatósági vezetők járjanak el az állami levéltárakban és irattárakban található dokumentumok kutathatóvá tétele érdekében.”

Ehhez a ponthoz – miként az elsőhöz – hosszú megjegyzés-sort fűztem. Jól éreztem, hogy a munka alfája és ómegája a forrásokhoz való hozzáférhetőség kérdése lesz. „A kutatómunka alapvető kérdése a rendelkezésre álló forrásbázis maradéktalan biztosítása” – írtam, és így tovább... Annak idején úgy véltem, hogy Balogh minden támogatást meg tud adni munkánkhoz. Tévedtem. A tényfeltárás mindennapos gyakorlatának akadályozására még visszatérek.

Támogatták a munkát ezzel szemben a visszaemlékezők, így Szalma József is, aki az „új szakasz” alatt és után jelentős szerepet vitt a torz eredményekkel járó felülvizsgálatokban, majd a megtorlás során az egyik meghatározó (immár nem államvédelmi, hanem) állambiztonsági vizsgálati vezető volt. Mellette beszélünk Olti Vilmos egykori népbírósági, majd budapesti megyei, végül fővárosi bírósági tanácselnökkel, és Jahner-Bakos Mihállyal, az LfB 1958–1963 közötti elnökével. A politikusok közül Fock Jenő, aki 1967–1975 között volt a kormány miniszterelnöke, továbbá Aczél György, a Kádárral legközvetlenebb viszonyban lévő párt- és állami vezető⁴⁷ – hasznos adalékokkal szolgáltak.⁴⁸

„6. A Politikai Bizottság felkéri a belügyminisztert, rendelje el a kitelepítésekre és internálásokra vonatkozó iratok összegyűjtését, rendezését, s ezt követően – az igazságügy-miniszterrel közösen – tegyen javaslatot ennek az ügynek a rendezésére.

7. A Politikai Bizottság szükségesnek tartja, hogy jelenleg a Belügyminisztériumban tárolt zárt irattári dokumentumok rendezése – a Fejti György elvtárs által vezetett bizottság elvi irányítása mellett – mielőbb megtörténjen; ezt követően a kormány hozzon döntést a dokumentumok jövőbeni elhelyezéséről, kezeléséről, azok kutathatósága szabályairól. Helyénvaló, hogy a párt-eredetű és -vonatkozású, zárt irattári anyagokat a Párttörténeti Intézet vegye át.”

Végezetül felvettem, hogy 8. pont ugyan nem szerepel a PB határozatában, a felállítandó munkabizottságokat a feladat nagyságrendjének és időbeli határainak ismeretében azonban célszerű lenne tematikus munkavégzésre beállítani, illetve ekként kialakítani:

„1. Kiemelkedő jelentőségű, politikai kérdéseket annak idején eldöntő, ma a politikai érdeklődésre leginkább számot tartó ügyek;

2. Bűncselekmény típusok alapján:

– gazdasági ügyek

– kulák-ügyek

– az 1946: VII. tc. hatálya alá tartozó ügyek stb.”⁴⁹

A PB február 20-ai ülésén tájékoztatja a KB-t – tartalmazta a határozat, amelyből Grósz, Németh, Fejti, Budzsáklika Mátyás, Balogh, Kulcsár, Horváth, Szilberek és Szíjártó kapott példányt. A PB határozata az előterjesztéshez képest nem sok változtatást tartalmazott. A végrehajtandó feladat érdemben nem kérdőjeleződött meg, noha a belügyminiszter – Kulcsár emlékei szerint – „még mindig elfogadhatatlannak tartotta az ilyen jellegű és mérvű felülvizsgálatot”.⁵⁰

Az események februárban felgyorsultak. Egyfelől a Pozsgay bejelentése okozta vihar ellenére az MSZMP apparátusa a szokott rutinszerűséggel készült a KB tél

végi, tavasz eleji ülésére. Másfelől az igazságügyi tárca viszont mindent előkészített a kormány 22-én tartandó ülésére, bízva abban, hogy a KB nem torpedózza meg sem a kormányzat, sem a PB által megkezdett munkát.

A KB 1989 februárjában tartott kétnapos ülésének másnapján, 21-én este kapott szóbeli tájékoztatást – a „Különlélek” napirendi pont első kérdéseként – a „konceptiós büntetőperek felülvizsgálatáról, valamint a Belügyminisztérium zárt irattárában őrzött anyagok kezeléséről”.⁵¹ Az ülésen tanácskozási joggal részt vett Budzsákliá, Balogh és Kulcsár. Én Balogh dolgozósobájában meglehetősen nyugtalanul vártam, hogy mikor érkezik vissza, és főleg milyen hírekkel a „Fehér Házból”.

Azt, hogy mi történt a KB ülésén, szó szerint megjelentették 1993-ban, részletes ismertetésétől ezért eltekinthetek.⁵² A vita során előbb úgy tűnt, hogy azok a nézetek kapnak erőt, amelyek a múlttal való szembenézést elutasítják. Az ellentámadók eredménnyel jártak. Ekkor érezte Grósz fontosnak, hogy felszólaljon. A párt első embere bejelentette, hogy ő kezdeményezte a téma KB elé terjesztését, mert „nem vállalhatja a felelősséget a Politikai Bizottság magára ebben az ügyben”. Február 7-én „a Politikai Bizottság egy fél napot ennek szánt” – utalt az előzményekre – nem vagyunk felelőtlenek, de egyszer szembe kell nézni ezekkel a dolgokkal, és az nem kor kérdése, hogy ki intézze ezt az ügyet... elvi döntést kell hozni...⁵³ A vita végén a Fejt ismertette előterjesztést és annak Grósz általi kiegészítését a jelen voltak egyhangú határozattal megszavazták.⁵⁴ A PB által a munka koordinálására hívatott bizottsági elnökkel, Fejtivel szemben Aczél azt javasolta, hogy Nyers Rezső legyen helyette. Grósz úgy vélte, hogy a kérdés eldöntését bízva a KB a PB-re. A KB ezt egy ellenszavazattal elfogadta. Fejt ismételt hozzászólta, jelezte, hogy saját dolgában tartózkodni fog, de nem a PB-ben, hanem „itt pontot kéne tenni a végére”. Végül Grósz javaslatát két ellenszavazattal elfogadták, így Fejt a KB tagjai megerősítették bizottsági elnöki tisztségében.⁵⁵

Már majdnem este 10 óra volt, amikor Balogh megérkezett. Látszott rajta, örül annak, hogy a KB elfogadta a PB előterjesztését, és a kormány által vezetendő munka megkezdődhet, de a várható gondokat elemző mondandója vitathatatlanra tette, hogy az üggyel a kormány sáfarkodik a jövőben, hogy miként, az pedig rajtam is áll. Ekkor tudtam meg tőle, hogy a kormány már a következő nap fontos határozatot hoz, részleteket nem közölt.

Az előbbiekből kitetszik, hogy Kulcsár 1988 nyarától szükségesnek vélte a törvénysértő büntetőperek jogkövetkezményeinek felszámolását, megelőzve a kezdeményezését (hatalma megvédése érdekében) kisajátító MSZMP-t. Célja megvalósításához megnyerte Fejt, és a kormányfőt.

A több szálon futó ügy a pártbeli „áldás” után kormányzati feladattá vált. Előzményei ismertek voltak, de a közvélemény csak sajtó útján, kiszivárogtatva, Kulcsár megnyilatkozásai révén hallhatott róluk. Arról kizárólag a legbeavatottabbak tudtak, hogy (széles körű nemzetközi és hazai ismeretek birtokában) a kormányfő a „saját nevében” felhatalmazta Kulcsárt arra, hogy a büntetőperek felülvizsgálatára vonatkozó elgondolásait az Országgyűlés elé tárja.⁵⁶

Az 1989. január 10-én elfogadott programnak megfelelően februárban elkészült egyrészt a négyoldalas „Előterjesztés a Minisztertanácshoz a koncepciós büntetőügyek felülvizsgálatáról”, másrészt a kötődő, és két pontból álló „Határozati javas-

lat”⁵⁷ Mit tartalmaztak ezek? Több pont felidézése egyértelművé teheti, hogy miként vélekedtek a tárca illetékesei a múlt káros örökségéről és annak felszámolhatóságáról.

„I. A társadalmi és politikai megújulás és kibontakozás, a kormányzat hitelének erősítése szükségessé teszi, hogy a szocialista társadalom négy évtizedét elemző munka keretében sor kerüljön azoknak a büntetőügyeknek a felülvizsgálatára, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy koncepciós elemeket tartalmaznak.

Ennek a felülvizsgálatnak két alapvető indoka van: a politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok átalakításában szerepet kapott az igazságszolgáltatás is, és ennek során a rendeltetésétől eltérő törvénysértő működésre is kényszerült. A négy évtizedet elemző munkánál, a tanulságok levonásánál ez nem hagyható figyelmen kívül.

A kérdés gyakorlati oldalát nézve: az állampolgárok részéről nagy számú egyéni kérelem érkezett és érkezik ügyük felülvizsgálata érdekében. Az igazságügyi szervezet iránti társadalmi bizalom erősítése, a törvényesség és a humanitárius szempontok azt indokolják, hogy átfogó felülvizsgálat elemezze ezeket az ügyeket, és így kerüljön sor a megnyugtató rendezésükre.

A korábbi felülvizsgálat lényegében a munkásmozgalomban résztvevők sérelmére történt koncepciós büntetőügyeket érintette, az ezzel kapcsolatos munkát az MSZMP Központi Bizottságának 1962. augusztus 16-i határozata zárta le. Az említett indokok alapján azonban a büntetőügyek szélesebb körű felülvizsgálata szükséges.”

A 2. pont a felülvizsgálat módszerét taglalta, megjegyezve, hogy „a kezdeti időszakban a büntetőeljárás törvényben szabályozott eljárások (perújítás, törvényességi óvás) mellőzése indokolt. Elsősorban jogászai és történészi feltáró munkára van szükség”, bizottsági keretek között. „Ennek a munkának a feltétele, hogy minden ügyirat a bizottság rendelkezésére álljon.”

A 3. pont azt rögzítette, hogy a munkára büntetőjogász és történész szakembereket kell alkalmazni. „A munka jelentősége, a felülvizsgáló bizottság feladata azt indokolja, hogy a bizottságot a Minisztertanács hozza létre, és kérje fel a bizottság vezetőit”⁵⁸ A bizottsági tagok kijelölését – a már kinevezett társelnökökkel egyetértésben – a tárca vezetője magának javasolta fenntartani.

Az előterjesztés 4. pontja szerint a bizottság feladatait meghatározó tervezet nem tartalmazza azt, „hogy a vizsgálat milyen években keletkezett és milyen bűncselekmények miatt folytatott büntetőügyekre terjedjen ki. Ennek elbírálását célszerűbb a bizottság hatáskörébe utalni, a Minisztertanács határozatában történő állásfoglalás ugyanis szükségtelen gátja lehet az átfogó felülvizsgálatnak”. Megjegyzendő, hogy kizárólag a véglegesített kormányhatározatot kaptam kézhez, amiből viszont nyilvánvalóvá vált, hogy az miként változott meg a vita során.

Az előterjesztés további pontjai a tagokkal, és a függetlenítésük kérdésével, javadalmazásukkal; a bizottsági munka befejezésének határidejével – ami 1990. március 31. lesz –, és a Minisztertanács részére addig elkészítendő jelentéssel; az ügyviteli feladatoknak az igazságügyi tárcára bízásával; a felülvizsgálattal összefüggő bérkölségek és dologi kiadások fedezetével foglalkoztak.

Az utolsó két pont – a 9. és a tévesen II. pontként előterjesztett 10.⁵⁹ – majdnem szó szerinti ismertetése látszik indokoltnak.

„9. Van mintegy 10–15 különösen nagy jelentőségű, koncepciós elemeket tartalmazó büntetőügy, amelyeknek a vizsgálata nem a bizottság által végzendő átfogó vizsgálat keretében történik... Ezekben az ügyekben a vizsgálatot az Igazságügyi Minisztérium a Legfőbb Ügyészséggel együttműködve végzi, és ennek eredményeként tesz javaslatot a Legfelsőbb Bíróságnak”. A vizsgálat határidejét 1989. augusztus 31-én javasolták meghatározni.⁶⁰

Az előterjesztés utolsó pontja szerint a vizsgálatnak „azonban magában kell foglalnia egyéb intézkedések, különösen a kitelepítések és az internálások vizsgálatát is, amelyre nézve a Belügyminisztérium külön előterjesztést tesz”.

A határozati javaslat tervezete szerint a Minisztertanács „elfogadja az igazságügy-miniszternek a koncepciós büntetőügyek felülvizsgálatára vonatkozó előterjesztését és az előterjesztéshez mellékelt minisztertanácsi határozat tervezetét. A Minisztertanács határozatát az érdekeltek közvetlenül kapják meg.”

Még a kormányülés előtt az I. M. Büntetőjogi Főosztálya az 1945-től 1951-ig terjedő időszakban elítéltekre, illetve halálbüntetésre ítéltre vonatkozóan fellelhető bírósági statisztikai adatokról feljegyzést állított össze, segítve a kormányülésre készülő minisztert.⁶¹ Mi történt az 1989. február 22-én tartott minisztertanácsi ülésen?

Kulcsár emlékei szerint voltak, akik azzal érveltek, hogy a felülvizsgálat csak '56-ig tartson, de ezt a kormányfő elutasította. Csak annyi változás történt az előterjesztéséhez képest, hogy „Nagy Imre ügyében – de nem perének felülvizsgálatán, amelyet nem engedtem letéríteni a törvényes útról – külön albizottság is dolgozzon”. A kormány tagjai elfogadták, hogy „rendezni kell a kitelepítések, internálások ügyét is”, és célszerű Recsket külön kezelni. A bizottsági (társ)elnököket a kormányfő nevezi ki, előtte tesznek esküt.⁶²

A végleges határozat szerint – és itt csak azokat a pontjait emelem ki, amelyek pontosítva lettek az előterjesztéshez képest, vagy amelyekben a korábbtól eltérő érdemi változtatás következett be – 1989. március 15-ig kell a bizottsági tagokra javaslatot készíteni. A bizottság társelnökeit és tagjait – a munkájuk során tudomásukra jutott adatok tekintetében – titoktartásra kötelezték. A bizottság munkájával kapcsolatos nyilatkozattételre, a közvélemény tájékoztatására Kulcsár tesz javaslatot a kormányfőnek.

A bizottság feladata lett

„a/ azoknak a büntetőügyeknek a számbavétele, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy koncepciós elemeket tartalmaznak,

b/ az a/ pontban megjelölt ügyeknek jogi és történelmi szempontból való elemzése,

c/ véleménynyilvánítás a megvizsgált ügyekről, javaslattétel a törvénysértés következményeinek kiküszöbölésére.”

A bizottság vizsgálati körébe az 1945–1962 között folyamatban volt büntetőügyek tartoznak. A pénzügyi tárca 1989-re 5,4 millió Ft bérköltséget, a dologi kiadásokra egymillió Ft-ot biztosított az állami költségvetés terhére. Végül „a bizottság munkájának segítése érdekében minden természetes és jogi személy köteles a birtokában levő iratokat – minősítéstől függetlenül – a bizottság rendelkezésére bocsátani.”

A nagy jelentőségű büntetőügyek tételes felsorolása elmaradt, a feladatot azonban rögzítette a határozat.

A belügyminiszter két határidős feladatot kapott. A „rendőrhatósági őrizetben 1949–1953 között fogva tartottakról készüljön nyilvántartás” március 31-ig, továbbá „készüljön előterjesztés a rendőrhatósági őrizetben fogva tartás anyagi és nem anyagi következményeiről” május 15-ig. A kormány ez utóbbi határozat végrehajtásáért felelőssé tette a belügyi mellett az igazságügyi tárca vezetőjét is. Azzal, hogy vonják be a munkába a szociális és egészségügyi tárca első emberét, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal elnökét, valamint az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság vezetőjét.

A kormányülést követő sajtóértekezleten Kulcsár bejelentése a koncepciók büntetőperek felülvizsgálatáról „igazi szenzációként hatott”. Szólt arról – szemben a határozattal, ahol 1945–1962 szerepelt –, hogy megkezdődik a felülvizsgálat, aminek egyéves határideje van, kik a társelnökök, jelezte, „hogy e munka befejezése után sort kerítünk az 1962. évet követő törvénytelen ügyek felülvizsgálatára is”. Részletes tájékoztatást majd az Országgyűlés előtt ad.⁶³ (Az ilyenkor szokásos sajtóterv szerint a következő nyilatkozó a belügyminiszter volt, az ő nyilatkozata is hamarosan megjelent.)⁶⁴

A kormány ülése még tartott, még el sem fogadta a határozatot, amikor az engem telefonon kereső Aczél Endrétől, a Magyar Televízió – „A Hét” című műsorának – főszerkesztőjétől végre megtudtam az igazat: engem jelöltek történész társelnöknek. Arra kért, hogy keressem meg délután, és adjak nyilatkozatot a vasárnapi műsor részére. Miután a kormányfő megnézte a velem készített beszélgetést, engedélyezte bemutatását.⁶⁵ A másnapi sajtó nagy terjedelemben foglalkozott a kormányüléssel. A kormány szóvivő tájékoztatója a már ismertetett tételeken túl semmi érdemlegeset nem tartalmazott.⁶⁶ A sajtó képviselői ezért azonnal keresték a társelnököket. Földvári finoman elutasította őket azzal, hogy „bővebb információval csak a minisztériummal történt egyeztetés után szolgálhat”. Engem nem értek el, feleségemtől viszont megtudták, hogy március 8-ig Kulcsár teljes hírzárlatot rendelt el, akkor fog felszólalni a honatyák előtt.⁶⁷

Február 24-én délelőtt László vezetésével – aki mellett jelen volt a tárcától Jakucs és Palánkainé – megbeszélést tartottunk a tárcánál a törvénytörő büntetőperek felülvizsgálatáról. Ezen részt vett még Czili, Nyiri, Rabóczki Ede, az LfB Katonai Kollégiumának helyettes vezetője és Földvári.⁶⁸ Ekkor találkoztam velük először. (A január 10-én tartott értekezletről minden érintett hallgatott....) Négy kérdéscsoportot vitattunk meg: a bizottság összetétele, a vizsgálandó ügyek, a vizsgálat eredménye és a külön vizsgálandó ügyek.

A vizsgálat eredményéről folytatott megbeszélésünket úgy összegeztük, hogy „az egyedileg feldolgozott ügyek tapasztalatai, a bizottsági tagok által a konkrét ügyekben kialakított vélemények összegzése után kell javaslatot tenni a normatív, a törvénytöréseket felszámoló, feltehetően törvényi szintű felhatalmazáson alapuló intézkedésekre. Ez előreláthatólag az elítéltek kártalanításának, a vagyoni hátrányok kiküszöbölésének, a szabadságvesztés szolgálati időként való elismerésének stb. követelményét jelenti.”

Végezetül megállapodtunk a külön vizsgálandó büntetőügyekről azzal, hogy „Demény Pál előrehaladott korára tekintettel, az ellene 1946-ban lefolytatott ügyet előre kell venni”.⁶⁹ Indokoltnak tartottuk azon büntetőügyek felülvizsgálatát is, amikben már volt perújítás, de bizonyítottság hiányát vagy büntethetőséget kizáró

okot (meghalt az illető) állapítottak meg és nem bűncselekmény hiányában történt a felmentés (pl. a Súlyom-ügyben).

Noha az emlékeztetőhöz csatolt melléklet 16 büntetőügyet, ügycsoportot említ, mégis egyrészt pontatlan volt, másrészt – s én ezt érzem a legfontosabbnak – csorbát ejtett az általunk elfogadott azon tételen, hogy az LfB aktív tagjait nem vonjuk be a felülvizsgálati munkába, mert a későbbiekben ítélkezési feladatuk is lehet.⁷⁰ Most módosult az a korábbi – jelzett – elképzelés, miszerint az I. M. és az LfÜ tekinti át a büntetőpereket,⁷¹ és utána teszi meg javaslatait az LfB-nek. A vita során a jogászok aggályaimat lesöpörték, az LfB több bírása aktív szerepet kapott az egykori büntetőeljárások előzetes elemzésében.⁷²

Kaptunk végül egy nyolcoldalas összeállítást azokról a bűncselekményekről, amelyek miatt (a tárgyakra tekintettel) feltételezhetően törvénysértő eljárást folytattak,⁷³ valamint egy másik, háromoldalas kimutatást azokról a bűncselekményekről, amelyek esetében feltételezhető, hogy a katonai bíróságok koncepciók eljárás eredményeképpen hoztak marasztaló határozatot.⁷⁴

A kormányzati háttér, a feladatmegosztás 48 órán belül kikristályosodott. Érdekes munkamegosztással, végső soron azonban azonos tudományos értékű (nem egymásnak alárendelt), de merőben eltérő munkafázisokról határoztunk.⁷⁵ Egy közel két évtizedet átfogó, ártatlanok érdekében hozandó semmisségi törvényt, és azt megalapozó közös jelentés elkészítését terveztük.⁷⁶ És mit tett az MSZMP?

A párt sem kívánt elmaradni a kormány mögött, mehettem Baloghhoz. Nem szereztem örömet neki a tárcánál tartott értekezletről szóló beszámolómmal. Kényszeredetten vehettük mindketten tudomásul, hogy a tárca az előkészületeket illetően utcahosszal megelőzte a történészeket. Különböző összeállítások, kimutatások, a büntetőperek őrzési helyéről készített felmérések mutatták, hogy a „Kulcsár-csapat” kiváló szakemberekből áll, mi viszont még ott tartottunk, hogy csupán a feldolgozó munkához számba vehető személyekről konzultálunk. Elmondtam azt is, hogy az értekezleten az a benyomásom támadt (és nem csupán a jogászok és történészek számbeli különbsége miatt, hanem azért is, mert a vezető igazságügyi szakemberek – úgy tűnik – maguk akarják elintézni a felülvizsgálatot), hogy a felelős beosztásban lévő jogászok a történelmi munkát nem tartják a magukéval egyenrangúnak, egyfajta kiegészítő – alvállalkozói – szerepre kívánnak kárhozhatni bennünket. Utaltam arra, hogy nehezen tudunk közös nyelvet találni, mert ők az előzetesen jóváhagyott anyagok birtokában, én meg azok hiányában vitatkoztam. Ők ismerték a célt, a semmisségi törvényekhez vezető úttal együtt, én viszont csupán egyes kutatási részfeladatok előkészítésének kimunkálásáról adhattam számot. Ezek viszont kizárólag a saját kutatásaim voltak, amiket akkor a történészek védelmében közös szellemi terméként „értékesíttem”. A szokásos pártbeli titkolódzás visszaütött – szögeztem le nem alaptalanul, de eredménytelenül. Baloghnak csalódottan fejtegettem, hogy a jogászoknál sikertelenül érveltem az LfB bírának előzetes felülvizsgáló szerepe ellen. Válaszaikban refrénként tért vissza, hogy az idő sürget bennünket, és a legfontosabb, hogy elérjük a kívánt célt.

Baloghot kemény fából faragták, és jelezte, hogy minden szakmai segítséget biztosítani fog ahhoz, hogy az általam talán kisarkítottan beállított jogász-történelmi viszony helyrebillenjen. Egy kérdés a jó előkészület, más kérdés a jó feldolgozó

munka. Úgy vélte, hogy a jogászok és a történészek között az iratismeret alapján helyre fog állni az egyensúly.

Érdeklődésére már arról is tájékoztattam – noha az egy héttel később, a tárcánál elkészült emlékeztetőből kimaradt –, hogy a jogászok kiválasztása befejezés előtt áll. Most adta tudtomra, hogy Kulcsárral abban állapodtak meg még 1988 decemberében, hogy ő – egyrészt elismert historikus szaktekintélyként, másrészt pártpolitikai feladatot teljesítve – részt vesz majd a történészek kijelöléséről folyó megbeszéléseken (most, mint a Fejti vezette bizottság tagja⁷⁷). Helyzetét nehezíti – mondotta –, hogy a kormányhatározat Kulcsárt jogosította fel a bizottság tagjaival összefüggő javaslat megtételére. Egyes részleteket elárult a felülvizsgálat politikai mozzatáról, a kezdeteiről, arról, hogy miért kért fel annak idején az „összefoglaló” elkészítésére, és azt miként használta fel, kitért arra, hogy Kulcsárral és másokkal folytatott korábbi vitái felújulhatnak, és részletesebben szólt kiválasztásom hátteréről is.

Beszélgésünk lényege azonban nem a múltból való – különben idő- és szükségyszerű – tájékoztatásból állt. A szakmai kihívás megoldására kellett koncentrálni. Okfejtése szerint az általam vezetendő tényfeltárási bizottságba főleg olyan párttörténettel foglalkozó történészek kellene, akik mindenkinél jobban ismerik a pártarchívumok anyagait, hisz a büntetőperek keletkezése és a párt politikája közötti korreláció ismert. Egyetérthettem azzal is, hogy a feltárási munkához had-, egyház- és agrártörténész egyaránt szükséges, ennek okait felesleges ecsetelnem. Balogh szerint a jogtörténész a jogászok között fog dolgozni. Utalt arra is, hogy Kulcsár több jelöltet már szóba hozott, de azokról még nem alakított ki véleményt fenntartásai miatt, nevüket sem közölte velem. Abban állapodtunk meg, hogy igyekeznünk fog több történésszel egyetértésre jutni abban, hogy neveiket javaslatba hozhassa Kulcsár előtt. Én is felvettem számos pályatársam nevét, a legkülönbözőbb kutatóhelyek szakembereit. Nem zárkóztam el attól, hogy velük is beszéljen, és esetleg felkérje őket bizottsági tagnak.

Rám egy kutatási terv kialakítása hárult, függetlenül attól, hogy a jogászok az 1949–1956 közötti kutatómunka előtérbe állítását szorgalmazták. Balogh egyetértett velem, hogy az 1945–1949, valamint az 1956–1962 közötti korszak feltárása éppoly fontos, mint a jogászok által szorgalmazott időszaké. Nem csupán azért, mert a kormányhatározat erre kötelezett bennünket, hanem meglátásom szerint mindenekelőtt azért, mert az 1945-től kialakított különbírói rendszer büntetőjogi eszközeinek felhasználásával az MKP egyrészt könnyebben szerezhette meg a politikai hatalmat, másrészt ártatlan emberek ezreit csukatta büntetés-végrehajtási intézetekbe stb. Az '56-ot követő megtorlás feltárása, a terror valós ismerete nem halasztható tovább, következményeit fel kell számolni.

Úgy váltunk el, hogy ő előkészíti a történész-csapat összeállítását március 5-ig, én pedig az 1945–1962 közötti időszakra vonatkozó kutatási tervet. Az aggodalmam nem csökkentek sem az I. M-ben tartott értekezlet, sem a Baloghhallal folytatott beszélgetés után. Tudtam, hogy minden tőlünk telhetőt el kell majd követnünk – egyelőre még ismeretlen társaimmal –, mert nem vallhatunk szégyent. Az 1990. március 31-i határidő igen közelinek tűnt a részünkre biztosított 12–13 hónapos felülvizsgálat, kutatás lefolytatására, majd az összegzés elkészítésére. S akkor még nem gondolhattam arra, hogy napokon belül, március 3-ától éles, hónapokig tartó

hazai⁷⁸ és külföldi⁷⁹ támadások célpontja leszek. Az engem ért támadások mellett a bizottságot is célba vették – Kulcsár szerint azért –, mert azt gondolták, hogy minden büntetőpert megvizsgálunk, és „személyre szólóan” döntünk arról, hogy az egykori büntetőeljárás vagy ítélet koncepción alapult-e vagy sem.⁸⁰ Hónapokon belül – és évekkel később – a kutatásaim során rájöttem az iratokból a sajtó egyes (nem érdektelen) képviselői útján vagy szervezetek megnyilatkozóitól származó, velem összefüggő támadások hátterére. Annak idején megfogadtam, mi több, eskü is kötelezett rá, hogy az egyes büntetőügyekben résztvevőkről nem beszélek sem az illetők életében, sem haláluk után. Ráadásul a miniszteri engedély is csupán arra szólt, hogy a kutatás során szerzett, általánosítható tapasztalatainkról tájékoztathatjuk a közvéleményt.

A tényfeltáró kutatásaim során derült fény több, velem szemben állást foglaló (vagy közvetlen hozzátartozója) múltjára, akik nyíltan, nevüket vállalva bíráltak, vagy a már jelzett szervezetek neve mögött húzódtak meg. Tetteik ártatlanok meghurcolásához vezető – párttitkári- és egyéb –, állampolgári feljelentések, rágalmazó tanúvallomások, fogdaügynöki és ügynöki jelentések tucatjai voltak. Az már a törvényteleniségek csúcsa volt, amikor az egykori államvédelmis „vizsgáló”-tisztt még a hadbírószági tanács ülnöke is lett, hogy kihallgatottja szereplését az utolsó pillanatig ellenőrizhesse. Mindezek arról győztek meg, hogy a velem szembeni indítékok számos, nem csupán szakmai ok mellett félelemből is táplálkozhattak, mert feltételezhető volt, hogy levéltári és egyéb ismereteimmel bizonyos múltbéli dolgokat megtalálhatok és felismerhetek. Szerintem az igazi támadási okok itt keresendők.

Az országgyűlésben Kulcsár, majd sajtóértekezleten a kormánybiztos állt ki mellettem.⁸¹ A kormány a maga részéről – valójában kinevezéssel – lezárta a kérdést, nem hagyta magát eltántorítani, egy-egy megállapodásra azonban (mint az majd kitűnik) hajlandónak mutatkozott. Április 26-án kinevezte a történelemszabitság kilenc és a jogászbizottság huszonhat tagját.⁸² A részemről máig nem ismert, színpad mögötti kártyakeverést mutatja, hogy a szeles időben a Parlament előtt, az esküre várakozva beszélgettünk Szakáccsal és Izsák Lajossal, amikor odatoppant elénk Balogh Margit, és közölte, hogy ő is a történelemszabitság tagja. Én akkor láttam először. (Később, köztünk végzett munkájával, a feldolgozást gátlók tényszerű kritizálásával, forrásokért folytatott küzdelmével őszinte elismerést aratott.) Az eskütétel a kormányfő jelenlétében zajlott. A Minisztertanács elnöke előtt elmondott eskünk szövege így hangzott: „Én... esküszöm, hogy a büntetőügyek felülvizsgálata során részrehajlás nélkül, az igazság feltárására törekedve fogok eljárni. Az államtitkot és a szolgálati titkot megőrzöm.”

Nem tehettem mást, mint azt, hogy a minket zavaró körülmények ellenére, május 8-ára összehívtam az első értekezletet, amelyen a „bizottság működésével, kutatási módszereivel összefüggő feladatokat” rögzítettük. Tájékoztatót adtam az előzetes politikai döntésekről, az igazságszolgáltatási premisszákról. A tematikus és időrendi bontással valamennyien egyetértettünk. Döntöttünk arról, hogy

– az 1946: VII. tc. hatálya alá tartozó bűncselekmények vizsgálatát az 1946–1949 közötti periódusban Svéd László végzi (politikai pártok, egyesületek és frakciók tagjaival szembeni indított büntetőügyek; izgatás, szervezkedés stb. fiatalokkal szemben lefolytatott büntetőpercek);

- az egyházi személyekkel szemben indított büntetőeljárásokat 1946–1962 között Balogh Margit és Izsák Lajos kutatja;
- a gazdasági jellegű büntetőperek – tömeges törvénysértések és a kiemelkedő büntetőügyek – 1946–1962 közötti felülvizsgálatát Szakács Sándor végzi;
- a katonai büntetőeljárásokat 1948–1962 között Markó György és Szomszéd Imre vizsgálja felül;
- az 1953–1962 közötti politikai büntetőpereket – a fentiek kivételével – Botos János, Habuda Miklós és Vértes Róbert vizsgálja.

Valamennyi társam állást foglalt abban, hogy a kutatási szabadság biztosítása elengedhetetlenül szükséges. Külön szót váltottunk arról, hogy a munkástanácsok, a nemzetőrség, a politikai pártok, valamint szervezetek létrehozásával összefüggő büntetőügyek koncepciójok jellegűek. A szovjet katonákkal szembeni megmozdulások minősítésénél felmerült, hogy azt megelőzően célszerű lenne felső szintű politikai állásfoglalás elérése. A tagok javasolták, hogy gépirást végzők esetében megfontolandó lenne az eskütétel.

A TIB május 12-én nyilatkozatot tett közzé, megtalálva az új célpontokat a legfőbb ügyész, valamint a moszkvai magyar nagykövet személyében. Másfelől továbbra is elégedetlenségét hangoztatta, mert a kormány valamennyi tiltakozást figyelmen kívül hagyott. Márpedig „a bizottság legtöbb tagját politikai és szakmai szempontból alkalmatlannak tartjuk a tisztásra – tartalmazta a nyilatkozat –, akiktől nem várható a tények feltárása különböző felelőségek elkendőzése nélkül”. Egy sejtelmes, a közvélemény előtt addig nem ismert tényre is utalt a nyilatkozat akkor, midőn jelezte, hogy „nem tisztázott, hogy az a bizottság miféle hatáskörrel fog rendelkezni”.⁸³ A Recski Szövetség egy nappal később „az áldozatok teljes körű, jogi, erkölcsi, anyagi rehabilitációjának gyors és a független szervezetek által kívánt módon történő eredményes lebonyolítását” szorgalmazta.⁸⁴

Azt követően, hogy Kulcsár vezetésével május 16-án megtartották a jogászok is első értekezletüket,⁸⁵ másnap a nyilvánosság elé léptünk: a tárca sajtóértekezlet hívott össze. Ezen László bejelentette, hogy május 5-én a kormány úgy határozott, hogy felállít egy Elemző – Értékelő Bizottságot is Ormos Mária vezetésével. Ennek tagjai Kulcsár (bizottsági alelnök), Király Tibor, Madarász Tibor, Takács Imre professzorok a jogászok, Balogh, Szakács professzorok és Vida István kandidátus a történészek részéről. Ebben a kormányhatározatban öltött testet a két nappal korábban tartott tudományos vitán felmerült javaslat, másrészt e döntéssel, a kormány kompromisszum-készségének, Kulcsár kapcsolatrendszerének köszönhetően nyugodtabb feltételek teremthetők a munkavégzésünkhöz. A TIB nyilatkozatára válaszolt a miniszterhelyettes, amikor bejelentette, hogy e bizottságnak „az lesz a feladata, hogy szakmai segítséget nyújtson a perek felülvizsgálatára alakult 37 fős bizottságnak, elemezze, értékelje döntéseiket, javasolataikat”. Kuriózum, hogy Szakács mindkét bizottságnak tagja volt. László bejelentette, hogy a TIB kérést juttatott el a bizottságunkhoz: „a birtokukban lévő dokumentumokkal segíteni kívánják a bizottság munkáját, ugyanakkor véleményezni is szeretnék. Erre válasz az igazságügy-miniszter részéről a napokban várható.” A szembenállást az együttműködés kezdetei váltották fel (ennek folyamányaként vett részt a történelembizottság beszámolójának 1990-es vitáján Kosáry Domokos).

Nyiri a Naggyal és társaival szemben indított büntetőeljárás és ítélet felülvizsgálatáról szolt. Nem felejthet el, hogy közelgett 1989. június 16-a, s a közvéleményt egyre fokozottabban érdekelték a várható események. Sokan emlékeztek '56 októberére, a Rajk-temetésre és az azt követő hetekre.

Földvári társelnök közölte, hogy nem egyszerű rehabilitációs eljárásról van szó, azt kell tisztázni, hogy történtek-e törvényteleneségek, ha igen, ezeknek mi volt az oka, háttere, s a munkabizottság következtései után „jogszabályban kell rögzíteni a törvénytelenül meghurcolt, ártatlan emberek jogi, erkölcsi, anyagi jóvátételét”. A felülvizsgálat kiterjed azokra a büntetőperekre is, amelyeknél a politikai felelősségre vonás indítékaként egyértelműen megállapítható a koncepció. Számukat Földvári 30 ezer büntetőügyben jelölte meg. A vizsgálat érinti azokat a büntetőeljárásokat is, „amelyek az akkori jogszabályok szerint köztörvényes bűncselekményeknek minősültek, ezek száma több százezer”. A büntetőjogi bizottság feladata még, hogy felülvizsgálja az 1945–1962 közti időszak törvényalkotását, mert „koncepció elem a törvényekben is volt”, és elvégzi a jelzett időszak büntetőpolitikai irányításának fel-tárását.

Én elvi kiindulópontként leszögeztem, hogy fő feladatunk a korszak „büntető-politikájának vizsgálata, azzal a politikai háttérrel egyetemben, amely döntési mecha-nizmusa révén a törvényteleneségek elkövetésére alkalmat nyújtott, és a büntetőügyek lefolytatására is kihatott”. Sajnálatosnak tartottam, hogy szemben a jogászokkal, „több információs anyag nem Magyarországon található, ezért is lesz szükség volt államvédelmisk, bírák, ügyészek meghallgatására”. Példaként említettem, hogy azoknak a büntetőpereknek sincsenek Magyarországon az iratai, amelyekben a SZEB szovjet illetékesei jártak el.

Elmondtam, hogy Várszegi Asztrik, esztergomi segédpüspökkel felvettük a kapcsolatot, és mód nyílik az egyházi levéltárakban őrzött anyagok vizsgálatára is. Vá-laszoltam az engem ért támadásokkal összefüggő kérdésekre, Beszélhettem arról, hogy soha '56-tal kutatóként nem foglalkoztam. Ez tény volt.⁸⁶ Derült égből vil-lámcsapásként ért a hét vége. Memóriámmal addig nem volt baj, a személyem körüli vihart azonban megsínylette. Többször forgattam a koncepció büntetőperéről írott könyvecskémet, de nem akadt meg a szemem azon, amit észre kellett volna, hogy vegyek. Ezért indulatosan hivatkoztam a sajtótájékoztatóra arra, miszerint én soha le nem írtam, hogy „ellenforradalom”. Most kiderült, hogy e brosúra 6. oldalán (Demény szabadulásával összefüggésben, az időpontra utalva, de) azt írtam, hogy „ellenforradalmi lázadás”. S mint utóbb fejemre olvasták, másutt is.⁸⁷ (Ebben, velem szembeni nyilatkozatukban, igazuk volt a „nyolcak”-nak is.⁸⁸)

Május 27-én megszólalt Balogh. A vele készített beszélgetésnek több oka is volt. Visszatért az Elemző – Értékelő Bizottság létrejöttére. A miniszterhelyettest, Lászlót helyreigazította, mert közölte, hogy az újonnan felállított bizottság esetében nem az ellenőrzés a fő feladat, hanem „az információcsere útján kölcsönös konzultációs lehetőség” megteremtése szakmai kérdésekben, valamint a kormány tájékoztatása a munka fázisairól. Megnyilatkozása visszatükrözte az igazságügyi tárca és a közte lévő alapvető ellentétet. „Ez a tevékenység kiegészül a Magyar Történelmi Társulat elnöksége által életre hívott társadalmi bizottság közreműködésével – folytatta –, ami szintén erősíti, hogy a törvénysértések felülvizsgálata a legszélésebb nyilvános-ság előtt történjék.” Ők szakmai segítséget ajánlottak fel, és nem ellenőrző szerepre

törekednek. A HIK által tervezett társadalmi bizottságról – mint illetéktelen – elhárította a véleményformálást.

Balogh egyértelművé tette, hogy szemben a HIK állásfoglalásaival, a kormánynak jogában állt eldönteni, hogy kire bízza ezt a munkát. A történeשבizottság tagjainak kiválasztásnál feltétel volt, hogy valamennyi a „XX. századi magyar történelem szakértője legyen”, majd mindehhez hozzáfűzte: „nagyon fontos elv volt, hogy történeשבként se vegyen részt ebben a munkában az, aki ilyen-olyan oknál fogva érintett az ügyben”. (Később e tételét a kutatásaim alátámasztották.) Szemben a kormányhatározattal, Balogh úgy vélekedett, hogy a „perek felülvizsgálata három évig is eltarthat”. Állíthatom, hogy ez irányú, szakmai, elvi alapokon nyugvó véleményét számtalanszor hangoztatta előttem, ütemterveket sürgetett mind az időrendet, mind a típuspereket illetően. Függetlenül attól, hogy tudta, a tárca megkísérli befejezni a munkát határidőre. Az még legrosszabb álmaiban sem merülhetett fel, hogy egyrészt még ennél is hamarabb kell lezárnunk kutatásainkat, másrészt, hogy hónapokon belül a honatyáknak is el kell fogadniuk a jelentéseinkkel megalapozott törvényt.

Balogh részletezte kiválasztásom hátterét is, leszögezve, hogy nincs szükségem arra, hogy ő a védőügyvédem legyen. Ami lehetőségem megvolt, az „más történeשבnek is meglehetett volna”. „Nem lehet kétségbe vonni” – állt ki mellettem –, hogy „Zinner Tibor ezeket a kérdéseket jobban ismeri, mint bárki. Többek között ezért is esett rá a választás.”⁸⁹

Május végén a Recski Szövetség húsz független politikai szervezetet kért fel, hogy támogassák őket Független Rehabilitációs Bizottság létrehozásában. A Recski Szövetség, a TIB és a POFOSZ – Kéri Kálmán, a recskiek elnöke szerint – erre azért kényszerülnek, mert őket „kifejejtették” a hivatalos kormánybizottságokból. Nem értettek egyet a bizottságok összetételével, a kormány kinevezési gyakorlatával, és főleg azzal, hogy a periratok tanulmányozása 1990 tavaszáig tartana. Szorgalmas szakkutatóként bizonyíthatok, de nincs irántam bizalmuk.⁹⁰ Levelet írtak a kormányfőnek, aki azonban csak később válaszolt. Névsorunkat, szakmai életrajzunk rövid kivonatát rendelkezésükre bocsátotta, bízva abban, hogy aggályait elosz-lathatja.⁹¹

A társelnök nyilatkozatot adott június 2-án, a jogászok első munkaülését követően. Ki tudja hányadszor, de ismét elmondani kényszerült, hogy feladatunk „a késői igazságtétel tudományos – történelmi – jogi megalapozása” és így tovább. A büntetőperek elemzésénél kétfajta csoportosítás lesz. Az időrend alapján (1945–1949, 1949–1956 között és 1956 után) három korszakot vizsgálnak a bizottsági tagok. Ezekben az időszakokban eltérő volt a koncepció jellege is, mások voltak az indítékok. Kialakítjuk azoknak az eseteknek a kisebb csoportjait, amelyekben a koncepciót nagy valószínűséggel feltételezni lehet. Meglátása szerint a koncepciók büntetőperekben elítéltek esetében „a félmillió körüli szám sem eltúlzott”. A korábbi rehabilitációkhoz képest az újdonság az, hogy „azt szeretnénk nyomatékka hangoztatni, hogy ártatlanul ítélték el embereket”. A másik oldalt, az egyéni felelősséget nem kutatjuk – tette hozzá. „Olyan törvényt szeretnénk megalapozni, amely a koncepciók perék ügyében mindenki számára megnyugtatóan és végérvényesen képes megfogalmazni az utókor ítéletét” – mondotta végül Földvári.⁹²

Június 14-én a Duna Intercontinental Hotelban tartott nemzetközi sajtóértekezleten Kulcsár újra hitet tett azon eltökélt szándékáról, hogy „Magyarországon soha többé senki ne válhasson politikai vagy más koncepciók perék áldozatává”.⁹³

Okkal véltem úgy, hogy mindenképp sietnünk kell, mert a tavasz elment, jönnek a nyári szabadságok, addig legalább a kutatási körülményeket biztosítani kell. Erre sarkalltak a munkatársak is.⁹⁴ A B. M-be való belépés kérdése június 5-e után rendeződött.⁹⁵ Mindezt azonban az iratokba való betekintés kálváriája követte. Balogh segítségét kértem június 22-én, hogy a Párttörténeti Intézet Archívumán kívül őrzött pártiratokba betekintést kaphassunk.⁹⁶ Az első nagyobb sikerünk az volt, hogy az LfB biztosította a betekintést a Demény,⁹⁷ valamint a Nagy és társai⁹⁸ büntetőügyét tartalmazó iratokba. Így kezdődött a bizottsági munkánk. Túlzás volna azt mondani, hogy örömmel és könnyű helyzetben vágtunk bele. Ráadásul ekkor szűnt meg a bizottság párttörténetész tagjainak állása, és hamarosan kénytelen volt kapcsolódni munkánkból (szomorú családi okok miatt) Izsák, akinek munkafeladatait a munkatársa vette át. Az, hogy engem ez idő tájt, kb. három hónapon át lumbágó kínozta, már szinte fel sem tűnt. Nem lehetett kétséges: tényfeltárási iratok nélkül lehetetlen. Akinek pedig van takargatni valója, annak eleve érdeke, hogy önmagát ne engedje leleplezni. Ebből az egyszerű tételből következett, hogy sem az MSZMP, sem a B. M. iratórzóinek nem okozhatott megjelenésünk semmiféle örömet. És ők sem szereztek nekünk.

A kutatás pedig nagyon jól indult. Még esküt sem tettünk, amikor az I. M. Katonai Főosztálya sokszorosított példányban rendelkezésemre bocsátotta a katonai bíróságok által 1945–1962 között elítéltekről készített kimutatását.⁹⁹ Én a belügyi archívumban is kutattam. Ott hihetetlen szerencsém volt. Ekkor vetette papírra emlékeit Aczél. Voltunk nála a lakásán Szakáccsal. Arra kért, hogy segítsék neki ki-kutatni az 1949-es lefogására, az 1950-es büntetőperére, valamint az 1954-es felülvizsgálatára vonatkozó iratokat. Az illetékes állambiztonsági vezetéssel elintézte, hogy életemben először kutathattam az ún. zárt anyagban. Ennek révén jutottam hozzá a Rajkkal és társaival, valamint a többi, munkásmozgalmi és államvédelmi vezetővel szemben indított törvénytörő büntetőper iratanyagához, amiket azonnal lemásoltattam az ő (s ennek révén a bizottság) részére (is). Jelentésünk utóbb ezért ismertethette a valóságnak megfelelően a szociáldemokrata, kommunista vezetőkkel szembeni retorziókat, foglalkozhatott kritikusan a '62-es felülvizsgálattal stb.

Ám a későbbiekben mind a jogászok, mind a történészek tényfeltárása akadózott, mert azt minden elképzelhető módon akadályozták az állambiztonsági és pártiratok őrzői, szemben az ügyészek, bírák és I. M-beli tisztviselők minket támogató magatartásával. Nagy és társai temetése, majd vádak alóli felmentése, valamint Kádár halála után szinte pillanatok alatt kiéleződnek az MSZMP-n belüli küzdelmek, és a kutatásunkra alapozott felülvizsgálatot, majd a törvényhozás erre épülő eljárását egyesek megkérdőjelezhetik tényfeltárási kutatásunk ellehetetlenítésével.

Az egyházi személyiségek meghurcolását kutató társunk augusztus 20-a után kapta meg kutatási engedélyét, három hónappal azt követően, hogy kérelmezte. Sérrelmeink orvoslása a belpolitikai helyzet alakulásától, azon belül a jogpolitikai lehetőségek megvalósíthatóságától függött. Amikor az igazságügyi tárca munkánkat felügyelő vezetőjétől, Lászlótól hathatós támogatást kértem, mert Margit „csak” egyedüli történész volt, és ez a gond többszörösen sújtotta a B. M-ben kutató jogá-

szokat, azt a választ kaptam, hogy most ne ezzel törődjünk. A tárca ugyanis napokon belül elkészíti, és a kormányülésen megvitatják az '56-os elítélésekre vonatkozó semmisségi törvényt, amit még október 23. előtt elfogadhatnak a képviselők. A kutatók az '56 októberét megelőző forrásokban kutassanak – zárta le, ellentmondást nem tűrve vitánkat László. Úgy véltem, hogy az MSZMP archívumában tapasztaltak alapján Baloghot felesleges felkeresnem. Egyetlen kutatókolleginánk kísérlete, hogy ő és a jogászok kutathassanak az iratokban, a napi politikai eseményeknek esett áldozatul. A felülvizsgálati munka során tőle tudtam meg, hogy a jogászok adatlapokat töltenek ki, erről sem a társelnökkel, sem más igazságügyisekkel nem tárgyaltunk. A BRFK részére kiadandó kutatási „parancs” elérését szertefoszlatta az immár egyre gyakoribbá váló, összefoglaló jelentéseket igenlő állandó sürgetésünk, az iratétetést még az általunk szintén tájékoztatott kormány is alig tudta megállítani.

A többi történész helyzete sem volt rózsásabb. Amikor Botos és Vértes a kutatási eredményeiket összegző beszámolójukat és a hozzá mellékelt fontosabb iratokat átadták, írásban is rögzítették, hogy „sajnos a kutatás során nem kaptunk engedélyt az MSZMP KB Irodájánál, a Központi Ellenőrző Bizottság Irattárában, a Belügyminisztérium Archívumában lévő anyagok feldolgozására és a Minisztertanács Irattárába a betekintésre.”¹⁰⁰ Ezzel szemben október 13-án a történeשבizottság „munkájának további segítése céljából” megkaptuk a koncepciók büntetőperek felülvizsgálatához (a legfőbb ügyész által addig benyújtott) törvényességi óvasok egy-egy példányát.¹⁰¹

A Minisztertanács Irattárának munkatársaitól én viszont minden segítséget megkaptam, az iratmásolást is beleértve. Munkánkhoz hasznos segítséget adott a viszonylag korán, szeptember végén lezárult (a koncepciók büntetőperek felülvizsgálatához végzett) statisztikai adatgyűjtés is, aminek legfontosabb megállapítása az volt, hogy rendszeres adatgyűjtés 1951-től, az I. M. Statisztikai Csoport megalakulásától áll rendelkezésre. 1945-től 1947-ig csak ügyforgalmi adatokat tartalmazó táblák vannak, 1948-tól 1950-ig az adatgyűjtés hiányos. Az 1951-től meglévő hiánytalan adatoknál gondot okozott, hogy nem egyeztethetők a Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállításával, mert annak megjelölését nem tartalmazták. Ennek ellenére a politikai és a gazdasági elítéltekre vonatkozó adatokat a megbízottak kigyűjtötték az Új Magyar Központi Levéltárban.¹⁰²

Az MSZMP utolsó kongresszusa 1989. október 6–10. között ülésezett, ekkor „jogutód nélkül megszűnt”. Ez idő tájt a Központi Ellenőrző Bizottság Irattárának anyagiban kutattam. A sorsáért aggódó munkatárs is elment a kongresszusra, rám bízta az irattár kulcsát. Én – miután segítséget így nem kaphattam – délben átmentem iratokkal teli aktatáskámmal a „Fehér Ház”-ból az LfB-re, ahol nyomban lemásolták a szükséges forrásokat. Az őrség nem vizsgálhatott meg sem be-, sem kilépésemkor. A KB Irodába nem jutottam el (nem azért, mert rövid ideig tartott a kongresszus), de az ott lévő iratanyagok másolataiból Aczél, illetve barátja, Gyurkó László író révén néhány rendelkezésünkre állt.

November 27-én Nyershez kellett fordulnom.¹⁰³ Az új párt, az MSZP elnökénél is hiába kilincseltem. Mindez már a jövő, a közelgő választások előszele árnyékában történt. A politikai erők között éleződő viszonyok inkább arra sarkallták a volt MSZMP, illetve az új párt vezetőit, hogy miután a második semmisségi törvényt a

kormány ügyis elfogadtatja a honatyákkal, több, a „párt” dicstelen múltjával összefüggő iratot nem adnak, nem rontják még jobban a helyzetüket. Sőt, mindent elkövetnek, hogy megakadályozzák további kompromittáló adatok nyilvánosságra kerülését. Láthatták ugyanis azt is, hogy minél jobban tárult fel előttünk a múlt, annál jobban rendültünk mi is meg, mert ennyi gazságot egyikünk sem tételezett fel. A készülő írásunk tartalmáról – Nagy révén – tudomásuk volt, összefoglalónk készülésének és szemléletének híre eljutott Baloghhoz, akivel az MSZP akadémikuskodása miatt ekkor már nem volt mit beszélnem. Ezekben a napokban kaptam kézhez a B. M-ből is egy összefoglalót arról, hogy mennyi és milyen állam elleni „büntett elkövetése” miatt indított büntetőeljárás iratait őrzik a nyilvántartások.¹⁰⁴ A kísérőlevél aláírói boldogan nyugtázták, hogy „áldásos” tevékenységünket ott is befejeztük, és „hasonló kérésekkel” már csak az utódaikat fogjuk üldözni.¹⁰⁵

Kiderült, hogy az igazságügyi tárca alapvető kérdésekben nem tájékoztatott bennünket.¹⁰⁶ A szeptember 4-én tartott kormányzati összejövetelen történtek megvívják az eseményeket, és háttérként szolgálnak László korábbi mondandójához. A kormányfő vezette kabinetülésen szeptember 4-én megkapta Kulcsár a felhatalmazást arra, hogy javaslatának megfelelően, a felsőszintű jogszabály adta lehetőséget használják ki politikailag „és készüljön preambulum¹⁰⁷ a törvényhez, amelyben a kormány elnézést kér mindazoktól, akiket igazságtalanul meghurcoltak, egyesektől név szerint is”.¹⁰⁸

Közben az újságból (majd a nekem küldött újabb, de még mindig nem a készülő semmisségi törvénnyel kapcsolatos előterjesztésből) tudhattam meg, hogy „június elején döntött a kormány az 1949 és 1953 között internáltak munkaviszonyának rendezéséről, és egyben ez év decemberében szabta meg valamennyi 1945 és 1962 között meghurcolt rehabilitálásának határidejét”.¹⁰⁹ Erről mi csupán áttételesen, jóval később (az első semmisségi törvény elfogadását követően) kaptunk tájékoztatást, azzal, hogy ne 1990. március (és ne az újság szerinti 1989. december), hanem január vége legyen a munka lezárásának határideje. Írásos anyagot nem adtak, szóbeli tájékoztatás, de inkább utasítás történt. Arra nem emlékszem, hogy melyik igazságügyi közepvezető közölte velem.

Mindezek után az újságból tudhattam meg azt is, hogy „a kormány gyorsított ütemben készíti az 1956-os népfölkelésben való részvétel miatt elítéltek rehabilitálásáról szóló előterjesztést. Már e munka során kitűnt – írták a jól tájékozott újságírók –, hogy nem mindegy, mit nyilvánít majd ki az Országgyűlés erkölcsi-politikai elégtételként. Nem egyenlő értékű, hogy a politikai bűncselekmények miatt kimondott ítéleteket nyilvánítja semmisnek a parlament, vagy fejet hajt az elkövetett törvénysértések áldozatai előtt. Az első megoldás engedményként, sőt kegygyakorlásként hangzik, és csupán felülvizsgálata a hatalom bizonyos tetteinek, míg a második variáció magában hordozza e tettek értékelését is, azt, hogy a mai hatalom azok elkövetőivel nem vállal közösséget.” Itt fogalmazódtak meg tisztán a kormánynak a pártétól eltérő, Kulcsár által szorgalmazott elvei. Ezeknek a nézeteknek politikai „szellőztetése” Nagy és társai temetése, büntetőügyük újratárgyalása előtt, már június 2-án megtörtént, amikor a Földvárival készített beszélgetést a Népszabadság leköszölte.¹¹⁰ Az is ismertté vált, hogy a független szervezetek (is, mint mi februárban) nem két, hanem egy semmisségi törvényben gondolkodtak. Úgy vélték, hogy az Országgyűlés csak egy alkalommal adjon az 1945–1963 között elkövetett valamennyi törvénysértés

áldozatának elégtételt, mégpedig ez utóbbi értelmezés szerint. Sőt, Németh kormányfő ígéretet tett a független szervezeteknek arra, hogy vitás kérdések esetén olyan előterjesztés kerül majd a kormány elé, amely mindkét álláspontot tükrözi.¹¹¹

Szeptember 21–22-én kétnapos ülést tartott a kormány, amelyik felkérte Kulcsárt, hogy az '56-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról szóló törvényjavaslatot terjessze be az országgyűlés szeptemberi ülészakára. Október lett belőle. A kormány szóvivő pedig arról is szólt, hogy a legfőbb ügyészi jelentés szerint tizenhat nagy, egykori büntetőperben folyt, és közülük még nyolcban folyik felülvizsgálat az LfÜ-n, köztük a volt egyházi vezetők büntetőpereiben is. Tájékoztatás hangzott el arról a készülő törvényerejű rendeletről is, ami az 1945–1953 között internáltak és kitelepítettek, illetve az '56-os népfelkelés nyomán elítélt és még élő személyek jelképes anyagi kártalanítására terjed ki. „Az 1956-os népfelkelés” 22 000 elítéltje¹¹² mellett annak idején 12 900 személyt sújtott az alaptalan közbiztonsági őrizetbe vétel.¹¹³ A törvényt, mert sokat tett '56 áldozataiért, Borics államtitkár terjeszthette végül elő október 20-án.¹¹⁴

Érdekes nyilatkozatot közölt szeptember végén a Magyar Nemzet Dornbachtól, a TIB jogi szakértőjétől. Ismertté vált belőle, hogy egy hónapja lehetőség nyílt az egykori elítéltek vagy hozzátartozójuk részére, hogy megtekinthessék a periratokat. Dornbach elmondta azt is, hogy a „TIB vezetése egyet kell értsen a kormány ama álláspontjával, hogy az 1956 utáni megtorlási korszak perei közül egyedül Nagy Imre és társai ügyében történjék meg az egyedi felülbíralás, mert az ennek során hozott legfelsőbb bírósági döntés alapján egy generális törvénnyel az összes többi ügyben is megsemmisíthető az ítélet. A törvényi megsemmisítés jogi következménye pedig teljes egészében azonos és egyenértékű az egyéni felülvizsgálattal. Minden érintettet – már csak az időtakarékosságra való tekintettel is – arra kérünk: ebbe a megoldásba nyugodjon bele.” A TIB jogi szakértőjének állásfoglalása azt jelentette, hogy az ún. '56-osok legkiemelkedőbb szervezete támogatja a kormányt, ami így „a függetlenek”-től is szabad utat kapott tervei megvalósításához, akik a Földvári–Kulcsár-kettes megoldását, a tervezett törvény „ártatlanság”-ra hivatkozását szorgalmazták. „Követelésünk az is – szögezte le Dornbach –, hogy az ítéletet hozó bíróság az érdekelt vagy hozzátartozója kérelmére igazolást adjon ki arról, hogy az elítéltetés a törvény hatálya alá esik, és a rendelet ártatlanság okából a bírói ítéletet megsemmisítette.” Hosszasan elemezte a riportalany a lincselésekkel kapcsolatos nézetét is. Leszögezte, hogy a TIB általánosságban a „forradalom mártírjairól” beszél, mert annak tekinti azt a járókelőt is, akit se szó, se beszéd, az utca egyik vagy másik oldaláról puffantottak le.¹¹⁵

A nyilatkozat lényege abban summázható, hogy a Nagy és társai ügyének újratárgyalásakor, az LfB-én, a „félnapos »pozitív koncepció per«” végén kimondatott: bűncselekmény hiányában mentették fel a vádak alól a 31 évvel korábban elítélt politikai személyiségeket. S ezzel összefüggésben vagy tízezer más büntetőper is végre a helyére kerülhet.

Így köszöntött ránk október, örömet hozva egyes korábban meghurcoltaknak,¹¹⁶ és a parlament október 20-án megtárgyalta¹¹⁷ a (minimális jogászbizottsági közreműködéssel és történelmi közreműködés nélkül) beterveztett első semmisségi törvényt, amit 278 támogató, 4 ellenző szavazattal és 28 tartózkodással elfogadtak a

képviselők, miként a kártalanításról és a sérelmek orvoslásáról szóló országgyűlési határozat-tervezeteket is.¹¹⁸

Egyikünket sem hívták meg a parlamenti ülésre, noha közülünk számosan dolgoztak hittel azért, hogy megalapozhassák a nemzeti megbékélés ügyéhez elengedhetetlen jogszabályt. Lassan teherré váltunk az igazságügyi tárcánál, mert a politikusi rögtönzések mezején egyesek báboknak tekintettek minket, holott szerepünk – és munkánk – pont azt alapozhatta volna meg, hogy ne egy ellen-konceptió alapján, hanem a tényfeltárára alapozottan fogad hassák el a képviselők a semmisségi törvényeket. Hiába kaptam kézhez „az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról készülő törvényjavaslattal kapcsolatos 1989. október hó 5. napján megtartott megbeszélésről” készült emlékeztetőt,¹¹⁹ sem az LfB, sem az LfÜ illetékeseinek megállapodásához vezető megbeszélése engem nem érintett. Ekkor már azon morfondíroztam, hogy miként fogjuk írásba foglalni a jogász-történész vegyes bizottság tényfeltáró tevékenységéről készülő jelentést, illetve javaslatot, az 1945–1962 (1963) között kihirdetett, jogerős ítéletek felső szintű jogszabályba foglalt semmissé nyilvánítására. Október 14-re elkészült a kétoldalas vázlat.¹²⁰ Ezt eljuttattam az igazságügyi tárcához. Akkor úgy gondoltam, hogy ha közösen neveztek ki bennünket, munkánkat is közösen kívánják felhasználni. Nem így történt, de ez egy másik történet.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmányhoz részletesen felhasználom két írásom vonatkozó fejezeteit. Az egyik: Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény hátteréhez [a továbbiakban: Zinner 2002]. In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III. Budapest [a továbbiakban: Bp.], 2002. Kairosz Kiadó [a továbbiakban: K.], 15–106. oldal [a továbbiakban: o.], a második: Zinner Tibor: Qui prodest? Miért menthette fel a Legfelsőbb Bíróság [a továbbiakban LfB] csak Nagy Imrét és társait, és miért nem Mindszenty Józsefet és társait is a rendszerváltás idején? [a továbbiakban: Zinner 2009] Büntetőjogi tanulmányok X, Budapest, 2009. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 23–40. o. címmel jelent meg.
- 2 A háteret részleteiben lásd [a továbbiakban: L.] Kulcsár Kálmán: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990. Bp., 1994. Akadémiai K, 286–295. o!
- 3 L. részletesen: Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998, Bp., 1998. Napvilág K, szerkesztette [a továbbiakban: szerk.] Nagy Ferenc és társai!
- 4 Tagjai voltak: az MSZMP KB adminisztratív területet felügyelő titkára, az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának osztályvezetője, a belügyi s az igazságügyi tárca vezetője, a legfőbb ügyész és az LfB elnöke.
- 5 A korabeli iratok tévesen írják Kulcsár munkakörét: sem igazságügyi, sem igazságügy-miniszter nem volt, hanem „igazságügyminiszter”-ként vezette tárcáját. Az akkori megnevezését nem használom a továbbiakban. Mindenütt (módosítva az iratok idézeteit is) a mai helyesírást alkalmazom.
- 6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL] 288. f. 31/V/1. őrzési egység [a továbbiakban: ő. e.], 218. o.
- 7 LfB Titkos Ügykezelés [a továbbiakban: TÚK] TB. 003/1988. Vásárhelyi Miklós perújítási ügye. Borics Gyula államtitkár kérését teljesítve, Czili Gyula, az egyik legfelsőbb bírósági elnökhelyettes, a Büntető Kollégium vezetője továbbította a tárcához a TB. NB. 003/1958/18. szám [a továbbiakban: sz.]. az egyik ítéletkiadmányt. A tárca másnap visszaküldte.
- 8 Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye [a továbbiakban: Trhgy.] 1988. Bp., 1989. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó [a továbbiakban: KJK], 260. 1988. évi 20. törvényerejű rendelet közkegyelem gyakorlásáról. A kihirdetés napja: 1988. október 6.
- 9 MNL OL 288. f. 31/V/1. ő. e. 219–223. o. (Az 1989. június 16-án tartandó temetés megszervezéséről az 1989. április 24-én tartott kormányülésen tárgyaltak.)

- 10 Pajcsics József: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyeinek felkutatása (1988–1989), Rendészeti Szemle 1993. 10. sz., 80. o.
- 11 Kulcsár Kálmán i. m. 286. o.
- 12 L. a korabeli sajtó tudósításait a „moszkvai »ellen«-perek”-ről!
- 13 Hivatalosan június 6-án jött létre.
- 14 Magyar Nemzet, 1989. szeptember 28. 4. o. A 301-es parcella. Kártérítés az akasztottaknak. Beszélgetés Dornbach Alajossal, a TIB jogi szakértőjével [a továbbiakban: Dornbach interjú].
- 15 A beszélgetésen részt vett az előadásra engem felkérő Vágó Tibor „helyi” párttitkár, tanácsvezető bíró, valamint Jacsó János vezérőrnagy, elnökhelyettes, a Katonai Kollégium vezetője. Az '56-ot követő megtorlás során folytatott ítélkezésük 1990-ben vált ismertté előttem: Vágó az LfB-n kilenc, Jacsó hadbíró századosként a Budapesti Katonai Bíróságon öt, utóbb végrehajtott halálos ítéletet hirdetett ki. Nagy múltjának szigorúan titkos vonulatáról 1991-ben értesültem...
- 16 Szász Béla: Minden kényszer nélkül. Egy műper története. Bp., 1989. Európa – História. A kötet utószavát és a jegyzeteket írta Zinner Tibor. A Mozgó Világ 1988 novemberében közölt részletet belőle, jegyzeteit szintén én készítettem.
- 17 Zinner Tibor: Adalékok a magyarországi sztálinista perek történetéhez, különös tekintettel a koncepciók keletkezésének politikai és államvédelmi indítékaira, Bp., 1988. Kézirat. 210. o.
- 18 Az 1980-as évek elején a B. M. azon belül az államvédelmi szervek történetét oktatási célból kutatócsoport kezdte feldolgozni. Ennek munkájába a népbíróságok iratanyagának levéltári ismerőjeként, időszakos közreműködésre kaptam felkérést. L. Magyar Hírlap, 1989. március 25. 3. o. Kormányzóvivői tájékoztató!
- 19 Kulcsár Kálmán i. m. 289. o.
- 20 Zinner 2002, 15–20. o.
- 21 LfB TÜK TB. NB. 003/1988. Vásárhelyi Miklós perújítási kérelme. Az 1958-as ítéletkiadmány 1988. július 12–13-án, ideiglenesen volt a tárcánál, viszont 1989. február 13-án már másolatot is kapott Kulcsár. Mindez összefüggött azzal, hogy miután Balogh tőlem megkapta a Nagy és társai-ügy ítéletére vonatkozó írásom, ebből vált (ismét?) ismertté, hogy abból az LfB TÜK ún. házi iratai között ítéletkiadmányok (köztük az első példány is!) található. Miután Kulcsár elolvasta az ítéletet, ezt követően fordult Grószhoz február 16-án, hogy a párt első embere segítsen neki abban, hogy a B. M. bocsássa rendelkezésre a büntetőper teljes dokumentációját. (Február 13-án a legfőbb ügyész, Szejfártó Károly, valamint Czili is kapott másolatot az ítéletről, miként Grósz és köre is betekinthezett az ítéletek egyikebe (ez utóbbi kölcsönzésnek különben nincs nyoma). Ezek a másolatok az MSZMP KB PB és az MSZMP KB ülése közötti időszakban készültek. Azt követően, hogy április 13-án, Nyíri Sándor, a legfőbb ügyész büntető-helyettese is másolatot kapott az ítéletről, az április 20-án tartott kormányülésen Németh Miklós utasította a belügyi tárcát, hogy a büntetőperes eljárási anyagát azonnal adja át a Legfőbb Ügyészségnek [a továbbiakban: LfÜ]. A B. M. azonban a felülvizsgálat megkezdéséhez nem adta át a V-150 000 sz., Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőügy valamennyi (zárt irattárban) őrzött dossziéját, többet törvénytelenül visszatartott. Ezek hiánya nem gátolta az LfÜ vizsgálatát, és a legfőbb ügyész június 13-án benyújtotta a törvényességi óvást. Arra, hogy a B. M.-ben még számos dossziét őriztek, már az Antall-kormány idején derült fény.
- 22 Zinner 2009, 23–25. o.
- 23 LfB TÜK T. Nb. 003/1958/19–21. o.
- 24 Dornbach Alajos: A pártállam igazságszolgáltatása és a Nagy Imre-per. In: A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989. Szerk.: Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János és Somlai Katalin. Bp., 2008. 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány, 27–29. o. Dornbach '85-re helyezi a perújítás kezdetét, éveket téved.
- 25 LfB TÜK Tbt. 3/1988/2.
- 26 Zinner Tibor: A kádári megtorlás rendszere, Bp., 2001. Hamvas Béla Kulturakutató, 220. o.
- 27 Az LfÜ is megkapta az elsőfokú legfőbb ítélőszéki perújítási kérelmet elutasító végzést július 13-án azzal, hogy Vásárhelyi fellebbezéséről foglaljon állást. Azt tudomásul vették július 14-én. Vásárhelyit, a nyári szabadságát követően – miután korábban jelezte, hogy fellebbezésének írásbeli indoklásához, érdemi részéhez el kívánja olvasni az elsőfokú elutasító határozat indoklását –, az LfB augusztus 26-án felszólította, hogy szeptember 10-ig jelezze, élni kíván-e ezzel a jogával, mert ellenkező esetben úgy tekinti, mint aki lemondott az irattanulmányozási jogáról. Vásárhelyi élt ugyan a jog biztosította lehetőséggel szeptember 2-án, fellebbezésének indoklását mégsem nyújtotta be szeptember 16-ig. Szilbereky azzal a megoldással értett egyet október 3-án, hogy a fellebbező a másodfokú tárgyaláson fejthesse ki álláspontját, mert azon részt vehet. Október 10-én az is felmerült, hogy amikor Vásárhelyit értesítik a tanácsülés napjáról, tájékoztassák egyúttal arról is, hogy az az előtti 3. napig még

- előterjesztheti írásbeli indoklását. Végül arról értesítették november 4-én, hogy e levél kézhezvétele-től számított nyolc napon belül terjessze elő fellebbezésének indokait, mert azokat meg kell külden-i észrevételezésre az LFÜ-höz. Ellenkező esetben ennek hiányában terjesztik tovább fellebbezését.
- 28 Az előadó bíró, Kuhnár László tanácselnök az '56-os megtorlás idején halálos ítélet meghozatalában vett részt, viszont utóbb, alig több mint fél esztendővel az eljáró tanács elnöke, Czili s a szavazó, Pá-linkás György tanácselnök tagja lett a Nagy és társai büntetőügyében 1989. július 6-án ítélező el-nökségi tanácsnak, mi több, Czili annak előadó bírója lett.
- 29 LfB TÜK Tbf. 003/1988/10.
- 30 Zinner 2009, 24–27. o. Nyiri mellett Gál Attila főosztályvezető ügyész, Gyöngyi Gyula főosztályve-zető-helyettes ügyész és Szeder Gyula osztályvezető ügyész munkája nyomán előbb megszüntették a nyomozást bűncselekmény hiányában Losonczy Géza esetében június 9-én, majd benyújtották a törvényességi óvást az LfB Elnökségi Tanácsához június 13-án.
- 31 Kulcsár Kálmán i. m. 287. o.
- 32 Az időhatár módosult később: 1945 lett a kezdő, míg 1963 a vizsgálat befejező évszáma.
- 33 Kulcsár Kálmán i. m. 287. o.
- 34 Uo. 287–288. o.
- 35 Uo. 290. o.
- 36 Kulcsár nem említi visszaemlékezésében az értekezletet. Én erről 2000. március 13-án, Nyiriről hal-lottam először. Vö. Nyiri Sándor: Nagy Imre és mártírtársai ügyében felülvizsgálata 1989-ben. In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III. Bp., 2002. Kairosz K, 155 és 157. o.
- 37 Nyiri Sándor: A múlt mindig velünk van, Bp., 2012. Ardlea K, 90. o.
- 38 Esti Hírlap, 1989. augusztus 19.
- 39 Kulcsár Kálmán i. m. 290. o.
- 40 A Kulcsár hadbírói múltját ismerő, vele nem szimpatizáló pártpolitikusok, igazságügyi vezetők be-szerezték Kulcsár 1956. október 23. előtti ítélező tevékenységének egyes iratait. Nyilvánosan nem használták fel vele szemben, de a háttérben zajló megbeszéléseken utalhattak ezekre. Balogh ismer-lette ezeket, az LfB Katonai Kollégiumának határozatait.
- 41 Kulcsár Kálmán i. m. 286. o.
- 42 A Honvédkadémia parancsnokát a Budapesti Hadbíróóság 1952. január 15-én halálra, a Katonai Fel-sőbíróóság 1952. január 29-én életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte.
- 43 Kulcsár Kálmán i. m. 136. o.
- 44 Zinner 2002, 26–35. o. A kormánybizottság működésének időszakából származó nekem küldött irat-ok, valamint az általam másokhoz írott levelek stb. másolatai birtokomban vannak. Ezekből szár-maznak a további idézetek. A továbbiakban az „örzés” helyét nem jelölöm.
- 45 Korabeli és Szilberektyől is származó ismereteim szerint nem vettek részt a Fejti vezette bizottság munkájába.
- 46 Ez idő tájt tudtam meg, hogy „tervbe vettek”, így érzékenyen érintett a munkahelyi függetlenítés ügye. Ekkor folyt a vita az MSZMP-n belül arról, hogy a Reflektor Kiadó sorsa mi legyen, ahol a szer-kesztőségben irodalmi vezető voltam. A pártközpont illetékesei részéről nemtelen kezdeményezések sora zajlott a kiadó megszüntetése céljából, áthágva minden korábban kötelező érvényűnek tekintett ügyrendi szabályt. Azt követően, hogy a kormány határozott kormánybizottsági társelnökségeről, egyfajta mentőövnek is tekinthettem volna, hogy 1989. március 31-étől az LfB munkatársa lettem. A kormány ugyan hangoztatta, hogy a tényfeltárásnak nem célja a felelősséggel összefüggő követ-keztetések levonása, új munkahelyemen egyfelől féltek tőlem, másfelől viszont épp abban bíztak, hogy munkaadóm (esetleg érintett) beosztottaival szemben elnéző leszek. Meg kellett nyugtatni va-lamennyi, de főleg és mindenekelőtt politikai ítékezésben részt nem vett, ártatlan bírót. Ezért be-széltem Földvárival, akit már felkértek arra, hogy nyilatkozzon a Népszabadságban. Ennek keretében kitért a felelősségre vonás ügyére is. Népszabadság, 1989. június 2. 7. o. A történelem megtette in-dítványát. Beszélgetés Földvári Józseffel, a koncepciós büntetőügyek felülvizsgálatára alakult bizott-ság társelnökével [a továbbiakban: Földvári interjú].
- 47 Szakács is jelen volt az Oltvial, Fockkal és Aczállal folytatott megbeszélésünkön.
- 48 Rajnai Sándorral, az egykori államvédelmessel (majd állambiztonsági vezetővel), aki végül Moszk-vában volt Magyarország nagykövete és Lázár Györggyel, az 1967–1985 között volt miniszterelnökkel a harmadik semmisségi törvény előkészítésekor folytathattam beszélgetést. Rajnai akkor gyakran visszatért Naggyal és társaival szemben lefolytatott vizsgálati eljárás kulisszatitkaira is.
- 49 Zinner 2002, 26–31. o.
- 50 Kulcsár Kálmán i. m. 290. o.
- 51 MNL OL 288. f. 5/1051. ő. e.

- 52 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. I. k. szerk. és jegyzetekkel ellátta: S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Bp., 1993. MOL kiad. [a továbbiakban: Az 1989. február 21-i KB-ülés jegyzőkönyve], 390–406. o.
- 53 Uo. 399–400. o.
- 54 Kulcsár Kálmán i. m. 291. o. A szerző összetévesztette az előterjesztésről szóló szavazást a Fejti megválasztásával összefüggő vita végén volt voksolással. A KB ellenszavazat nélkül fogadta el a PB előterjesztését.
- 55 Az 1989. február 21-i KB-ülés jegyzőkönyve, 402–404. o.
- 56 Zinner 2002, 41–42. o.
- 57 0038/1989/I. I. M. TÜK.
- 58 A minisztertanácsi előterjesztés 1. pontját, az elnökökre tett személyi javaslatot nem ismerem.
- 59 Ez egyúttal a munkát meghatározó körülményekre, így a gyakori módosításokra is bizonyíték, nem csupán gépirói és ellenőrzési mulasztás.
- 60 Ennek a pontnak a következményeire még visszatérek.
- 61 Feljegyzés, 1989. február 20. I. M. IV/1. 40.084/1989.
- 62 Kulcsár Kálmán i. m. 291. 3063/1989. MT. sz. határozat. A Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőeljárás iratait 1989. április 29-én adta át a B. M. az LfÜ-nek. Az I. M. végül nem szervezett külön albizottságot.
- 63 Kulcsár Kálmán i. m. 292. o. Azt is bejelentette, hogy a hozzátartozók álláspontját a tárca elfogadta, s kivégzésük időpontjára emlékezve, június 16-át javasolja Nagy és társai temetés napjának. Arra az újságírói kérdésre, hogy mi a volt kormányfő és társai büntetőügyéről a véleménye, taktikus választ adott. Szerinte a büntetőper koncepciója volt akkor dönthető el, ha a négy évtized történetének feltárásával, benne '56 jellegének megítélésével végeznek a kutatók.
- 64 Népszabadság, 1989. március 4. 7. Voltak-e 1949 előtt konstruált perek?
- 65 Zinner 2002, 46–47. o.
- 66 Népszabadság, 1989. február 23. 4. o.
- 67 Mai Nap, 1989. február 24. 5. o. Hírzárlat.
- 68 Emlékeztető a törvénytörő perek felülvizsgálatával kapcsolatos, 1989. február 24-én tartott megbeszélésről. 40 014/1989/84. I. M. IV/1. A Büntetőjogi Főosztály 1989. március 2-ára készült el az emlékeztetővel, de azt csupán 20-án postázta részemre.
- 69 1989. május 23-án az LFB Elnökségi Tanácsa hatályon kívül helyezte a Budapesti Népbíróóság 1946. július 17-én népellenes büntett elkövetése címén kihirdetett, négy és fél éves kényszermunkát kiszabó törvénytelen ítéletét.
- 70 Az 1989. február 24-én tartott értekezletről készült emlékeztető 2. sz. melléklete. Az LFB alakított ki előzetes véleményt Demény büntetőügyéről, a Magyar Testvéri Közösség tagjaival szemben indított büntetőügyek közül a főperről, Donáth György és társai mellett Peyer Károly és társai büntetőügyéről, az ún. pócspetri esetről, Ordass Lajos és társai, valamint Grósz József és társai büntetőügyéről.
- 71 Zinner 2002, 51. o. 92. jegyzet.
- 72 Az előzetes vizsgálatok utóbb számos gondot okoztak. A történészek hiába tárták fel e kiemelkedő büntetőügyekkel összefüggő politikai hátteret (vagy következményeit), a korábban kutathatatlan iratokat nem vethették azonban egybe a büntetőperek irataival, mert azok az ügyészeknél vagy a bíráknál voltak. (Vö. Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. Bp., 1991. Zrínyi Kiadó – Új Magyarország, 45. o. 52 és 54. sz. jegyzetek.
- 73 40 014/1989. I. M. IV. Az anyagot az I. M. Büntetőjogi Főosztálya állította össze.
- 74 Az anyagot az I. M. Katonai Főosztálya állította össze.
- 75 Zinner 2002, 47–51. o.
- 76 Akkor még nem tudhattam, hogy 1989 rohanó eseményei közepette (hatására?) szemben februári megállapodásunkkal – és mindenekelőtt Kulcsár következetes, célratörő elképzeléseit megvalósítva – a tárca egyedül, történészek bevonása nélkül elkészíti az első semmisségi törvényt már a köztársaság kikiáltása és a „népfelkelés” évfordulója előtt.
- 77 Az 1989. május 5-én kormányhatározattal felállított Elemző – Értékelő Bizottságnak (is) tagja lett.
- 78 Népszabadság, Magyar Nemzet, 1989. március 3.; HVG, 1989. június 10. 2. o. HVG Posta; Magyar Nemzet, 1989. március 6. 4. o. Kiké a kegyelem?; Magyar Nemzet, 1989. március 8. 5. o. A rehabilitációs eljárásokban független szakmai szervezetek is képviseltessek magukat.; Magyar Nemzet, 1989. március 9. 6. o. Az előítéletek ideje lejárt.; Mai Nap, 1989. március 9. 6. o. A Zinner-ügy; HVG, 1989. március 25. 62–63. o. HVG interjú. Válaszol egy történész. „Az ítéleteket egységesen semmisnek kell tekinteni”; Magyar Nemzet, 1989. április 15. 4. o. Történészek a koncepciók perek felülvizsgálatáról.;

- Magyar Nemzet, 1989. május 3. Elhallgatások és torzítások.; Magyar Nemzet, 1989. május 8. 3. o. Vita a kutatások akadályairól.; Mai Nap, 1989. május 12. Eskü alatt hallgat az elnök. Konceptiók bizottság.; HVG, 1989. május 27. 58–59. o. Konceptiók perek. Újravizsgálati szakasz.; HVG, 1989. június 10. 2. o. HVG Posta.
- 79 Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1989. július 16. 3–4. o. Stirling György: Jó kezekben van-e a rehabilitáltak ügye? Irodalmi Újság, 1989. 3. o. 9. o. Takács Géza: Történészek páfördulása. Stirling György az Ungarische Anzeiger (svájci Magyar Tudósító) 1989. augusztusi 5–6. számában is foglalkozott személyemmel, állítva, hogy jelölésem „ellen eleve tiltakozott a bizottság több tagja”. Kicsit nehéz lett volna nekik, mert egyetértéssel neveztek ki őket (két hónappal később), és ebben az esetben ez nem következett volna be. A Hon (a POFOSZ lapja), 1989. október 12. 5. o. Stirling György: A rehabilitációk buktatói!
- 80 Kulcsár Kálmán i. m. 296–297. o.
- 81 Országgyűlési Tudósítások, 1989. május 11. 18–19. o.; Népszabadság, 1989. március 25. 5. A kormányzóvívő nemzetközi sajtótájékoztatója; Magyar Hírlap, 1989. március 25. 3. o. Kormányzóvívői tájékoztató.
- 82 Magyar Nemzet, 1989. április 27. 4. o. Bizottság a koncepciók perek felülvizsgálatára. Közli a névsorokat is, miként I. Kahler Frigyes: Az igazságtétel igényének megjelenése, az 1989. évi események, és az első semmisségi törvény e kötetben közzétett tanulmányában!
- 83 Magyar Nemzet, 1989. május 12. A nap hírei. A Történelmi Igazságtétel Bizottságának nyilatkozata.
- 84 Uo. 1989. május 13. 4. o. Vélemények, ellenvélemények. Pár nappal később a lapban megjelent a Recski Szövetség állásfoglalása is, „Hozzanak rehabilitációs törvényt” címmel.
- 85 I. M. 40 014/1989/I. M. IV/1. Meghívó. Birtokomban van.
- 86 Magyar Hírlap, 1989. május 18. 1 és 6. o. Törvénysértések, rehabilitáció. Keresik a Nagy Imre-per filmanyagát; Népszava, 1989. május 18. Lépéshátrányban az igazságszolgáltatás. Harmincezer koncepciót per vizsgálunk felül; Népszabadság, 1989. május 18. 5. o. A filmek még hiányoznak. Előkerültek a Nagy Imre-perben készült magnetofon-felvételek. A koncepciók büntetőügyek felülvizsgálatára alakult bizottság sajtótájékoztatója; Magyar Nemzet, 1989. május 18. 4. o. Felülvizsgálat folyik. Meg nem történté kell nyilvánítani a koncepciók ítéleteket.
- 87 Magyar Nemzet, 1989. május 23. 7. Bátor nyulak és reformfarkasok; ÉS, 1989. május 26. 9. o. Memóriazavar.
- 88 Magyar Nemzet, 1989. április 15. 4. o. Történészek a koncepciók perek felülvizsgálatáról.
- 89 Magyar Hírlap, 1989. május 27. A perek felülvizsgálata három évig is eltarthat. Miért égették el az iratokat?
- 90 Magyar Hírlap, 1989. május 29. 3. o. Független rehabilitációs bizottság alakult. Kormány-állásfoglalást sürgetnek a Nagy Imre-ügyben. Emlékművet állítanak az önkény áldozatainak. Magyar Nemzet, 1989. június 7. Miért alakul független rehabilitációs bizottság? Zimányi Tibor, a recskiek főtitkára ismételten kifejtette a bizottság létrehozásának (már ismert) indokát. Kapu, 1990. 2. 58. o. Nyílt tér. Közlemény. A Recski Szövetség (újabb) levele Németh Miklós kormányfőhöz, 1989. december 4. E levél oka már az volt, hogy az I. M. kihagyta a törvény előkészítéséből a Recski Szövetség Szovjetunióbeli Hadifoglyok, Kényszer munkások és Politikai Elítéltek Tagozatát, ezért december 16-ára demonstrációt szerveztek. Levelükben követelték, hogy a munkában részt vehessenek.
- 91 Magyar Nemzet, 1989. szeptember 14. 4. o. A kormány eltökélt szándéka a rehabilitáció következetes véghezvitele. Németh Miklós levele a Recski Szövetséghez, 1989. szeptember 13.
- 92 Földvári interjú.
- 93 Kulcsár Kálmán i. m. 300. o.
- 94 Botos feljegyzéséből derült ki, hogy Biszku Béla, Marosán György és Münnich Ferenc iratait az MSZMP KB irattára őrzi, ezek kutatásához kért segítséget. 1989. május 19.
- 95 Levél Vagyóczky Béla rendőr ezredeshez, 1989. június 5.
- 96 Levél Balogh Sándorhoz [a továbbiakban: Balogh levél], 1989. június 22.
- 97 Eln. Tan. B. törv. 480/5. 1989. július 13.
- 98 Eln. Tan. B. törv. 660/1989/8. 1989. július 13.
- 99 I. M. Katonai Főosztály 028/19/1989. Kimutatás, 1989. április 20.
- 100 Botos János és Vértés Róbert hozzám küldött kísérőlevele, 1989. október 8.
- 101 Bfl. 22049/1989/3. Legfőbb Ügyészség Államelleni Ügyek Osztálya kísérőlevele, 1989. október 13. Tizenkilenc büntetőeljárás törvényességi óvását adtak át.
- 102 32552/1989. I. M. III/4. Feljegyzés, 1989. szeptember 28. Az Igazságügyi Igazgatási Főosztály Statisztikai Osztályának Kulcsár részére átadott feljegyzése.
- 103 Levél Nyers Rezsőhöz, 1989. november 27.

- 104 Törvénytelen szocializmus i. m. 317. o.
- 105 Csukrán Magdolna levele, dátum nélkül.
- 106 Ez annak ellenére igaz, hogy véleményezésre megkaptam azt az előterjesztést, ami az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hátrányos következményeinek rendezéséről készült. Ennek elkészítési határideje 1989. szeptember 15. volt. (Vö. Kulcsár Kálmán i. m. 301–302. o.-val!)
- 107 Trhgy, 1989. 1. k. Bp., 1990. KJK, 193. o. 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról. Ennek szövege így hangzott: „Az Országgyűlés kegyelettel megemlékezve mindazokról, akik az 1956-os nemzeti tragédia során hazánk társadalmi átalakulása és függetlensége érdekében felléptek, és ezért politikai megtorlás áldozatául estek”.
- 108 Kulcsár Kálmán i. m. 302. o.
- 109 Magyar Hírlap, 1989. szeptember 21. 3. o. [a továbbiakban: MH, 1989. szeptember 21.] Alapvető kérdésekben vannak eltérő álláspontok. Rehabilitáció – de milyen feltételekkel? A sajtótermék elhallgatta az 1989. szeptember 4-én tartott kabinetülést, mert (mindenekelőtt a megváltozott belpolitikai helyzet miatt) a döntés ott született meg az első semmisségi törvény mielőbbi elfogadtatásáról.
- 110 Vö. a Földvári interjúval!
- 111 MH, 1989. szeptember 21.
- 112 Kutatásaink alapján számuk meghaladja a 26 ezret.
- 113 Magyar Hírlap, 1989. szeptember 23. 1. és 3. o. Ülést tartott a Minisztertanács – Kormányzóvivői tájékoztató. Rehabilitálják az internáltakat, kitelepítetteket. Tudatos manipulációra derült fény a Mindszenty József és társai elleni büntetőeljárás felülvizsgálatakor; Magyar Nemzet, 1989. szeptember 23. 3. o. A Minisztertanács ülése; Népszava, 1989. szeptember 23. 1. és 5. o. A Minisztertanács ülése. A kormányzóvivő tájékoztatója. Rehabilitálás és kártérítés; Népszabadság, 1989. szeptember 23. 1. és 3. o. Még mindig csak tervezik a gyenge vállalatok felszámolását.
- 114 Kulcsár Kálmán i. m. 302. o.
- 115 Az első semmisségi törvénynek az 1989-ben érthető politikai kompromisszumokból fakadó, kényszerűen keletkező hiányosságait szüntette meg a 2000. évi CXXX, a negyedik semmisségi törvény hatályba lépése.
- 116 Magyar Közlöny, 1989. 67. sz. A Minisztertanács 104/1989. (X. 4.) MT rendelete egyes, személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek helyzetének rendezéséről.
- 117 Zinner 2002, 85–86. o.
- 118 Magyar Nemzet, 1989. október 21. 2. o. (Parlamenti összefoglaló, negyedik nap)
- 119 1989. El. II. C. 4/3. sz. Emlékeztető. 1989. október 5.
- 120 Jelentés a jogász-történész vegyes bizottság tényfeltáró tevékenységéről és javaslatok az 1945–1962 (1963) között kihirdetett, jogerős ítéletek felső szintű jogszabályba foglalt semmissé nyilvánítására.

Az igazságtétel igényének megjelenése, az 1989. év eseményei és az első semmisségi törvény

I.

A DIKTATÚRA ALKONYÁN

A folyamatot, amely Magyarországon a Kádár János nevével fémjelzett rendszer bukásához vezetett, a köznyelvben rendszerváltoztatásnak (rendszerváltásnak, rendszerváltozásnak) említi a közbeszéd.

A jogász számára sokkal inkább a pártállami diktatúra felszámolása és a polgári demokrácia/jogállam kialakítása fedi a folyamatok rendszerét.

A jaltai világrendben a szovjet érdekszférába sorolt és ezért a Szovjetunió államrendjére kényszerülő Magyarországon a jaltai képlet érvényének megszűnése után a belső erőviszonyokat tükrözve indult el az a folyamat, amely a jogállami lét, a polgári demokrácia elérését volt hivatva elérni.

Kádári diktatúra összeomlásának okai¹ – gazdaság komplex válsága, a Szovjetunió meggyengülése, az alternatív politikai elit kialakulása, és az MSZMP-n belüli generációs és ideológiai harc – a '80-as évek második felére visszafordíthatatlanná váltak.

Kádár rendszerének Magyarországra kényszerítése 1956. novemberében *nélkülözte a legitimitás* legcsekélyebb mértékét is.

A szovjet fegyverekkel és a karhatalom (pufajkások) fegyvereinek erejével + vérbefojtott forradalom »legitimálta« a hatalmat. Ezt azzal »kanonizálta« a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Ideiglenes Központi Bizottsága (IKB), hogy a december 2-3. napján megtartott ülésen kihirdette a rendszer fennállásáig érvényesnek tekintett dogmát arról, miszerint az 1956. októberi mozgalom kezdettől fogva ellenforradalom volt.²

Arra már korábban rámutattunk M. Kiss Sándorral, hogy az »ellenforradalom« dogma kanonizálását a moszkvai politbüro már korábban jóváhagyta.³ S tegyük hozzá: igényelte.

A november 4. utáni sortüzek terrorja után a kizárólagos hatalmat megszerző Kádár elindította a magyar történelem *legnagyobb politikai megtorlását*.⁴ A bírói ítéleteket *nem független bíróságok*⁵ mondták ki. Az érdemi határozatokat a politikai döntéshozók hozták meg. Nem csak olyan jelentős személy esetében, mint Magyarország legitim miniszterelnöke ügyében, hanem a megyékben a népbíróságok – valamint a megyei bíróságok – előtt folyamatba tett ügyekben is.⁶

A forradalom megtorlása során tovább folytatódott a *konceptiók perek gyakorlata*.

A koncepciók perekről, azok szerkezetéről és tulajdonságairól másutt bővebben értekeztünk.⁷ Itt csak annyit: az »ellenforradalom dogma« igazolásához fel kellett mutatni olyan – soha meg nem történt – tényállásokat, amelyek a Horthy-rendszer restaurálását, az ellenforradalom brutalitását „igazolják” s ezért fegyveres beavatkozás szükségességét indokolják.

Ez tűnik ki az 1958. október 9-én Marosán Györgyhöz eljuttatott feljegyzésből: „... az ellenforradalmi perek anyagai minden vonatkozásban alátámasztják pártunk értékelését az ellenforradalomról.”⁸

Hasonló célt szolgált a *jogi minősítés* alkalmazása, amikor is, az államellenes bűncselekményben elmarasztalt személyeket valamilyen *köztörvényes* minősítésű bűncselekményben is bűnösnek mondták ki.

A változó külső és belső körülmények a 70-es 80-as évek fordulóján már lehetővé tették – igen szűk körben – ellenzéki hangok megjelenését.

Kádár János tudott az ellenzéki értelmiségekről. 1985 őszén Mihail Gorbacsovval – a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) új főtitkárának – kifejtette: „Országunkban létezik ellenzék: néhány társadalomtudós, szociológus, az értelmiség képviselői, írók. Nincsenek sokan. Szerveződő csoportoknak is lehet őket nevezni abban az értelemben, hogy 50-60 ember időnként találkozik. A nyugatiak megkeresik, támogatják őket... Felmerül a kérdés, mit tegyünk velük. Adminisztratív intézkedéseket csak végső esetben foganatosíthatunk velük szemben, mivel nem kívánunk ingyen reklámot csinálni ezeknek az embereknek. Időnként ellenőrizzük az ellenzéki elemeket, elkobozzuk sokszorosítógepeiket, de ha kell, tudunk gorbabbak is lenni.”⁹

1985. június 14-16-án Monoron tartott ellenzéki tanácskozás, valamint az 1987. szeptember 27-én Lakitelken – *Lezsák Sándor* telkén – összehívott, a nép-nemzeti gondolat jegyében politizáló tanácskozása, amely a Magyar Demokrata Fórum (MDF) megalakítását eredményezte.

A másik nagy ellenzéki szerveződés a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) 1988. március 17-én a Beszélő-körből megalakult Szabad Kezdeményezések Hálózata néven alakult meg.¹⁰

1988. március 30-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Társadalomtudományi (Bibó István) Szakkollégiumában 39 alapító taggal létrejött a Kommunista Ifjúsági Szövetségtől független (KISZ) – elsősorban az egyetemi ifjúságra támaszkodó szervezet, a Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ).

Míg az MSZMP-n belül a reformszárny és az ortodox kommunisták küzdelme folyt – ennek során – a reformerek legfajszúlyosabb személyiségeit kizárják az MSZMP-ből¹¹

Egyre erősödött az 1956-os forradalom értékelésének megváltoztatására irányuló igény, s a forradalom megtorlása során kivégzettek, így Nagy Imre és mártír társainak tisztességes eltemetésére való követelés.

1988 tavaszán odáig érett a helyzet, hogy megalakult a *Történelmi Igazságtétel Bizottság*¹² (TIB). Az alakuló ülést Hegedűs B. András Gerlószeg utcai lakásán tartották.

Alapító tagjai *Nagy Erzsébet* – 1992-ig elnök –, *Hegedűs B. András*, *Göncz Árpád*, *Vásárhelyi Miklós* és *Regéczy-Nagy László*.

A jogi ügyeket *dr. Dornbach Alajos* ügyvéd vitte.

A TIB három szekciót szervezett: *a történelmi, a kegyeleti és a jogi szekciót.*

A TIB 1989. június 8-án nemzetközi sajtótájékoztatót tartott, ahol a nemzetközi közvélemény tudomására hozta céljait. E szerint a társadalom széles körű támogatásával elő kívánják mozdítani a magyar sztálinizmus *1945 utáni korszakában*, de különösképpen 1945 és 1960 között elkövetett „*népellenes bűnök, törvénytelenségek feltárását*”. (Kiemelés tőlem K.F.)

Célul tűzték ki továbbá az élő és meghalt áldozatok erkölcsi, politikai és jogi *rehabilitását*, és a kivégzettek „*emlékének megtisztítását*” és méltó nyughely biztosítását, valamint közös emlékmű állítását.

A TIB nevében és programjában megjelenik tehát – ha részleteiben nem is fejtették ki – az *igazságtétel* egyik oldala a sértettek részére történő igazságszolgáltatás, ugyanakkor nincs utalás a főbenjáró bűnök elkövetőinek törvényes felelősségre vonására, csupán arra, hogy a törvénytelenégeket fel kell tární és valós a történelmet kell a társadalom tudomására hozni.

AZ IGAZSÁGTÉTEL MAGVETÉSE – ERKÖLCSI ÉS JOGI VONATKOZÁSBAN, DE HOGYAN... ?

Az igazságtétel fókuszában – érthető módon – először a sérelmet szenvedett milliók erkölcsi, politikai és jogi rehabilitációja került, de nem nehéz belátni, hogy ez csupán az igazságtétel egyik oldala még akkor is, ha a jogi rehabilitáción túl bizonyos anyagi jóvátétel is társul hozzá.

Az igazságtételen – nem csak e sorok írójának álláspontja szerint – olyan folyamat értendő, amelynek során a kiépülő alkotmányos jogállam egyfelől választ keres az elmúlt közel fél évszázad diktatúráinak injúriáira – s orvosolja azokat –, másrészt megszünteti a diktatúra elnyomó struktúráját és diszkriminatív rendszerét. Mind-ebből következik, *hogy az igazságtétel egyrészt a sérelmet szenvedettek erkölcsi, jogi és – az ország teherbíró képességéhez képest megengedhető – anyagi sérelmeinek orvoslását, másrészt a bűnök még élő elkövetőinek büntetőjogi felelősségre vonását, harmadrészt a bolsevik típusú diktatúra hatalomra jutásának és regnálásának történelmi feltárását, elméleti bírálatát jelenti.*

Gyakorlatban ehhez kapcsolódik a diktatúra intézményrendszerének teljes lebontása, s egyidejűleg a jogállami intézmények helyreállítása. Magyarországon mindez *nem egy forradalom útján*, hanem tárgyalások és *többszörös kompromisszumok megkötése útján* történt, amely magán hordta azokat a korlátokat, amelyeknek az eltávolításához 20 év kellett, s amelynek a végére a 2012. évi alaptörvény tett pontot.

Bár a TIB programjában az 1945 utáni időszak *népellenes bűneinek és törvénytelenégeinek feltárása szerepel*, elsősorban azonban az *1956-os megtorlás áldozatainak igazságszolgáltatása állt előtérben*. Ez a TIB-et alapítók, majd a később csatlakozó tagjainak névsorát tekintve magától értetődőnek tekinthető.

Később – látni fogjuk – az igazságszolgáltatás módja – ti. hogy csak a Nagy Imre-per kerüljön törvényességi óvással egyéni felülbírálatra, s az összes többi megtorlási ügy egy törvénnyel – *ex lege* – kerüljön megsemmisítésre, *rejtetten a forradalom kisajátítását és a forradalmi nép kirekesztését is jelentette.*

EGY SARKALATOS KÉRDÉS – ÚT '56 MEGÍTÉLÉSE KÉRDÉSÉHEZ ÉS A KÖVETKEZMÉNYEK

1989. január 26-án a Kossuth Rádió Reggeli krónika majd a 168 óra című műsorban Pozsgay Imre, az MSZMP PB tagja olyan nyilatkozatot tett, amely *megrengette az MSZMP alapvető legitimációs pillérét*, hogy ti. az 1956-os események kezdettől fogva ellenforradalmiak voltak, ezért a fegyveres beavatkozás indokolt volt. Pozsgay bejelentése szerint, ami 1956 októberében történt, nem ellenforradalom, hanem *népfelkelés* volt.

A *népfelkelés* formulát az MSZMP KB mellett működő tanácsadó testület, illetve a munkabizottság történelmi albizottsága dolgozta ki. Az albizottság az 1988. június 13-án létrehozott és Pozsgay Imre vezette munkabizottság¹³ része volt. A történelmi albizottság¹⁴ Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) elnöke vezetésével működött.

Az albizottságban kialakult álláspont nyilvános bejelentéséről Pozsgay Imre nem tájékoztatta előre sem Grósz Károly főtitkárt, sem a PB tagjait. A hír nem csak az MSZMP- t, rendítette meg, de óriási hatása volt az egész társadalomra. Az 1989. február 10–11-én megtartott KB-ülés¹⁵ jól tükrözi e kardinális kérdés körül folyó vitát.

A kérdés körül kialakult éles vitát, az összecsapó véleményeket és indulatokat már korábban elemeztük M. Kiss Sándorral.¹⁶

Itt csak néhány megjegyzéssel egészítem ki a fenti elemzést:

Romány Pál, a KB mellett működő tanácsadó testület elnöke – a Politikai Főiskola rektora – arról beszélt,¹⁷ *Szembe mer-e nézni a párt 1956-tal saját legitimációja gyenge pontjával vagy sem?*” (Kiemelés tőlem. K. F.)

Tőkei Ferencnek hozzászólása¹⁸ Lukács György filozófusra hivatkozott, és Bibó István megfogalmazására alátámasztandó a »népfelkelés« meghatározást.

A »politikusi« vélemények mellett, Ormos Mária történész professzor szólalt meg.¹⁹ Kádár „népfelkelést” emlegető novemberi felszólalásai mellett, a *kutatás lehetőségét* sürgette, amely addig nem nyílt meg a tudomány számára.

Horn Gyula felszólalását²⁰ ugyancsak idéztük a Kinek a forradalma?-ban. Most itt ahhoz csak annyit: Horn mindvégig – miniszterelnökként is – a vallotta

„Ami a lényeg. Én szerintem nincs és nem is szabad megengednünk azt, hogy 1956 kapcsán valamiféle lelkiismereti válság keletkezzen mindazoknál, azokban, akik akkor fegyvert fogtak, mert akik fegyvert fogtak novemberben, és novemberben felléptek, azok az ellenforradalommal szemben léptek fel. ...Szerintem 1956-os vitára, vagy ennek kapcsán egy polarizációra nincs szüksége ennek a pártnak.”

Ugyanakkor elismerte, hogy „meg kell változtatni 1956 korábbi egyoldalú értékelését.”

Az ülés végén felszólaló Pozsgay Imre szavai²¹ – különösen a későbbi történések függvényében – jelentősek:

„A damaszkuszi úton, egyszer – aki vált az életben – végig kell mennie, ki ekkor, ki akkor...”

1989. február 20–21-én a KB ülése ugyancsak fontos az igazságtétel folyamatának szempontjából.

Az ülés elején jelen volt Kádár János is, az ügy előadója Fejti György volt, a PB 1989. február 7.-i határozatát terjesztette a KB elé. Ennek lényege: *Felül kell vizsgálni az 1945. december és 1962 közötti időszak büntetőpereit, fel kell tárnai a perekben a kon-*

cepciós elemeket és a feltárás eredményeihez képest határozni kell a jogorvoslat módjáról.²²

Aczél György első felszólalásában²³ elég élesen kikelt Fejti személye ellen.

Aggodalmát fejezte ki továbbá, hogy a múltban meghurcolt (munkásmozgalmi) sértettekre és utódaikra a felülvizsgálat újabb megpróbáltatásokat ró.

Aczél indulatos kitörésére *Kulcsár Kálmán* igazságügy-miniszter válaszolt, aki meghívottként vett részt a KB ülésén.

„Én nagyon megértem Aczél elvtársnak az aggályait... Nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy itt azokról van szó, akik ártatlanul kerültek bele. Hogy ezt maximális tapintattal kell elvégezni, az természetes... Mindössze annyit kell megállapítanunk, hogy milyen ügyekben, kik voltak koncepciós perek áldozatai. Talán egy névsor is elég a végén, és tehetünk majd egy olyan javaslatot..., hogy ezeket az ügyeket úgy zárjuk le, hogy meghatározott perkategóriákban az ártatlannak bizonyult vádlottakat törvény által rehabilitáljuk... Természetesen a bizottságok munkáját titok övezi addig, amíg ez megfelelőnek tűnik. (Kiemelés tőlem. K. F.)

Kulcsár Kálmán nyilatkozata több fontos momentumot vetít előre, amelyekkel a következő fejezetekben foglalkozunk. Az egyik a bizottsági munka és annak nyilvánossága, amely valójában kezdettől fogva taktikai kérdés volt.

A másik a felülvizsgálat módja. Itt jelenik meg először a semmisségi törvénnyel – *ex lege* – történő rehabilitáció megoldása, amelynek ellentmondásairól ugyancsak a következő fejezetben szólunk. Kulcsár célja itt mindenesetre a politikai felhatalmazás elnyerése volt, mert e nélkül lehetetlen lett volna a szükséges iratok beszerzése, elsősorban a belügyminisztériumtól.

Tőkei Ferenc rövid felszólalása²⁴ támogatta a politikai felhatalmazás megszavazását.

Az események sokkal gyorsabbak voltak, mint a párt bürokratikus ügyintézése. Közeledett Nagy Imre kivégzésének évfordulója, s ezzel kapcsolatban a párton belül is sokan túlléptek a februári KB álláspontján.

1989. április 12.-i KB-ülésen Grósz Károly felháborodott a Magyar Hírlap aznapi számában megjelent „a Magyar Szocialista Munkáspárt *reform szárnyának platformja* címet viselő megnyilatkozásán,²⁵ amely már messze túl megy a KB februári állásfoglalásán és kimondja:

„...az események egyszavas minősítésére a népfelkelés kifejezést alkalmasnak tartjuk”. S ezen túl: „Elítéljük a november 4-ét követő véres megtorlást és leszámolást. Kétségtelen, hogy a Kádár–Münnich kormányzatra rendkívül erős nyomás nehezedett ez irányban, mind külföldi szövetségesei, mind pedig a belföldi konzervatív és revánsra váró erők részéről, ezt azonban nem tartjuk mentségnek. *Kifejezzük azt a meggyőződésünket, hogy a Nagy Imre-per koncepció per, célját tekintve pedig politikai gyilkosság volt.*” (Kiemelés tőlem. K. F.)

A kemény ítélet valóban mellbe vágó volt a KB fórumán (olyan időben, amikor a Nagy Imre-per iratait még át sem tanulmányozta a párt szakapparátusa – az erre hivatott hatóságokról nem is beszélve – így arról hivatalos döntés nem is született.)

Az eseményeknek tragikus színt adott a nagy beteg *Kádár János megjelenése és felszólalása a KB ülésén*. Felszólalása²⁶ – ez volt utolsó közéleti megnyilatkozása –,

valójában a széteső elme mögött vergődő lelkiismeret-furdalás megnyilvánulása volt.

Amikor M. Kiss Sándorral először elemeztük a sok helyen érthetetlen szöveget,²⁷ úgy értékeltük, hogy Kádár Szovjetunió-beli tartózkodását fogságnak élte meg és szabadulásának az volt „az ára” – erre írásban vállalt kötelezettséget – lemondatja a Nagy Imre-kormányt, s ezért életével vállalt garanciát. Fenntartva a leírtakat, most, újabb 16 év után Kádár kusza mondataiban felsejlik egy *sajátos háritás* is, hiszen – egyéb forrásokból jól ismert –, Kádár volt az, aki ragaszkodott Nagy Imre halálos ítéletéhez, amelyet a PB-vel megszavaztatott, és inkább elnapoltatta az olasz választások miatt a tárgyalást, mint sem a halálnál enyhébb ítélet szülessen a Nagy Imre-perben.²⁸ Ennek fényében Kádár lelkiismeret-furdalása roppant súlyos lehetett, s talán éppen ezért menekült a moszkvai fenyegetés – a „tőmondat” mögé, mert nem mert szembenézni gyilkos tetteivel.

Nagy Imre és mártírtársainak temetési előkészületei megállíthatatlanok voltak, így nem lehetett elkerülni a Nagy Imre-per kérdését a KB előtt sem.

A Nagy Imre-ügyre és a rehabilitáció kérdésére a következő fejezetben visszatérünk.

Most csak annyit – 1989. május 29-ét írtuk –, a KB ülésén felszólaló Szabó István²⁹ már így fogalmazott:³⁰

„A másik nagy dolog, amit a Berend T. Iván nagyon finoman fogalmazott, én nem tudok ilyen szépen fogalmazni: ha elfogadjuk – *márpedig elfogadjuk* –, *hogy Nagy Imre és társai politikai gyilkosság áldozatai lettek*, márpedig *elfogadtuk*, hogy 1956 népfelkelés volt, *1956 forradalom* volt, akkor választ kell adni egyértelműen arra, hogy mi volt a 33 év, és ennek a pártnak kell erre választ adni.”(Kiemelések tőlem. K. F.)

A kocka tehát el volt vetve. Mindaz, ami ezután történt már túl volt a Rubiconon. Romsics Ignác találóan fogalmazta meg, hogy 1989. június 16-án – az újratemetés napján – az MSZP „pszichológiailag... roppant össze”.³¹ A kilépett párttagok száma szeptemberre elérte a 120 ezret.

II.

A REHABILITÁCIÓK JOGTECHNIKÁI – EGYÉNI FELÜLBÍRÁLAT, VAGY TÖRVÉNYI (EX LEGE) SEMMISSÉG?

Nincs olyan jogrendszer a civilizált világban, amely ne tartalmazna rendelkezést jogerős bírói ítéletekkel eldöntött kérdések felülbírálatára. Ilyen rendelkezések feltehetőleg megtalálhatók kommunista diktatúrák büntető eljárásjogi kódexeiben is, így a magyar büntető perrendtartásban is.

Az 1951-ben elfogadott büntető perrendtartás (Bp)³² illetve az azt módosító törvények³³ a jogerősen elbírált ügyek felülbírálatára két jogeszközt ismert. A *perújítást* és a *törvényességi óvást*.

Az 1989-ben hatályban volt újabb eljárásjogi törvény (Be)³⁴ mind a két rendkívüli jogorvoslatot fenntartotta. *Perújítást* akkor engedélyezett a törvény,³⁵ ha az ügyben hamis bizonyítékra alapoztak ítéletet, ha a hatóságok hivatali kötelességüket megszegve jártak el, ha az ügyben több ítélet született, ha az ügyben olyan új bizonyíték merült fel, amelyet eddig nem bíráltak el.

A perújítás kezdeményezésére joga volt az ügyésznek – a vádlott javára és korlátozott időn belül a terhére is –, a vádlottnak valamint a védőnek kizárólag a vádlott javára. Az eredményes perújítási eljárás lefolytatását követően a korábbi ítéletet az eljáró bíróság hatályon kívül helyezte és a törvénynek és a felvett bizonyítás eredményének megfelelő új ítéletet hozott.

A másik rendkívüli perorvoslat – a *törvényességi óvás* – kizárólag a legfőbb ügyész diszkrecionális joga volt.³⁶ A törvényességi óvást a Legfelsőbb Bíróság előtt lehetett emelni, s a Legfelsőbb Bíróság az ügyben – jogorvoslat kizárásával – hozott döntést.

Törvényességi óvásnak akkor volt helye, ha a megtámadott ítélet *törvénytörtő* vagy *megalapozatlan* volt.

Törvénytörtő lehetett egy ítélet, ha az eljáró hatóságok a hatályos eljárás jogi vagy anyagi jogi törvényeket sértették meg. A bírói gyakorlat lényegében megkövetelte, hogy a törvénytörtésnek az ítélet érdemi részére kihatása legyen. Amennyiben ez nem volt megállapítható, úgy a rendkívüli perorvoslat – ez okra alapozva – nem volt eredményes.

A *megalapozatlanság* fogalmát a Be. szabályozta³⁷ (nem a rendkívüli, hanem a rendes perorvoslatok körében).

Megalapozatlannak tekintették az ítéletet, ha az első fokú bíróság ítéletében a tényállás nincs felderítve, nem állapított meg tényállást vagy a tényállás hiányos volt, ha ellentétben állt a bizonyítás anyagával (iratellenesség), ha a bíróság egyes tényekből más tényekre helytelenül következtetett.

A *megalapozatlanság* tehát nem jogi, hanem *tényállásbeli hiányosság*. A tényállási hibákból eredő jogorvoslati lehetőség, illetve annak korlátozott volta a későbbiekben leküzdhetetlen problémát jelentett – s jelent a diktatúra ítéleteinek orvoslása során napjainkig.

A törvényességi óvás intézménye 1992-ig volt hatályban. Ezt követően az Alkotmánybíróság megsemmisítette.³⁸ Az Alkotmánybíróság érvelése szerint ugyanis ez a jogintézmény ellentétes a jogállamisággal – figyelemmel az Alkotmány 2. § (1) bekezdésére. Nem fogadható el ugyanis, hogy jogállamban a legfőbb ügyész diszkrecionális joron lépjen be az eljárásba. Az alkotmánybírósági döntést követően csak a perújítás maradt meg olyan rendkívüli perorvoslatként, amellyel lehetséges volt a tényállást illetően is jogorvoslatot szerezni.

A későbbi – a törvényességi óvás helyére lépő rendkívüli perorvoslatok – a *felülvizsgálati kérelem*³⁹ és a *jogorvoslat a törvényesség érdekében*⁴⁰ minden esetben *tényálláshoz kötött*, azaz nincs lehetőség a megtámadott ítélet tényállásának újraértékelésére. Ez a jogi konstrukció jogállami viszonyok között folytatott nyomozás és felvett bírósági bizonyítás esetén nem kifogásolható. Arra a korszakra nézve azonban, amelyben a koncepció perek, a kényszervallatás, bizonyítékok koholása – meghamisítása és a törvények lábbal tiprása mindennapos gyakorlat volt, alkalmazhatatlan, hiszen az ott megállapított tényállás aligha lehet alapja az igazságszolgáltatásnak.

Az igazságtételben, amely a sértettek vonatkozásában meg kívánja szüntetni az őket ért jogtalanságokat, sajátosan keverednek a politikai, erkölcsi és jogi elemek. Emellett figyelemmel kellett lenni arra is, hogy a sérelmet szenvedettek száma több százezer. Ilyen nagyságrendű ügy esetében nem csak a bíróság kapacitása jelent gátakat, de az ügyiratok nagy részének megsemmisülése is.

Mindez abba az irányba mutatott, hogy az elégtétel megadása *törvényhozási úton történjen*. Így merült fel – nem csak politikai síkon – a semmisségi törvény megalkotása.

Sajátos e körben, hogy a koncepciók büntetőügyek elítélteinél a szoros értelemben vett büntetőjogi jogkövetkezmények már régen megszűntek. Az egykori elítéltek ugyanis a semmisségi törvény hatályba lépésének idején jogilag már mentesültek a büntetett előélet hátrányos jogkövetkezményei alól. Legalábbis a jog szerint, mert politikailag gyakran később is hordozták elítélésük súlyát. Figyelemmel kellett lenni arra is, hogy az igazságtételnek van olyan vonulata is, amely nem alakítható – még részlegesen sem – jogi formulává, mindvégig a moralitás keretei között maradnak. Mindezek megjelenítése ugyanakkor lehetséges egy törvény praeambulumában.

Az igazságosság, – és a sérelmet szenvedettek sorsának megkönnyítése – azt kíváná: olyan állapotba kell hozni a sérelmet szenvedett polgárt, mint amilyenben a jogsértés előtt volt. Vagyis – *a római jog terminológiája szerint in integrum restitutum* – kellene végrehajtani. Ez a formula az igazságtétel érvényesítésére szó szerint aligha adaptálható, hiszen – több évtizedes időszakról lévén szó – valójában az életet kellene megismételni az elszenvedett jogtalanság nélkül.

A *semmisség intézményének* alkalmazása – a magyar jogban – nem 1989-ben kezdődött. A 9590/1945. ME. sz. rendelet mondta ki először, hogy meg nem történtnek kell tekinteni, tehát semmisnek, azokat az ítéleteket, amelyeket az elítéltek szocialista, antifasiszta vagy demokratikus politikai meggyőződésük, magatartásuk vagy tevékenységük miatt hoztak az elítéltekkel szemben.⁴¹

A semmisség intézménye tehát azt jelenti, hogy a törvény erejénél fogva (ex lege), meg nem történtnek kell (semmisnek kell tekinteni a terhelt ellen lefolytatott büntetőeljárás egészét – ide értve a nyomozást, a vádemelést és a bírói szakaszban történt valamennyi jogcselekményt –. A semmisség – miután úgy kell tekinteni a teljes eljárásra, mintha az meg sem történt volna –, ezért fogalmilag kizárja az adott ügy rendkívüli perorvoslással történő vizsgálatát.

A semmisség alkalmazásának kétségtelen *előnye*, hogy az *amorális jogi* normák alkalmazásával történő elítélésekre orvoslást nyújt, sőt egyedül ez a megoldás nyújthat orvoslást. Az amorális jogszabályok alapján történő elítélés ugyanis kezelhetetlen volt a törvényességi óvással is, hiszen itt nem a klasszikus értelemben vett »törvénysértő« jogalkalmazásról van szó.

A semmisség intézményének ugyanakkor az a természete, hogy lehetetlenné teszi az ügy bíróság előtt történő feltárását, a törvénysértések megállapítását, s így újabb politikai manipuláció melegágyát képezheti. Zinner Tibor meggyőzően bizonyította ezt az újabb joggal való visszaélést a Nagy Imre-pernek törvényességi óvással történő felülvizsgálata, valamint a Mindszenty-per semmisségi törvény alá vonásával történő szőnyeg alá söpréséről.⁴²

Zinner kemény szavakkal és még keményebb bizonyítékokkal mutatja ki, hogy míg Nagy Imre és mártírtársai perének részletes tárgyalása és ezen keresztül valós tevékenységük bemutatása és a diktatúra „ítélkezésének” feltárása érdek volt, ugyanezen erőknél a Mindszenty-perben véghez vitt sorozatos törvénysértésének bemutatása már nem volt érdeke, sőt ellenkezőleg, azt leplezni akarták.

„A tárgyalófeleket különböző szándékok vezethették. A részletezés igénye nélkül, ilyen lehetett a már két évtizedes *modus vivendi* további fenntartása... Nem kétséges, hogy a közelgő választás épp úgy szerepet játszhatott ebben a konstrukcióban, mint a magyarországi római katolikus egyházi vezetés túlélési vágya, sokrétű állambiztonsági kötődése és így tovább... Ám épp e pozitív töltetű katarzisznak, az ellenkező előjelű (mondhatni) kirakatpernek, illetve Mindszenty és társai felmentő ítéletének elmaradása okozta és okozza mindmáig főképp azt, hogy a valós tények és összefüggések, adatok és adalékok ma már szinte senkit sem érdekelnek, és helyettük a mártírium pótcselekvést eredményezett. Mindszenty és több, perbeli társa ekképp nem lett bírósági eljárással rehabilitálva. Nem a vádpontoktól, hanem a vele szembeni egész bűnvádi eljárástól tekintettek el, mintha az meg sem történt volna, semmissé tették a kiállított határozatokkal... Azt tudjuk, hogy miként tették bűnbakká a bíborost a püspökkari körlevél miatt Rákosi és társai az 1945-ös nemzeti gyűlési választások eredményei, a pártjukat ért fiaskó miatt. Ennek emléke kísérthetett a rendszerváltás idején...”

E dolgozat szerzőjének határozott véleménye, hogy a Mindszenty-per bírói felülvizsgálata esetén megkerülhetetlen lett volna annak ítéleti kimondása, hogy a szóban forgó korszakban *a büntetőjogi bűnösség nem volt jogellenes magatartáshoz kötve*.⁴³ A »jogellenesség« *büntetőjogi fogalmának felcserélése a politikai »reakciós fogalommal«, a teljes jobbizonytalanság és a diktatúra önkényének szentesítése. Ez pedig alapjaiban rengette volna meg az egész korszak büntető ítélkezését – ide értve a népbíróságok ítélkezését is – s ez 1989-ben vállalhatatlan volt a hatalom számára.*

Hasonló politikai sandaság érhető tetten az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlásával kapcsolatos ítéletek semmissé nyilvánításakor is. Itt jól *tetten-érhető* érdek annak leplezése, hogy 1956. *megtorlása* során a Kádár-rendszer megtorló apparátusa épp *úgy alkalmazta a konstruált koncepciók pereket, mint az 50-es évek ÁVH-ja.*

Az egyéni felülvizsgálatok után ítéletben kellett volna kimondani a tényállások konstruált voltát, Tóth Ilona, Brusznai Árpád, Földes Gábor, Nickelsburg László és a velük együtt elítéltek ügyeiben, és még számos ügyben. Ez azonban csak Nagy Imre és társai ügyében történt meg. S, hogy *ez kormányzati szándék (is) volt, az kézzelfoghatóan bizonyítja Dornbach Alajosnak a Magyar Nemzetben adott interjúja – amelyet Zinner Tibor is idézett*⁴⁴:

A „TIB vezetése egyet kell értsen a kormány ama álláspontjával, hogy az 1956 utáni megtorlási korszak perei közül egyedül Nagy Imre és társai ügyében történjen meg az egyedi felülbírlás, mert az ennek során hozott legfelsőbb bírósági döntés alapján egy generális törvénnyel az összes többi ügyben is megsemmisíthető az ítélet. A törvényi megsemmisítés jogi következménye pedig teljes egészében azonos és egyenértékű az egyéni felülvizsgálattal. Minden érintettet – már csak az időtákarékosra való tekintettel is – arra kérünk: ebbe a megoldásba nyugodjon bele.”

Az idézet jól tükrözi a nagyon is egyértelmű politikai szándékot ami – túl a perjogi kéréseken –, valójában azt jelenti, hogy megkezdődött a forradalom kisajátítása és a „*hatodik koporsó*”⁴⁵ kirekesztése.

Az egyéni felülvizsgálatok ellehetetlenítésével – pedig akkor még létezett a törvényességi óvás –, *fokozott felelősség hárult a történettudományra*, hiszen a forradalom miatt – gyakran koncepciók perekben – elítélteknek csak a történetkutatás

szolgáltatható igazságot. A perek – ide értve a vizsgálati és nyomozati szakaszt is – elemzése hozhatja meg a valós történeti tényállást, amely tisztességes politikai szándék esetén az igazságszolgáltatás szerveire hárult volna.

A semmisségi törvények által emelt gát mellett, a ma létező jogorvoslati rendszerben nem jelentéktelen azoknak az 1945–1950 között működött népbíróságok által hozott koncepciók ügyeknek a száma, amelyet egyáltalán nem érintettek semmisségi törvények.⁴⁶

A kutatások már teljes bizonyossággal tisztázták, hogy az államvédelmi osztályokon, valamint a katonapolitikai osztályokon a legdurvább kényszervallatás folyt, és nem idegenkedtek a bizonyítékok hamisításától sem, ugyancsak ismert a bíróságokon folyó koncepciók pertechnika alkalmazása is.⁴⁷ Mindezek ellenére a *hatályos jog a jogorvoslati lehetőséget a tényálláshoz való kötöttség okán ellehetetleníti*. A hosszú időmúlás ugyanis a perújítást – amelynek segítségével – a tényállást felül lehet bíráltni, lehetetlenné teszi. 1990-ben még volt rá példa, hogy perújítás segítségével népbíróság által hozott koncepciók per orvosolt a bíróság.⁴⁸

A törvénytelenül elítéltek igazságszolgáltatása megköveteli tehát, hogy a nem jogállami keretek között történt bizonyítási eljárást és ítélethozatalt a jogállam igazságszolgáltatása ne kezelje akként, mintha az eljárások jogállami garanciák mellett folytak volna, más szóval nyíljon lehetőség a tényállások felülbírálatára is. Erre nézve – utoljára – 1999-ben tettem előterjesztést az igazságügy-miniszternek, intézkedés azonban a tárgyban nem történt.

A semmisségi törvény alkalmazásának tehát van jogállami létjogosultsága, ugyanakkor látni kell azokat a korlátokat is, amelyek gátat szabnak a helyes alkalmazásnak.

AZ ELSŐ SEMMISSÉGI TÖRVÉNY ELŐKÉSZÍTÉSE – EGY, VAGY KÉT TÖRVÉNY?

Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter – mint fentebb láttuk – az MSZMP KB elé tárta egy semmisségi törvény alkotásának szükségességét, amellyel igazságot kívántak szolgáltatni a koncepciók perekben elítélt állampolgároknak.

Miután az MSZMP KB PB 1989. február 7-i határozatát a Központi Bizottság 1989. február 20–21-i ülésén elfogadta, Németh Miklós kormánya 1989. február 22-i ülésén meghozta a szükséges állami döntéseket. Ennek során fölállították azt a jogászokból, történészekből álló tényfeltáró bizottságot (a továbbiakban vegyesbizottság) amelynek feladata volt az *1944–1963 közötti időszak* ítélkezési gyakorlatának elemzése – mind történeti, mind jogi szempontból –, de feladata volt az is, hogy javaslatot tegyen azokra az ügycsoportokra, amelyekre a semmisséget alkalmazni kívánják.

A vegyesbizottság tagjaira Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter tett előterjesztést és a kormány 1989. április 26-án kinevezte az előterjesztetteket.

E helyen a bizottság történetét nem tárgyaljuk, mert az Zinner Tibor dolgozatában részletesen szerepel, de felsoroljuk a résztvevőket.⁴⁹ A jogász albizottságot *Földvári József* pécsi jogászprofesszor, a történész albizottságot *Zinner Tibor* vezette.

A jogászbizottság nagyobb létszámát kétségtelenül indokoltá tette az a jelentős mennyiségű peranyag, amelyet egy-egy személynek át kellett vizsgálni. A bizottsági kutatómunka időhatárai – anélkül, hogy hivatalos változtatás történt volna – megváltoztak. Már a munka kezdetén feltűnt, hogy a munkát összehangoló dr. László

Jenő igazságügyi államtitkár az 1956 októberét megelőző időszakra osztotta fel a munkát. A bizottság jogász tagjai tehát az *1956-os forradalommal kapcsolatos megtorlás bűnügyeinek vizsgálatát nem kapták feladatul és ilyen anyaghoz nem is jutottak hozzá.*

Tudomásunk szerint – ez a tudomás a munka megkezdésének idejére értendő – olyan semmisségi törvényt kell előkészíteni, amely 1945 és 1962 (valójában az 1963. évi 4. tvr.-ben foglalt közkegyelemig) terjedő időszakra teszi semmissé azokat az ítéleteket, amelyek koncepciók elemeket tartalmaznak. Arra nézve László Jenő államtitkár szintén adott tájékoztatást – ez egybeesik Zinner Tibor személyes visszaemlékezésével⁵⁰ –, hogy a bizottsági munkát 1990. márciusáig le kell zárni. Később ezt a határidőt 1990. január végére módosították. Erről dr. Jakucs Tamástól, az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetőtől kaptam tájékoztatást 1989. november elején – tehát az első semmisségi törvény elfogadása után.

A bizottság tagjai csupán a sajtóból értesültek arról, hogy „az 1956-os népfelkelésben való részvétel miatt elítéltek rehabilitálásáról szóló előterjesztést” gyorsított ütemben készíti a kormány. Ebbe a munkába azonban a vegyesbizottságnak nem volt szerepe.

Azt már csak jóval később tudtam meg – 1991- ben – amikor átvettem az Igazságügyi Minisztérium Büntetőjogi Főosztályának vezetését –, hogy folyt a forradalom megtorlásával kapcsolatos minisztériumi vizsgálat. Egy kitöltetlen pótborítékban ugyanis vizsgálati ívek voltak a forradalommal kapcsolatos halálos ítéletekről. Ezekből kitűnt, hogy a halálos ítéletekkel záruló büntetőügyeket átvizsgálták, az ítélet alapján rövid tényállást is rögzítettek. Az anyag töredékes volt, kb. 30 kivégzettre vonatkozott.⁵¹

Összefoglaló jelentés vagy intézkedési javaslat nem szerepelt az ívek mellett. A vizsgálatot az Igazságügyi Minisztériumba beosztott bírák, illetve a Fővárosi Bíróság büntetőkollégiumának néhány tagja végezte. Arra nézve, hogy a további érdemi előkészítő munkában kik vettek részt, egyelőre nincs forrásunk.

KÖZBEEŚŐ LÉPÉS, AVAGY A JOGALAP MEGTEREMTÉSE, AZ ÚJ NAGY IMRE-PER

Nagy Imre és mártírtársai újratemetését – mint láttuk – a párt először *kizárólag kegyeleti* kérdésként akarta kezelni, de hamarosan kiderült, hogy ez lehetetlen és szembe kell nézni a Nagy Imre-üggyel, mint olyan politikai kérdéssel, amely nyomasztó teher az MSZMP számára. Februártól – búvópatakként – meg-megjelenik Nagy Imre kísértete, mígnem a KB 1989. május 29-i ülésén már *nyilatkozat* formájában kell vele foglalkozni.

Úgy tűnik, Horn Gyula kapta a feladatot, hogy beszéljen a Nagy Imre-ügyről.⁵² A kiadandó *közleménytervezetről*⁵³ kijelentette, hogy „felemás”.

A közleménytervezetet egyébként az ülés szünetében osztották ki a KB-tagoknak, így nem volt sok idejük azt tanulmányozni. A dokumentumot Grósz Károly jegyezte, mint az MSZMP PB javaslatát.

A szöveg megállapítja, hogy „Nagy Imre személye, politikai pályája – az MSZMP-ben érvényesülő szemlélet miatt – a legutóbbi időkhöz egyoldalú értékelést kapott.” Ezután felrója az újonnan alakuló pártoknak és „irányzatok képviselői”-nek, hogy a kommunista Nagy Imre örökségét ki akarják sajátítani.

Ezt követően méltatta az 1953–1954-es reformkezdeményezést és benne Nagy Imre tevékenységét, majd hangsúlyt kapott, hogy 1956-ban „egyszerre kellett küzdenie szektás-dogmatikus ellenfeleivel a fegyveres harcok megfékezésével, a nemzeti sérelmek következményeivel, a restaurációs, retrográd törekvésekkel. A közlemény deklarálja: „A megújuló MSZMP számára elfogadhatatlan, hogy bárkit is politikai tetteiért halálra ítélni.”

A következőkben sürgeti Nagy Imre perének felülvizsgálatát, amely „körültekingő és felelősségteljes jogi elemző munka segítségével történhet meg.”

Összegezve tartalmilag: a párt rehabilitálja Nagy Imrét! S valójában nem volt kíváncsi a jogi processus eredményére, az eljárást csupán – mint mondani szokás »a rend kedvéért« kellett lefolytatni (hiszen a jogállam felé vettünk irányt).

Horn Gyula a rehabilitációról szóló politikai döntéshez adalékokat fűzött – s ezzel kimondta a felmentést a Nagy Imrét érintő legsúlyosabb vádban.

E szerint Nagy Imrének a *Varsói Szerződésből való kilépését és a semlegesség* deklarálását tartalmazó nyilatkozatát azzal a nem elhanyagolható – de forrásszerűen meg nem jelölt – ténnyel, hogy ti. „*az a szovjet vezetőkkel egyeztetve történt... Itt magunk közt elmondom azt is, hogy a múlt héten járt nálunk az SZKP-tól két elvtárs, akik ugyancsak nem cáfolták ennek a tényét.*” (Kiemelés tőlem. K. F.)

A november 4-ét követő időre nézve pedig elmondta: Nagy Imrét „a hivatalos magyar megnyilatkozású állásfoglalásokban” nem érte az a vád, hogy „áruló”. Hozzátette még: „1957 tavaszáig fel sem merült, hogy bíróság elé kell állítani. Még Hruscsov is azt üzenté az akkori magyar vezetésnek, Kádár Jánosnak, pártbüntetésre gondolnak Nagy Imrével szemben... és mégis miért lett a sorsa olyan tragikussá, amilyen lett? Először is két oka van. Először is, mert Nagy Imre nem volt hajlandó a szovjet csapatok november 4-i bevonulását és főként a Kádár-kormány legitimitását ennek alapján elismerni. Pedig megpróbálták meggyőzni megagítálni az álláspontja megváltoztatására. A másik: az ő sorsa és társainak sorsa egybekapcsolódott – méghozzá nagyon szorosán – azzal a harccal, ami a Szovjetunióban a XX. kongresszus ellen folyt a visszarendeződés érdekében: a kínai párt óriási nyomást gyakorolt a szovjet és a mi pártunkra meg a többi pártra.”

Nagy Imrét tehát – *akinek ügyében a halálos ítéletet az MSZMP legfelsőbb vezetése mondta ki –, ugyancsak az MSZMP rehabilitálta anélkül, hogy a bírósági eljárást lefolytatták volna.*⁵⁴

Mindez akár tükörképe lehet az 1958-as bírósági eljárásnak.⁵⁵ Annak idején azt is csupán szükséges színjátéknak tekintették.

Nagy Imre és a vele kivégzettek ünnepélyes temetése – országos eseménnyé tette a televíziós közvetítés – tehát anélkül történt meg, hogy a Legfelsőbb Bíróság a felmentő ítéletét meghozta volna. Erre csupán a temetés után, 1989. július 6-án került sor.⁵⁶

A törvényességi óvás nyomán hozott határozat hatályon kívül helyezte az 1958-as marasztaló ítéletet⁵⁷ és Nagy Imrét, dr. Donáth Ferencet, Gimes Miklóst, Kopácsi Sándort, dr. Szilágyi Józsefet, Tildy Zoltánt, Maléter Pált, dr. Jánosi Ferencet és Vársárhelyi Miklóst az ellenük emelt valamennyi vád alól *felmentette*. A legfőbb ügyész a törvényességi óvás nyomán részletezte a törvénytiséteket, figyelemmel a *tényállás valótlanúságaira*, végül számba vette az eljárási szabályok alkalmazásával kapcsolatos törvénytiséteket is.

Az ügy ilyen felülvizsgálata lehetőséget nyújtott annak tényszerű kimutatására, hogy a Nagy Imre-perben az ítélet nem elkövetett bűncselekmények, hanem eltérő politikai érdekek miatt megtorlásul született. Mindez megteremtette a jogalapot a többi az első semmisségi törvényhez.

Az MSZMP KB 1989. június 23–24-én tartott KB-ülésén még visszatért a temetésre. Grósz Károly beszámolójában kijelentette:⁵⁸

„Itt szeretnék megállani egy pillanatra. Nagy Imre temetése – ez a régi adósság – az esemény jellegéhez méltó kegyelettel, fegyelmezett módon zajlott. Köszönet érte mindazoknak, akik ezt – független politikai meggyőződésüktől – a nemzeti megbékélés jegyében és érdekében segítettek lebonyolítani.” Majd kijelentette: „Mi elismerjük az emberi jogot – a temetéssel ezt nyilvánosan is demonstráltuk –, hogy a tőlünk eltérő politikai elveket vallók is gyászolhassák halottaikat. De mi is elvárjuk, hogy eközben ne érje semmiféle kegyeletsértés a hozzánk közeli áldozatok emlékét.”

Az 1989. szeptember 1-i KB-ülésen Grósz Károly ismertette a Nagy Imrével kapcsolatosan összegyűjtött iratokat – közöttük azokat is, amelyeket Rajnai Sándor Nagy Imre egykori letartóztatója és a Nagy Imre-ügy vizsgálója hozott Moszkvából.⁵⁹

A másolatban elfekvő iratok szerint Nagy Imre a szovjet politikai rendőrség kezei között részben katonai szolgálatot teljesített, részben ügynökként tevékenykedett.

Az iratismertetés után kijelentette: „Meggyőződésem, hogy Nagy Imre életútjának megítélésében a döntő nem az, amit most megtudtunk... Az MSZMP számára Nagy Imre mint a szovjet vezetés által inspirált 1953-as reformprogram kidolgozója, az 56-os párt- és állami vezető munkássága a fontos. Tevékenységéből azt tekintjük értéknek, amit a demokratikus szocializmusért és a szocialista Magyarorszáért tett.”

Nem feladatunk most itt, hogy értékeljük a szóban forgó szovjet iratanyagot. Ezt már csak azért sem tehetjük meg, mert nem eredeti iratokról van szó, hanem másolatokról és így nem áll módunkban állást foglalni az eredeti iratok valóságáról, esetlegesen hamis vagy manipulált voltáról.

Azt azonban tisztáznunk kell, hogy – szemben a Grósz Károly által megfogalmazottakkal – mi ma, hogy tekintünk Nagy Imrére?

Álláspontunkat M. Kiss Sándor fogalmazta meg: „Nagy Imre olyan politikus volt, aki a kritikus pillanatban, amikor választania kellett népe és meggyőződése között, népét választotta, és halála árán hű maradt döntéséhez.”

Ezért ő az egyetlen kommunista politikus, akinek helye van a nemzeti panteonban.

VISSZA A SEMMISSÉGI TÖRVÉNYHEZ

A Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter által már korábban jelzett megoldás, amelynek jogi részleteit Földvári professzor és Dornbach Alajos dolgozott ki, tehát törvénnyel ártatlannak tekintette a megtorlás áldozatait. Ez azt is jelentette, hogy az 1944–1956 közötti időszakban jogellenes elítélések ügyeinek orvoslására nem egy egységes semmisségi törvényt hoz az országgyűlés, hanem az 1956-os megtorlás áldozatairól szóló jogszabályt sürgősséggel még az október 23-i évfordulót megelőzően fogadják el.

Az 1989. szeptember 4-én tartott kabinetülésen eldőlt, hogy az október 23-i évfordulói el kell fogadni a semmisségi törvényt.

Dornbach Alajos a szeptemberi interjúban arról is nyilatkozott, hogy az „ítéletet hozó bíróság az érdekelt vagy hozzátartozója kérelmére igazolást adjon ki arról, hogy az elítélés a törvény hatálya alá esik, és a rendelet az ártatlanság okából a bírói ítéletet megsemmisítette.”

Az 1989. szeptember 21–22. napján tartott minisztertanácson kapott felkérést az igazságügy-miniszter, hogy a törvényjavaslatot terjessze be az országgyűlés szeptemberi ülészakára. A törvényjavaslat egyébként nem került szeptemberben a ház elé, azt az októberi ülés tárgyalta, s *dr. Borics Gyula államtitkár* terjesztette a ház elé – 1989. október 20-án.

Az expozé megállapításai messze túlmutatnak az MSZMP KB szellemén:

„Az elmúlt évek történelmi kutatásai alapján egyre világosabban látjuk, hogy a második világháború után bizonyos jelekben megnyilvánuló, majd a fordulat éveitől teljesen kibontakozott politikai gyakorlat, különösen az állampolgári jogok semmibevétele, milyen tragikus eredménnyel járt. A tekintélyuralmi államnak az egyeduralmát gyakorló párt által irányított önkénye százezreket hurcolt meg, fosztott meg szabadságuktól, egzisztenciájuktól. Az eltorzult ideológia alapján az állampolgárok legszélesebb rétegeivel szemben alkalmazták a terror változatos formáit. Sokak koncepciós perek áldozatai lettek, megteltek a börtönök, az internálótáborok, másokat lakóhelyüktől, hivatásuktól, munkájuktól fosztottak meg.

Különös figyelmet érdemelnek azok a méltánytalanságok, sőt a nemzet ellen elkövetett bűnös akciók, amelyek az ország egyes politikai vezetőit érték, s amelyek következtében anélkül, hogy többségük ellen büntetőeljárás indult volna, mégis, részben az ilyen eljárással való fenyegetettség folytán is a politikai életből való visszavonulásra, sőt nem kevesen a haza elhagyására kényszerültek.”

Sajátos az a mód, ahogy az expozében megjelenik a vegyesbizottság – noha ehhez a törvényjavaslathoz semmi köze sem volt:

„A Kormány az 1945 és 1962 közötti büntetőügyek felülvizsgálatára jogászokból és történészekből álló bizottságot hozott létre. Ez a bizottság a közeljövőben javaslatokat terjeszt elő a koncepciós elítélések hátrányos következményeinek felszámolásáról, az áldozatok rehabilitálásáról. Emellett egyedi felülvizsgálatok indultak a kiemelkedő jelentőségű ügyekben.

Nagy Imrét és sorstársait törvényességi óvás folytán a Legfelsőbb Bíróság fementette és ezzel jogilag rehabilitálta. S követte, s remélhetőleg követi ezt az aktust azon ítéletek sora, amely hasonló döntést jelent néhány, a 40-es, 50-es években lefolytatott kiemelkedő jelentőségű koncepciós perben”.

Furcsa összemosás! Tény, hogy a legfőbb ügyész nyújtott be törvényességi óváásokat 1956 előtti törvénytörő ítéletek ellen, de ez nem érintette a forradalmi megtorlás során elítélteket.

Majd rátért a semmisség törvényi megoldásának szükségességére:

„A teljes körű rendezés ezért hosszabb időt igényel, bár nem vitás, hogy politikailag ez lenne a kedvezőbb megoldás. A társadalom azonban joggal várja el, hogy azokon a területeken, ahol az lehetséges, mielőbb konkrét intézkedésekre kerüljön sor. Ma már általánosan elfogadott, hogy a koncepciós ügyek egyedi felülvizsgálata, az áldozatok egyéni rehabilitálása gyakorlatilag megvalósíthatatlan. Az egyéni fe-

lülvizsgálat évekre megbénítaná a bíróságok tevékenységét, emellett a felülvizsgálat eredménye – az azóta eltelt időre figyelemmel – erősen kétséges lenne. A törvénysértő elítélések hátrányos következményének az orvoslása azért csak törvényhozási úton lehetséges.”

S az érvek, amelyek – a forradalom megtorlásának korszakát kiemelve – indokolják a törvény meghozatalát.

„Tudjuk, hogy a 40-es 50-es évek egyéni tragédiái a nemzeti tragédiává váló 1956-os népfelkeléshez vezetett. A népfelkelés leverését követő megtorlás – csaknem 300 halálraítélt és a többi 18 ezer politikai indíttatású büntetőjogi felelősségre vonása – mértéke és tartalma jelezte, hogy a hatalom eszközei sajnos nem változtak ugyan, az 1956-os felkelésben való részvétel miatti elítélések azonban a korábbi koncepciók perекtől jellegükben mégis különböznek. Ezen belül alapvetően nem a konstruált tényállás és hamis bizonyítékok jelentik a törvénysértést, hanem az, hogy valóságos események büntetőjogi értékelése meghatározott politikai szempontok szerint történt.

A korabeli politika ismeretében meghatározhatók a koncepciók ügyek típusai. Ezért a normatív rendezés lehetősége önmagától kínálkozik.

Az 1956-os népfelkelés politikai értékelése is egyértelműbb, mint a korábbi időszaké. Erre vonatkozóan kialakult a közmegegyezés. A Nagy Imrének és sorstársainak az ügyében hozott felmentő ítélet már ezt jelezte, és egyben jogi alapot is jelent a többi ítélet együttes felülvizsgálatára is.”

Nos ez az a pont, ahol nem a szakma (a történész és jogász) mondott ítéletet, hanem a politika. A „közmegegyezés” az, amely „egyértelműbb”-nek ítélte az „időszakot”.

Valójában a törvény előterjesztésének idején nem álltak rendelkezésre olyan kutatási eredmények, amelyekre a fenti kijelentést alapozhatta volna az előterjesztő.

A forradalom történetéről csak Hollós Ervin, Lajtai Vera és Berecz János propaganda brosúrák »színvonalát« megjelenítő írásain kívül csupán a kiválasztott Molnár János⁶⁰ tudományos igényű – ám a pártideológiát apologetikus módon igazoló – kötetek álltak rendelkezésre. Molnár sem jutott messzebb a témában – 1987-ben – mint annak megállapítása, hogy az 1956 decemberi dogma „egyoldalú” volt, s ezt a Kállai Gyula által is felhozott körülményekkel indokolta.⁶¹

Más kutató nem jutott hozzá a forrásokhoz, mint azt Ormos Mária és Berend T. Iván hozzászólásaiból láttuk.

A parlament elé került és törvényerőre emelt első semmisségi törvény az 1989. évi XXXVI. tv. jelzéssel lépett be a magyar törvénytárba⁶².

A törvényszöveg mintegy érzékelteti, hogy *a törvény nem alapszik történelmi tényfeltáráson*, de mélyreható jogi elemzésen sem.

A rövid hét §-ra tagozódó törvény egymondatos *praeambulum*a kerüli a forradalom kifejezés használatát, nemzeti tragédiáról beszél, s így emlékezik meg kegyelettel a „hazánk társadalmi átalakulása és függetlensége érdekében” a „megtorlás áldozatául esett” állampolgárok előtt. Ez a szűkre szabott mondat mégis annyiban előrelépés az eddigiekhez képest, hogy már nincs szó benne kegyelmi aktus gyakorlásáról, hanem *az ártatlanság jogalapján áll*.

Az indokolásban a jogalkotó szókimondóan kijelenti, hogy a törvény meghozatalának politikai oka van, jelesen a parlamentális demokráciára épülő jogállam érdekében értékelte át az 1956-os eseményeket, amelyek immár nem ellenforradalom, hanem a népfelkelés minősítését kapták. Bár jogalkotás ekkor még nem jutott el forradalom fogalmáig, mégis ez a fogalom lopakodott a sorok között.

Miután a jogalkotó nem támaszkodhatott történelmi tényfeltáró kutatásokra, így a törvény tételes megfogalmazása is felemásra sikerült.

A jogi előkészítő munka során nyilván érzékelte – hiszen az átvizsgált halálos ítéletekben is megragadható volt, s tudható volt a Legfelsőbb Bíróság 1957.-es ítélezést meghatározó iránymutatásaiból is – a jogalkotó a megtorlás ítélezésének az a fortélya, hogy az elítélteket valamilyen köztörvényesnek minősülő cselekményekben is bűnösnek mondták ki.

Nem volt titok az sem, hogy ezt a technikát a diktatúra azért alkalmazta, hogy elsősorban a külföld előtt igazolja „az ellenforradalmárok köztörvényes bűnözők” másrészt, hogy ezzel is hátráltassa az elítéltek szabadulását.⁶³

Mindezek ellensúlyozására alkalmazta a törvény azt a megoldást, hogy a harci cselekményekkel összefüggésben semmissé nyilvánította e köztörvényesnek minősülő bűncselekményeket. Ahogy az expozében az államtitkár fogalmazott: „Ami a törvényjavaslatnak a nem politikai bűncselekményekkel kapcsolatos rendelkezéseit illeti, azt kell figyelembe venni, hogy az akkori gyakorlat szerint a harci cselekményekben részt vevő személyeket a politikai bűncselekmény mellett rendszerint más, súlyos megítélésű bűncselekmény miatt is felelősségre vonták.”

A törvény 2 §-a legfőbb ügyészi indítványhoz és legfelsőbb bírósági döntéshez kötötte a semmisséget az olyan köztörvényes minősítés esetében, amely nem függött össze harci cselekményekkel.

Ez a törvényi megoldás két okból is elhibázott. Először aránytévesztés a legfelsőbb ítélezési szintre vinni olyan kérdés megítélését, amelynek elbírálására – annak idején – alacsonyabb szintű bíróságnak volt hatásköre.

Az expozé szerint: „A felülvizsgálatot a törvényjavaslat a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe utalja. Ez biztosítja, hogy az elbírálás azonos szempontok szerint történjék.” Nos ezen az alapon valamennyi ügyet legfelsőbb szintre kellene utalni.

Aligha járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük a középszintű bíróságokkal szembeni bizalmatlanságot. Ennek oka nem csak szakmai lehet, sőt megítélésem szerint elsősorban nem szakmai, hanem politikai bizalmatlanságról volt szó.

A másik hiba a törvénynek abból a felfogásából fakad, amely az eseményeket népfelkelésnek, azaz meghatározó módon olyan eseménysornak fogja fel, amely az utcai megmozdulásokban – értve ez alatt a fegyveres akciókat is – merül ki. A forradalom ennél lényegesen szélesebb cselekménysort átfogó folyamat. A törvény azonban ezekre már aligha alkalmazható, mint arra a Tóth Ilona-ügy szolgálta először példával.

Az ügyben az e törvény alapján benyújtott semmisségi kérelmet a bíróság elutasította s nem lehet azt mondani, hogy törvénytörtő módon. Az elutasító határozat azért született, mert az ügy „nem fért bele a törvény kereteibe” ezért volt szükség 2000-ben a lex Tóth Ilonának elnevezett 2000. évi CXXX. tv. (negyedik semmisségi törvény) megalkotására, amely egészen más elvi alapokon készült. Itt már tekintetbe vette a jogalkotó a történelmi kutatás eredményeit, amely bizonyította, hogy a meg-

torlás időszakában nem voltak független bíróságok, nem léteztek az ítélkezés jogi garanciái, sőt az ítéletek valójában politikai síkon születtek.

Az első semmisségi törvény 3 §-a, amely a törvényi időhatáron kívüli – a forradalommal összefüggő – elítéléseket nyilvánította semmisnek, ugyancsak ellentmondó döntések forrása lett. Hatása mind a mai napig kimutatható.

Így az 1966-os – a forradalom tizedik évfordulóján – ügyekben a Legfelsőbb Bíróság is ellentétes döntéseket hozott. Vaczkó László és társai ügyében – a minősítés fegyveresen elkövetett összeesküvés volt – megállapította a semmisséget, míg Hamusics János ügyében – akik ugyancsak fegyveresen léptek fel és új forradalmat akartak kirobbantani – a semmisség megállapítását a Legfelsőbb Bíróság megtagadta. A kérdés a mai napig sajnálatos módon megoldatlan.⁶⁴

A törvény valójában nem tisztán az *ex lege* elven működik, hiszen bizonyos körben mérlegelési lehetőséget ad a bíróságnak. S pont ez az a kör, ahol megbicsaklott az ítélkezés és a forradalmárok egy része nem kapott jogorvoslatot.

Az 1989-es év semmisségi törvényhozása így nem oldotta meg az 1945–1956 közötti időszakra a jogorvoslatot. Az országgyűlés 1989. november 1-én határozatot hozott,⁶⁵ amelyben kötelezte a Minisztertanácsot a törvénytől elítélések orvoslására szolgáló törvényjavaslat beterjesztésére.

Kérdés, hogy a semmisségi törvény megalkotásában része volt-e a rendszert változtató folyamat jogi gerincét sok tekintetben megalkotó Független Jogász Fórumnak (FJF)?

A Független Jogász Fórum 1988. december 5-én az ELTE Polách Mihály téri épületében alakult meg, hat budapesti ügyvéd szervezésében.⁶⁶ Elnöke – a később fontos állami tisztségeket betöltő dr. Kónya Imre lett. Az FJF jegyzőkönyveit dr. Sándorfi György vezette, így az FJF-ben történt valamennyi fontos eseményről pontos tudomása van. Az FJF tagsága 137 főt tett ki, s köztük volt dr. Dornbach Alajos is, az első semmisségi törvény egyik megalkotója.

Dr. Sándorfi György tájékoztatása szerint az FJF egyetlen esetben sem tárgyalt a semmisségi törvényről és Dornbach sem vetette fel ebbéli indítványát vagy későbbi tevékenységét.

A FELELŐSSÉG KÉRDÉSE

1989-ben a semmisségi törvény megalkotásával egyidejűleg indokolt kutatni, milyen elképzelések, javaslatok voltak azoknak a személyeknek a felelősségre vonására, akik elkövették mindazon bűnök sorozatát, amelyek semmisségi törvény megalkotását tették szükségessé.

Ha ugyanis Nagy Imre és sorstársainak halála politikai gyilkosság volt és a semmisségi törvénnyel kell kimondani mindazok ártatlanságát, akik az 1956-os forradalomban való részvételük miatt bűnhődtek, kézenfekvő, hogy mindezért valakik felelősséggel tartoznak.

Ekkor még nem volt szó a fegyvertelen tüntetőkre való lövetés (sortüzek) tűzparancsaiért való felelősségről, hiszen a sortüzekről 1989-ben igen kevés információ állt rendelkezésre, s azok is felületesek voltak.

A TIB programjában említették ugyan – mint fentebb láttuk – a felelősök feltárását és megnevezését, de nem esik szó jogi felelősségre vonásról.

Romsics Ignác, az Ellenzéki Kerekasztal 1989. szeptember 18-i záró dokumentumával kapcsolatban felsorolja, hogy megegyezés született az MSZMP-vel az 1949-es Alkotmány módosításáról, az Alkotmánybíróságról, a pártokról, a választásról, a Btk. és a büntető eljárási törvény módosításáról – mindezeket tartalmazza a tárgyalásokat lezáró dokumentum –, majd hozzáteszi: „Az MSZMP képviselői e mellett szóbeli ígéretet kaptak, hogy a párttagokkal szemben nem lesz »leszámlálás«”.⁶⁷

Romsics nem jelölte meg, hogy a fenti ígéretet ki tette az MSZMP-nek és mikor? Hasonló olvasható Kovács Éva politológus tanulmányában is.⁶⁸

„A Justitia-tervvel Kónyáék egy fontos kerekasztal-megállapodást rúgtak fel, amely szerint az egykori szocialista elitnek nem kell bírói felelősségre vonástól tartania.”⁶⁹

Az MSZMP részéről a tárgyalásokat vezető Pozsgay Imre az MSZMP KB 1989. szeptember 25-i ülésén részletesen beszámolt a tárgyalásokon elhangzottokról.

Beszámolójában ilyen tartalmú ígéret nem szerepelt – noha ez fontosságánál fogva aligha maradhatott ki véletlenül. Csupán arról számolt be, miszerint „az ellenzéknek volt még egy külön indítványa, hogy akik az utóbbi 5 esztendőben vezető funkciót, kormánytiszséget, főtisztviselői rendfokozatot töltöttek be, ne legyenek választhatók alkotmánybíróknak. Ezt nem fogadtuk el. Egy olyan záradékolt megállapodás született, amely arról szól, hogy az első 11 tag megválasztásának időszakában ezt a normát nem alkalmazza az Országgyűlés.

Tehát lényegében 4-5 év múlva kezdjük alkalmazni ezt a normát, hogy vezető tisztségviselők ne lehessenek alkotmánybírák”.

Az EK tárgyalásokon tárgyalóként jelen volt dr. Balsai István – az Antall-kormány későbbi igazságügy-minisztere – személyes közlése szerint az EK részéről nem hangzott el semmilyen ígéret, de hasonló felvetés sem.

Az FJF kereti között – erről Sándorfi György számolt be –, ugyancsak nem volt téma a felelősségre vonás kérdése 1989-ben.

Arra nincs adatunk, hogy az 1989. április 22-én az EK és az MSZMP szakértői között folyó megbeszéléseken – a Külügyi Szállóban, ahol az EK-t dr. Sólyom László és dr. Tölgyessy Péter, az MSZMP-t Forgács Imre, dr. György István és Tóth András képviselte – szóba került-e a felelősség kérdése.

Így a kutatás jelen állása mellett a kérdést nem tudjuk megválaszolni. Tény, hogy a következő évben a diktatúra érdekében elkövetett bűnökért való felelősség kérdésében a vita elemi erővel kirobbant és az összecsapások nagy társadalmi visszhangot váltottak ki. Ennek feldolgozása azonban egy következő kutatási ütem témája lesz.

JEGYZETEK

- 1 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp. Osiris Kiadó 2000. p. 520.
- 2 Az MSZMP IKB ülésének jegyzőkönyve: A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. kötet (továbbiakban jkv. I.) 1956. november 11.–1957. január 14. Bp. Intera 1993. p. 139–247.
- 3 Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: Kinek a forradalma? Bp. Püski-Kortárs 1997. p.321–326.
- 4 Gosztonyi Péter Magyar Golgota – A politikai megtorlások vázlatos története Magyarországon 1949-től 1963-ig és egyéb korrajzi történetek. Heltai Gáspár Kft. Bp. 1997. Saját kutatásaink szerint Mintegy 24 ezer személyt ítélték börtönbüntetésre, s a végrehajtott halálos ítéletek száma 300 körül volt. A közbiztonsági őrizet (internálás) intézményének alkalmazásával további 13 ezer embert fosztottak

- meg szabadságától meghatározatlan időre közigazgatási határozattal. A *közbiztonsági őrizet intézménye* 1956. december 13-án lépett hatályba az 1956. évi 31. tvr.-el, (az 1956 évi 31. tvr.-t az 1957. évi 1. és 1957. évi 41. sz. tvr.- el módosította.)
- 5 Kahler: Joghatalom Magyarországon 1945-1989 Bp. Zrínyi 1993. p.17-98; Kahler – M. Kiss: Kinek a forradalma? p.209-229; Zinner Tibor: A Kádári megtorlás rendszere. Hamvas Intézet 2001.p.5-440.
 - 6 Így Földes Gábor és társai ügyében a győri Megyei Bíróság előtt Gyepes István tanácselnöknek Nezvál Ferenc Igazságügy-miniszter adott közvetlen utasításokat.
 - 7 Kahler: Joghatalom p.139-203; Kahler: Gondolatok a koncepciók perekről in: Jogállam és diktatúra Bp. Kairosz 2008. p. 5-38.
 - 8 Iratok az Igazságszolgáltatás történetéhez. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1992. (szerk.: Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János, Zinner Tibor) – továbbiakban: Iratok – p.648-654.
 - 9 Idézi: Urbán Attila: Kádár politikai rendőrsége. In. Rubicon 2002/6-7. p. 65.
 - 10 1988. november 13-án a Jurta Színházban vette fel az SZDSZ nevet a magát „demokratikus ellenzéknek” nevező liberális pártalakulat.
 - 11 Bihari Mihályt, Bíró Zoltánt, Király Zoltán és Lengyel Lászlót. Vö.: Kizárt a párt Primo kiadó 1982 p. 1. 255.
 - 12 Résztvevők még: Ghiczyné Gyenes Judit (Maléter Pál özvegye), Halde Aliz, Szilágyi Józsefné, Ujhelyiné Haraszti Mária (Losonczy Géza özvegye), Darvas Iván, Dénes János, Eörsi István, Erdélyi Tibor, Fekete Gyula, Fónay Jenő, Forintos György, Földes Péter, Gáliné Káldor Vera, Hankiss Elemér, Hegedűs László, Hósz Dezső, Kertész Dezső, Litván György, Lőcsei Pál, Marján István, Mécs Imre, Mensáros László, Molnár Ferenc, Nagy Elek, Obersovszky Gyula, Pátray Tivadar, Pomogáts Béla, Széll Jenő, Tóbiás Áron, Ujhelyi Szilárd, Ungváry Rudolf, Zimányi Tibor, Mérei Ferenc, Litván György, Rác Sándor, Donáth Ferenc, Mécs Imre, Csalóz Zsolt, Kozák Gyula, Szabó Miklós.
 - 13 A munkabizottság hivatalos megnevezése: A társadalom és a gazdaság három évtizedes fejlődésének átfogó, tudományos vizsgálatára, politikai elemzésére, a párt programnyilatkozatának felülvizsgálatára kiküldött munkabizottság.
 - 14 Tagjai: Horn Gyula külügyminisztérium államtitkár, Ormos Mária, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem rektora, Tőkei Ferenc, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, külső szakértők: Balogh Sándor, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója, Földes György, az intézet tudományos munkatársa, Hajdú Tibor, az MTA Történettudományi Intézete tudományos tanácsadója.
 - 15 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyve i. Magyar Országos Levéltár Bp. 1993. (sorozatszerkesztő Lakos János, kötettszerkesztő Soós László, lábjegyzetek: S. Kosztric Anna, Lakos János, Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György) továbbiakban: jkv. 1993. p. 1-204.
 - 16 Kahler – M. Kiss: Kinek a forradalma? p. 321 – 341.
 - 17 Jkv. 1993. I. p. 26-31.
 - 18 Jkv. 1993. p. 42-46.
 - 19 Jkv. 1993.I. p. 65-69.
 - 20 Jkv. 1993. I. p. 61-65.
 - 21 Jkv. 1993. I. p. 171-172.
 - 22 Jkv. 1993. I. p. 391-393.
 - 23 Jkv. 1993. I. p. 394-395.
 - 24 Jkv. 1993. I. p. 399.
 - 25 Jkv. 1993. I. p. 711-715.
 - 26 Jkv. 1993. I. p. 758-767.
 - 27 Kahler – M. Kiss: Kinek a forradalma? p. 335-336.
 - 28 Vö.: Kahler: Arcvonások egy Kádár-portréhoz- in: A kommunizmus hosszú árnyéka II. Bp. Kairosz p.42 – 48.
 - 29 Szabó István személyét a Jkv. nem azonosította. Így nem tudjuk, a két KB-tag Szabó István közül a MSZMP Szolnok megyei első titkára, vagy a Termelőszövetkezet Országos Tanácsának elnöke, a Nádudvari Vörös Csillag Mezőgazdasági Termelőszövetkezet elnöke felszólalásáról van-e szó. A szövegből úgy tűnik, inkább az utóbbi beszélt.
 - 30 Jkv. 193. I. p. 986.
 - 31 Romsics Ignác Magyarország Története a XX. században. p. 543.
 - 32 1951. évi III. tv., amely a régi 1896. évi 33. tv-t váltotta fel.
 - 33 1954. évi V. tv. majd az 1957. évi 8. törvényerejű rendelet (tvr.)
 - 34 1973. évi I. tv.

- 35 Be. 213. § (1) bek. 1-4.
- 36 Ebben a formájában az 1954. évi V. tv. 83. §-a vezette be.
- 37 239. § (1) A másodfokú bíróság a határozatát az elsőfokú bíróság által megállapított tényállásra alapítja, kivéve, ha az elsőfokú bíróság ítélete megalapozatlan.
- (2) Az elsőfokú bíróság ítélete megalapozatlan, ha
- a) a tényállás nincs felderítve,
- b) a bíróság nem állapított meg tényállást, vagy a megállapított tényállás hiányos,
- c) a megállapított tényállás ellentétes az iratok tartalmával,
- d) a bíróság a megállapított tényekből további tényre helytelenül következtetett.
- 38 9/1992. (I. 30. ÁB határozat)
- 39 1992. évi LXIX tv.
- 40 1998. évi XIX. tv. 416. §-429. §.
- 41 9590/45. ME. sz. rendelet 1. §, 3. § (1) bek. Így nyilvánították semmissé Szenes Hanna – a brit hadsereg főhadnagyának – halálos ítéletét.
- 42 Zinner Tibor Qui prodest? Miért menthette fel a Legfelsőbb Bíróság csak Nagy Imrét és társait, és miért nem Mindszenty Józsefet és társait is a rendszerváltás idején? In: Büntetőjogi Tanulmányok X. Magyar Közlöny Lap és Könyvkiadó Bp. 2900 p. 23-40.
- 43 „Tűrhetetlen volna, hogy a demokratikus haladást biztosító államrendet és államformát *reakciós* erők szervezkedése akár alakilag jogellenesnek nem minősíthető eszközökkel is veszélyeztesse” (Kiemelés tölem K.F.) F.) NOT. I. 687/1949/22 ítélet a Mindszenty-perben.
- 44 Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény háttéréhez in.: Büntetőjogi Tanulmányok III. Kairoz Kiadó Bp. 2002. p. 84-85.
- 45 Vö.: N. Pál József: A hatodik koporsó in: Hitel 1998. 7.
- 46 Kónya István: Amit a semmisségi törvények nem oldanak meg. In: Büntetőjogi Tanulmányok III. p. 197-227. Zinner Tibor: Adalékok a háborús és népellenes bűncselekményeket „elkövetők” felelősségre vonásához (avagy miért kell a semmisségi törvény) in: Büntetőjogi tanulmányok MTA VEAB Veszprém 2000. p.41 – 60.
- 47 Vö.: Kahler Frigyes – Zinner Tibor: Homo homini lupus – avagy a koncepciói ítélkezés jogállami álarcban in: Büntetőjogi tanulmányok XIV. Kiadás alatt.
- 48 A Heves Megyei Bíróság B.326/1990/4. sz. jogerős ítéletében az Egri Népbíróság NB. 1/1946/13. sz. 1946. október 19-én kelt valamint a Népbíróságok Országos Tanácsa által NOT 11286/1947/17. sz. ítéletét hatályon kívül helyezte Bihar Barnabás volt egerbaktai jegyző ügyében, akit a népbíróság folytatólagosan elkövetett népellenes bűntett miatt 2 évi börtönbüntetésre és 5 évi állásvesztésre és politikai jogai gyakorlásától való tiltásra ítélt valótlan tényállás alapján.
- 49 A jogász albizottság tagjai: dr. Barcsi Sándor, dr. Csecserits István, dr. Egri Géza, dr. Gál Andor, dr. Horváth Ibolya, dr. Horváth Tibor, dr. Katona Géza, dr. Kahler Frigyes, dr. Kárpáti Piroska, dr. Kónya István, dr. Kónyáné dr. Kutrucz Katalin, dr. Kovács Gyula, dr. Kozmáné dr. Váradi Katalin, dr. Kubinyi Sándor, dr. Laczó Gábor, dr. Marton Gyula, dr. Mária Zoltán, dr. Mesterházy István, dr. Mezei László, dr. Nehrer Péter, dr. Spitz János, dr. Szokol Szilárd, dr. Szollár Pál, dr. Tarr József, dr. Tóth Mihály.
- A történész albizottság tagjai: dr. Balogh Margit, dr. Botos János, dr. Habuda Miklós, dr. Izsák Lajos, Markó György, dr. Svéd László, dr. Szakács Sándor, dr. Szomszéd Imre, Vértes Róbert.
- 50 Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény háttéréhez. In. Büntetőjogi Tanulmányok III. p. 78-80.
- 51 Az anyagot a később a Történelmi Tényfeltáró Bizottság (továbbiakba: TTB) anyagában helyeztem el.
- 52 Jkv. 1993. I. p. 998-999.
- 53 Jkv. 1993. I. p. 1079-1080.
- 54 MNL (régijelzete MOL): XX. 5. 4 operatív iratok 18.kötet, MOL. 288. fond. 4/14/1 őe. MOL. 288.fond. 4/15/1 őe.
- 55 Vö.: Rainer M. János: Nagy Imre politikai életrajza I.-II. Bp. 1956-os Intézet 1996–1999 és Horváth Miklós – Zinner Tibor: Koronatanúk jeltelen sírgödörben – Dokumentumok Nagy Imre és társai pertörténetéhez + CD Bp. Libri Kiadó 2008.
- 56 A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Elnökségi Tanácsa Eln.Tan.B.törv.660/1989/6. dr. Szilbereki Jenő az elnökségi tanács elnöke, dr. Czili Gyula előadó, dr. Berkes György, dr. Domokos Jenő, dr. Fehér István, dr. Pálincás György, dr. Rabóczky Ede az elnökségi tanács tagjai. Iratok az Igazságszolgáltatás Történetéhez IV. Bp. 1995. p. 932-957.

- 57 A Legfelsőbb Bíróság Népbíróvási Tanácsának TB.NB 003/1958/18. sz. ítéletét. Vida Ferenc tanácselnök
- 58 Jkv. 1993. II. p. 1101-1102.
- 59 Jkv. II. p. 1514-1518.
- 60 Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban – A polgári magyarázatok bírálata Akadémiai Kiadó Bp. 1967. Uő: A Nagybudapesti Központi Munkástanács. Akadémiai Kiadó Bp. 1969.
- 61 Molnár János: Az MSZMP 1956-ról. In: Párttörténeti Közlemények 1987.3. p.148 -167
- 62 **1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról**
 Az Országgyűlés kegyelettel megemlékezve mindazokról, akik az 1956-os nemzeti tragédia során hazánk társadalmi átalakulása és függetlensége érdekében felléptek, és ezért politikai megtorlás áldozataul estek, a következő törvényt alkotja:
1. § Az 1956. október 23. és 1963. április 4. között, a népfelkeléssel összefüggésben elkövetett politikai bűncselekmény, valamint az ezzel bűnhalmazatban – harci cselekmények során – elkövetett emberölés, rablás, közveszélyokozás vagy személy elleni erőszak miatti elítélések semmisnek tekintendők.
2. § A Legfelsőbb Bíróság – a legfőbb ügyész indítványára, illetve az elítélt vagy hozzátartozója kérelmére – semmisnek nyilváníthatja az 1. §-ban meghatározott időhatáron belül, a népfelkeléssel összefüggésben méltányolható körülmények között elkövetett köztörvényes bűncselekmény miatti elítélést.
3. § Az elítélt vagy hozzátartozója kérheti a Legfelsőbb Bíróságtól az 1. §-ban meghatározott időhatáron kívüli, de az említett időszak eseményeivel kapcsolatos politikai vagy méltányolható körülmények között elkövetett más bűncselekmény miatti elítélésnek a semmissé nyilvánítását.
4. § Az Országgyűlés felhívja a Minisztertanácsot, hogy gondoskodjék a semmisnek tekintendő elítéléssel érintett, valamint a közbiztonsági őrizetben fogva tartott (1956. évi 31. tvr.) személyek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről.
5. § (1) A törvény alkalmazásában politikai bűncselekményben a Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállítása (BHÖ) I-III. Fejezetében – a 40. pont kivételével –, a Katonai Büntető Törvénykönyvről szóló 1948. évi LXII. törvény (Kbtbk.) 29-35. és 40-41. §-ában, a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről szóló 1961. évi V. törvény IX. Fejezetében – a 131. § kivételével – és a 312-313., 316., valamint 320. §-ában, továbbá a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény X. Fejezetében – a 147. § kivételével – és 343., 352-353., valamint 357. §-ában meghatározott bűncselekményeket kell érteni.
- (2) A 1. §-ban felsorolt köztörvényes bűncselekmények az emberölésnek a BHÖ 349. és 351-352. pontjában, a Kbtbk. 58. és 67. §-ában, az 1961. évi V. törvény 253. §-a (1)-(2) bekezdésében, a 318. §-a (3)-(4) bekezdésében, az 1978. évi IV. törvény 166. §-a (1)-(2) bekezdésében és 355. §-a (4)-(6) bekezdésében, a rablásnak a BHÖ 433-434. pontjában, az 1961. évi V. törvény 299. §-ában és az 1978. évi IV. törvény 321. §-ában, a közveszélyokozásnak a BHÖ 162-164. és 233. pontjában, az 1961. évi V. törvény 190. §-ának (1)-(2) bekezdésében, valamint az 1978. évi IV. törvény 259. §-a (1)-(3) és (5) bekezdésében meghatározott esetei, valamint a személy elleni erőszakkal elkövetett szándékos bűncselekmények.
6. § (1) Az elítélt vagy hozzátartozója kérelmére az első fokon eljáró bíróság igazolja, hogy az elítélést a törvény alapján semmisnek kell tekinteni.
- (2) Ha a bíróság az igazolást megtagadja, a határozat ellen a kérelmező fellebbezéssel élhet. A fellebbezésre a büntető eljárásról szóló 1973. évi I. törvénynek a végzés elleni fellebbezés elintézésére vonatkozó szabályait (X. fejezet II. Cím) kell alkalmazni.
7. § Ez a törvény a kihirdetése napján lép hatályba.
- 63 Az 1963. évi 4. tvr. (közkegyelem) kihirdetését követően 3480 elítélt szabadult, további mintegy 600 fő nem nyerte vissza szabadságát. Többségük fegyveres harcos volt, akiknek cselekményeit legtöbbször az államellenes szervezkedésben való részvétel mellett még emberölés kísérletének, valamint rongálásnak is minősítették.
- 64 Kahler Frigyes: 1956 megtorlása 10 év után – Vaczko László és Hamusics János ügye in: Jogállam és diktatúra Kairosz Kiadó Bp. 2008. p. 161-197.
- 65 19/1998 (nov.1.) OGY határozat
- 66 dr. Bártfay Pál, dr. Egressy András, dr. Kónya Imre, dr. Perlaki Erika, dr. Richter Anna, dr. Sándrofi György, dr. Tóth László.
- 67 Romsics Ignác Magyarország Története a XX. században p. 545.
- 68 Kovács Éva: „Itt a piros, hol a piros” kizáró eljárások a magyar igazságtételi vitában 1990-1992 in: Politikatudományi Szemle 1995. 3. p. 75-88.
- 69 Uo. p. 77.

Magyarország szuverenitásának helyreállítása

A SZOVJET CSAPATOK KIVONÁSA ÉS MAGYARORSZÁG
SZEREPE A VARSÓI SZERZŐDÉS FELSZÁMOLÁSÁBAN

A TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEKRŐL RÖVIDEN

A szovjet csapatok – mint megszálló erők – magyarországi tartózkodására 1945 után a szövetséges hatalmak megállapodása adott lehetőséget. Az 1947. február 10-én megkötött békeszerződés 22. cikkelye¹ a Szovjetunióknak lehetőséget biztosított arra, hogy az általa egyoldalúan elhatározott erejű és összetételű csapatokat állomásoztasson hazánkban mindaddig, amíg Ausztriában megszálló csapatok vannak.

1947. december 30-án G. M. Puskin – a Szovjetunió nagykövete – kormánya megbízásából Rákosi Mátyással közölte: „a szovjet hadsereg részlegeinek Magyarországról történt kivonásának eredményeképpen f. év december 14-én Magyarország területén csak olyan katonai egységek maradtak, amelyek az ausztriai zónával kapcsolatos közlekedési vonalak fenntartására szükségesek...²

Ebben az időszakban Ausztriában három gyalogos és egy légvédelmi hadosztály mintegy 60-70 000 fővel látta el a „megszálló” státuszából adódó feladatokat. Magyarországon 1947-től 1955-ig – a Békeszerződés alapján – „visszamaradt erők” a folyamatos utánpótlás lebonyolítására alkalmas út- és vasútvonalak biztosítását látták el mintegy 4 hadosztálynyi erővel.

Pataki István véleménye szerint „a fenti feladatra elég lett volna néhány egység, néhány ezer fővel. A valóságban azonban ennél nagyobb létszámú katonaság állomásozott hazánkban, és e kontingens nagyságának megfelelően különböző intézmények, parancsnokságok, lő- és gyakorlóterek, repülőterek voltak a szovjetek használatában, távol az Ausztria felé vezető közlekedési vonalaktól. [...] Az ezt követően megkötött egyezmények és a mellékletekben foglaltak³ nem tettek eleget a békeszerződésből idézett követelmények mindegyikének, csak a 22. cikk 3. pontjának. E tény, valamint a csapatok elhelyezésével kapcsolatos tétel csorbította az ország függetlenségét...⁴

A szovjet csapatok létszámáról és elhelyezéséről a szovjet kormány hivatalos tájékoztatást nem adott a magyar fél részére. 1948-ban, az egyezmények megkötését követően, majd később „újabb és újabb szovjet alegységek, egységek érkeztek magyar területre. 1949, 1953 és 1955 a csapatok növekedésének évei voltak. 1949 augusztusában egy gépkocsizó lövészadosztályt vezényeltek Magyarország területére a Badeni Központi Hadseregcsoport parancsnokának utasítására. (11 010 fő). Zömük román területről érkezett, elhelyezésükért, ellátásukért a Honvédelmi Minisztérium anyagi-technikai szervezetei voltak felelősek. Még 1949-ben előzetes bejelentés nélkül repülő- és légvédelmi csapatok érkeztek Debrecenbe. 1949–1950-ben négy hadosztály szervezetében mintegy 80 városban, községben és más településen állomásoztak szovjet alegységek, egységek. Ebből húsz-huszonkét helyen őrségek tartózkodtak”⁵

A megszálló hatalmak 1955. május 15-én írták alá a független, demokratikus Ausztria visszaállításáról szóló szerződést. A megszálló erők Ausztriából történt ki-

vonását követően a szovjet és magyar államhatalmi szervek a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok jogi helyzetét 1956. október 23-ig – az ezzel kapcsolatos kétoldalú egyezményt 1957. május 27-én kötötték meg – nem szabályozták. A Központi Hadseregcsoport felszámolását követően a szovjet politikai és katonai vezetés – a békeszerződésben előírt kivonulási kötelezettség teljesítését elmulasztva – a Magyarországon állomásozó csapatai létszámának és összetételének megváltoztatását – annak jogszerűtlensége ellenére is – indokoltak látták.

Gerő Ernő a szovjet csapatok Magyarországon maradásáról úgy vélekedett: *„a nyugatiak óriási hangot csapnak, hogy megkötik az osztrák békét és az oroszok nem vonulnak ki. Ettől nem kell túlságosan befolyásoltatnunk magunkat...”*⁷⁶

Így az Ausztriából kivont szovjet alakulatok nagy részét Magyarország területén helyezték el. Az 1955 szeptemberében Magyarországon felállított szovjet Különleges Hadtest állományába kettő – a 2. és 17. – gépesített gárdahadosztály, a 195. vadászrepülő, a 177. bombázórepülő hadosztály, a 20. pontonos hidászszereg, valamint légvédelmi, fegyvernemi és más szakcsapatok kerültek. A hadtest rendeltetése: a magyar csapatokkal együttműködésben az osztrák határ lezárása, védelme, a szovjet csapatok kivonása esetén a közlekedési útvonalak biztosítása volt. A hadtest a Vezérkar útján a szovjet Fegyveres Erők miniszterének volt alárendelve. Arra nincs adat, hogy a Hadtest hadosztályait – különösen a 2. és 17. gépesített gárdahadosztályokat – a Varsói Szerződés alárendeltségébe helyezték volna.

A Varsói Szerződés (VSZ) 1955. május 14-én történt megalakítását, az Egyesített Fegyveres Erők felállítását az alapítók a nemzetközi helyzetben bekövetkezett kedvezőtlen változásokkal indokolták. A dokumentumokból egyértelműen megállapítható a VSZ életre hívásának indokai között a tagországok belső helyzetében meglévő problémák és esetlegesen felmerülő feladatok és célok – például „a népi demokratikus rendszer” belső ellenfelei, illetve ellenségei visszatartása, megfélemlítése, szükség esetén fegyveres erővel történő közös megsemmisítése – nem szerepeltek. A tagországok által szovjet diktátumra kijelölt nemzeti katonai erőket – az alapelvekkel ellentétben – nem egy önálló, az egyes nemzetek haderőitől szervezetileg is elkülönült parancsnokság alárendeltségében egyesítették. Az Egyesített Fegyveres Erők (EFE) mindenkori főparancsnoka a Szovjetunió Fegyveres Erői miniszterének első helyettese volt, így személyén keresztül az Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe kijelölt nemzeti alakulatokat a szovjet haderő részévé tették.

Ha az ENSZ Alapokmányában rögzített – a VSZ Alapokmányában hivatkozott – alapelveket és a Szovjetunió 1956-os tevékenységét összevetjük, minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy az alapelvek nagy részét a Szovjetunió figyelmen kívül hagyta, illetve megsértette.

A Szovjetunió vezetése a lengyel és magyar „ügy” kezelése során a Varsói Szerződés tagállamait nem kezelte egyenjogú partnerként, az elvárható mértékben nem gyakorolt türelmet, hanem – az ENSZ Alapokmányával ellentétesen – azonnal az erőszakkal való fenyegetést, illetve a fegyveres erők bevetését választotta. A két ország belügyébe beavatkozva, a nemzetek önrendelkezésének jogát elutasítva, a békés eszközök használata helyett, szinte automatikusan a fegyveres erőszak alkalmazására helyezte a hangsúlyt.

Az Egyesített Fegyveres Erők főparancsnoka, Konyev marsall ebben az időszakban nem az Alapító okirat szellemében, illetve a Politikai Tanácskozó Testület utasítása-

inak megfelelően járt el, hanem a Szovjetunió Fegyveres Erői miniszterének, Zsukov marsallnak első helyetteseként a szovjet politikai vezetés döntéseit hajtotta végre.

„A lengyel és magyar események rávilágítottak – írta a Romániában fogva tartott Nagy Imre 1957 elején –, hogy a Varsói Szerződés a szovjet nagyhatalmi sovíniszta törekvések eszköze, amelynek segítségével a benne résztvevő – helyesebben moszkvai utasításra bele kényszerített – szocialista országokat ennek a politikának alárendelik. A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra ráerőszakolása a résztvevő országokra. [...] Amit a szovjet kormány és az SZKP politikai tanácsokkal, utasításokkal nem tud elérni, azt a Varsói Szerződés katonai eszközökkel volt hivatva biztosítani...”⁷

A szovjet csapatok létszámában és összetételében jelentős változás az 1956-os forradalom és szabadságharc időszakában következett be. November 4-ig, a második szovjet agresszió megindításáig több lépcsőben újabb 13 szovjet hadosztály részeit rendelték Magyarországra, így összességében november 4-ét követően a hadműveletekben 17 szovjet hadosztály – mintegy 60 ezer szovjet katonával – vett részt.

A szovjet csapatok ekkor még nem a Varsói Szerződés alapján tartózkodtak Magyarországon. A szovjet csapatok magyarországi tartózkodását szabályozó kétoldalú egyezményt csak 1957. május 27-én írták alá. A szovjet csapatok létszáma és diszlokációja tárgyában 1958. április 1-jén megkötött újabb kétoldalú egyezmény a szovjet félnek engedélyezte, hogy hazánkban 67 helyőrségben 60 500 katonát állomásoztasson. Ez a szerződés lehetővé tette, hogy a Szovjetunió a csapatok létszámát – ha csak ideiglenesen is – de önkényesen megváltoztathassa.

A szovjet csapatok ideiglenes magyarországi tartózkodása tárgyában 1957. május 27-én kötött szerződés is az Alapító Okirat szelleméből következő azon elvet erősítette meg, mely szerint a *„szovjet csapatok ideiglenes tartózkodása a Magyar Népköztársaság területén semmiképpen sem érinti a magyar állam szuverenitását; a szovjet csapatok nem avatkoznak be a Magyar Népköztársaság belügyeibe”*⁸. Ebben az egyezményben sem rögzítették, hogy a szovjet csapatok a Varsói Szerződés értelmében, a Politikai Tanácskozó Testület vonatkozó döntésének megfelelő létszámában és összetételben állomásoznak Magyarországon területén.

A szovjet csapatok állomásoztatásának igazi okairól Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) 1957. június 22-i ülésén többek között a következőket mondta:

*„Mindig így számolgotam magamban a hatalom állását. No és ha a szovjet csapatokat kivonnánk? Akkor állunk a lábunkon? Én azt hiszem, megállnánk a lábunkon. De rettenetes harc és véráldozat közben. Ez most a helyzet...”*⁹

A szovjet csapatok teljes kivonása – a magyar nép, a forradalom egyik legfontosabb céljának a megvalósulása – így még hosszú évtizedekig váratott magára. A szovjet Különleges Hadtestből és a forradalom és szabadságharc vérbefojtására 1956. október 23-át követően Magyarországra rendelt szovjet erőkből alakult meg az a Déli Hadseregcsoport (DHDSCS), amelynek parancsnoksága és alárendelt alakulatai kisebb változtatásokkal 1991 nyaráig tartózkodtak hazánkban.

A VSZ megalakítását és az 1956-os orosz támadást – háborút – követően Magyarország egyébként is csak látszólagos szuverenitását tovább korlátozta a Béke-, majd a Háborús Működés Szervi Határozványainak – 1969-ben és 1980-ban történt – elfogadása.

DÖNTÉS A SZOVJET CSAPATOK KIVONÁSÁRÓL

Az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) az európai hagyományos fegyveres erők csökkentésével összefüggésben – 1988. augusztus 9-én – kialakított álláspontja szerint Magyarország abban érdekelt, hogy a Déli Hadseregcsoport távozása már az első szakaszban megkezdődhessen.

A szovjet csapatok csökkentésének, majd távozásának fontos előzménye, hogy Mihail Gorbacsov egyoldalú lépésre szánta el magát. Az ENSZ Közgyűlésének 1988. decemberi 7-i ülésén a főtitkár bejelentette, hogy a Szovjetunió 1991-ig mintegy félmillió katonával csökkenti a Közép-Kelet-Európában állomásozó haderejét.

Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter Gorbacsov bejelentésére – december 8-án reagálva – kijelentette: a kinyilvánított egyoldalú haderőcsökkentés a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok egynegyedét is érintheti. Egy hónap múlva – 1989. január 10-én – Grósz Károly, az MSZMP főtitkára nyilatkozatban közölte: rövid időn belül megkezdődik a szovjet csapatok részleges kivonása Magyarországról.

Pár nap múlva – 1989. január 19-én – a bécsi Helsinki utótalálkozón Eduard Sevornadze szovjet külügyminiszter a csapatkivonásokkal összefüggésben megismételte: a Szovjetunió „kész a külföldi támaszpontok felszámolására, minden idegen területen állomásozó csapat kivonására, ha erre a másik fél is hajlandó”.¹⁰

„Amikor csak lehetőség volt rá, – olvasható Kárpáti Ferenc könyvében – minden alkalommal újra és újra a tárgyalások fontos témája lett a szovjet csapatok kivonásának kérdése. Így a Grósz Károly és Gorbacsov közötti, 1989. március 23–24-i tárgyalások során, majd később is az 1989. július 7–8-ai tárgyaláson, amikor Nyers Rezső és Grósz Károly tárgyalt Gorbacsoval”.¹¹

Az első lépések már 1989 tavaszán megtörténtek. Szovjet döntésre április 25-től június végéig a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok mintegy 1/5-ét, kb. egy hadosztálynyi erőt – összesen 11 300 főt, 470 harckocsit, 200 löveget és aknavetőt, 2900 db különböző típusú gépjárművet – kivontak. A részleges csökkentés eredményeként – Kárpáti Ferenc megállapítása szerint – az osztrák–magyar határ sávjában szovjet részről csak légvédelmi csapatok maradtak. A szovjetek ebben az időszakban 10 laktanyát ürítettek ki, így ezen belül visszaadták a gödöllői Grassalkovich-kastélyt és az esztergomi Bazilika mellett lévő – 100 fős kórházként használt – műemléképületet is.¹²

Für Lajos – 1990. május 23-tól 1994. július 14-ig honvédelmi miniszter – a könyvében többek között arra a kérdésre is kereste a választ, hogy miként „ment végbe néhány hónap alatt, történelmi léptékkal mérve mondhatni pillanatok alatt az 1990 tavaszán még megdönthetetlennek hitt óriási katonai monstrum, a Varsói Szerződés eltűnése, szinte hangtalanul?”¹³

Mint az a fentiekből is látható, a megszállás felszámolásának folyamata nem 1990 tavaszán kezdődött. Fontos előzmény, hogy 1956-ban a magyar forradalom és szabadságharc legfontosabb követelésévé a megszálló szovjet csapatok távozásának elérése, a szabad és független Magyarország megteremtése vált. E követelések megvalósításának érdekében – egyszersmind a november 4-i újabb szovjet intervenció megakadályozása céljából – a magyar kormány 1956. november 1-jén a Varsói Szerződés felmondásával egyidejűleg kinyilatkoztatta Magyarország semlegességét.¹⁴

Orbán Viktor 1989. június 16-án a Hősök terén a „Nagy Imre és társai újrateremtésén” kijelentette: „Az orosz megszállás és a kommunista diktatúra negyven évvel ez-

előtt történt bevezetése óta a magyar nemzetnek egyszer nyílt alkalma, csak egyszer volt elegendő ereje és bátorsága ahhoz, hogy megkísérelje elérni a már 1848-ban kitűzött céljait, a nemzeti függetlenséget, a politikai szabadságot. [...] Céljaink máig nem változtak, ma sem engedünk a 48-ból, így nem engedünk 56-ból sem. [...] Ha nem tévesztjük szem elől '56 eszméit, olyan kormányt választhatunk magunknak, amely azonnali tárgyalásokat kezd az orosz csapatok kivonásának haladéktalan megkezdéséről."¹⁵

Így a forradalom és szabadságharc örökségét vállaló, azt megvalósítani akaró – egyre erősebb politikai támogatottsággal bíró – demokratikus ellenzék, majd az ezekből alakult demokratikus pártok mindegyike egyetértett abban, hogy a Varsói Szerződés felmondása, a szovjet csapatok távozása a szocialista rendszer lebontásának elengedhetetlen feltétele és követelménye.

A csapatok további csökkentésére Gorbacsov ekkor még csak abban az esetben látott lehetőséget, ha a NATO-tagországok külföldön állomásozó csapataikból hasonló nagyságú és minőségű erőket hazarendelnek.

Kárpáti Ferenc szerint Gorbacsov „a máltai csúcs előtt, 1989 utolsó hónapjaiban jutott el annak felismeréséig, hogy számukra is az az előnyös, ha Magyarországról, Csehszlovákiából és Lengyelországból kivonják a csapataikat. [...] Gorbacsov tisztában volt vele, hogy ha a fegyverkezési verseny kiterjed a világűrre, az tovább növeli a nemzetközi feszültséget és óriási megterhelést jelentene az ország egyébként is súlyos gazdaságára”.¹⁶

A szocialista országok egy részében – Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában és az NDK-ban – zajló demokratikus átalakulásnak kedvezett, hogy Gorbacsov a Bush amerikai elnökkel 1989. december 2-án Máltán történt megbeszélésén „a szabad választások és a belügyekbe való be nem avatkozás elvét feltétel nélkül elfogadta”¹⁷.

Németh Miklós miniszterelnök annak tudatában, hogy várhatóan a közelgő választások központi témája a szovjet csapatok magyarországi tartózkodása lesz, – és a Külügyi és Honvédelmi Bizottság 1990. január 5-i ülésén az országgyűlési képviselők egy része is a kivonás folytatását és 1990 végéig történő befejezését követelte – levélben fordult Nyikolaj Rizskovhoz – a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökéhez –, amelyben kezdeményezte, hogy „a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok teljes kivonásával kapcsolatos konkrét kérdésekről mielőbb érdemi tárgyalások kezdődjenek”¹⁸. Négy nap múlva Németh Miklós és Nyikolaj Rizskov – a KGST szófiai ülészakán történt személyes találkozásukon – megállapodtak a csapatkivonás üteméről.¹⁹

A szovjet katonai vezetés ekkor még képtelen volt figyelembe venni az új történelmi realitásokat. Erre példa, hogy az EFE Főparancsnokság 1990. február 12-én eljuttatta a tagországokhoz a Varsói Szerződés keretében folyó együttműködés korszerűsítésére vonatkozó „javaslatát”, majd a magyar katonai vezetés nem sokkal később megkapta a 2000-ig tervezett közös fegyverzettechnikai fejlesztési koncepciót, és 1990. március 21-én megérkezett a VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek 2000-ig történő tőkélésítésére vonatkozó elgondolás is.

Ha viták és nehézségek árán is, de a Németh Miklós vezette kormány kezdeményezésére 1990. március 10-én megszületett az egyezmény²⁰ arról, hogy a szovjet csapatok 1990. március 12-e és 1991. június 30-a között elhagyják Magyarországot.

Az egyezmény megkötésének közvetlen előzményeiről Dmitrij Jazov hadseregtábornok, a Szovjetunió honvédelmi minisztere Kárpáti Ferenc honvédelmi minisz-

ternek – 1990. január 10-én – írt levelében a következők olvashatók:

Az utóbbi időben „a Magyar Köztársaság különböző társadalmi szerveinek vezetői – többek között az országgyűlési képviselők is – egyre sürgetőbben vetik fel a szovjet csapatok Magyarország területén történő állomásoztatásának kérdését. A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumát aggodalommal tölti el, hogy a szovjet csapatok 1990 végéig történő kivonásának követelése már ultimátum jelleget ölt”.

Jazov „nagyra értékelve a miniszternek az országgyűlésben e kérdésben kifejtett tevékenységét?” – arra kérte Kárpáti Ferencet, hogy szíveskedjen „további lehetőségek után kutatni annak érdekében, hogy megvilágítsák a jelen helyzetet, miszerint a szovjet csapatok nem avatkoznak a Magyar Köztársaság belügyeibe, egészében és teljességgel tiszteletben tartják szuverenitását.”²¹

A „baráti és jószomszédi” kapcsolatok fejlesztése céljából kötött Egyezmény általános felvezető részében a szerződő Felek kihangsúlyozták, hogy „a Magyarországon ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonását az európai és a nemzetközi bizalom erősítésére irányuló együttes erőfeszítéseik szerves részének” tekintik. Az Egyezményben rögzített megállapodás szerint a szovjet csapatok kivonása – amelynek végrehajtásához a magyar kormány a szükséges feltételeket biztosítja – 1990. március 12-én kezdődik és 1991. június 30-ig befejeződik,²² melynek során „kivonásra kerül a szovjet csapatok egész személyi állománya, beleértve a szovjet állampolgárságú polgári személyeket, valamint fegyverzete, harci technikája és anyagi eszközei”. (1. és 2. cikk)

A megállapodás fontos része, hogy a szovjet csapatok „kiképzési-harci tevékenységével kapcsolatos mozgását – ideértve a repüléseket is – korlátozzák” (4. cikk), de „az Egyezmény rendelkezései nem érintik a Felek között érvényben lévő két- és többoldalú kötelezettségeket, beleértve azokat, amelyek az 1955. május 14-én Varsóban kötött Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződésből származnak”. (9. cikk)

Az Egyezményben szabályozták továbbá, hogy „a szovjet csapatok elszállítása, valamint a különböző anyagok és hulladékok hátrahagyása és megsemmisítése a polgári lakosság érdekeinek figyelembe vételével és a környezetvédelmi jogszabályok betartásával történik”. (3. cikk)

A Felek az Egyezmény rendelkezéseinek végrehajtására kijelölik a Meghatalmazottakat, akik ellenőrzik a kivonulást, illetve intézkednek „az objektumok, felszerelések és más anyagi eszközök egyeztetett módszerekkel történő nyilvántartásba vételére, felértékelésére, átadására és értékesítésére”. (5. cikk)

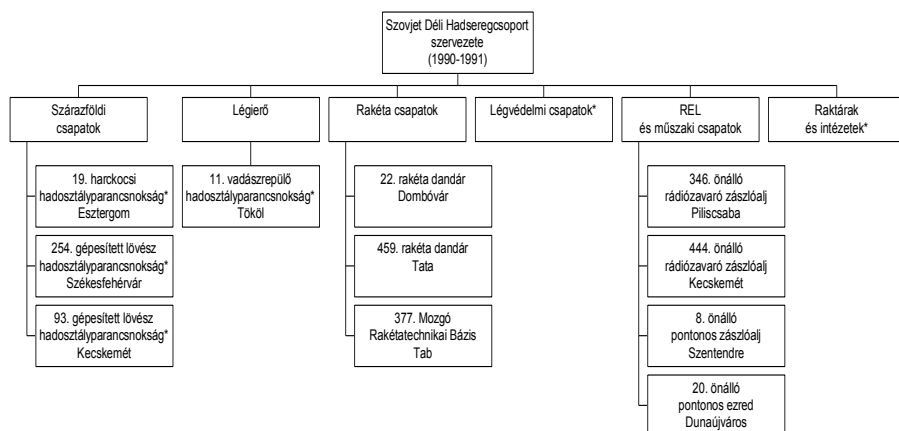
A fentiekben túl döntés született arról is, hogy a szovjet csapatok jogi státuszát érintő, valamint a csapatok ideiglenes magyarországi tartózkodásával kapcsolatos vagyoni jogi, pénzügyi és egyéb kérdéseket a végleges kivonásig az 1957. május 27-én és a később kötött, még érvényben lévő egyezmények alapján rendezik, illetve azokat a fenti tárgykörbe eső problémák megoldására, amelyekről az érvényben lévő szerződések nem rendelkeznek, a teljes kivonásig külön megállapodások fogják szabályozni.

Az Egyezmény végrehajtása során felmerülő vitás kérdések 30 napon belüli rendezése elsősorban az 1957. május 27-én kötött Egyezmény 17. cikke alapján létrehozott Magyar–Szovjet Vegyesbizottság²³ feladata. Ha a Vegyesbizottság nem tud dönteni, akkor a vitát diplomáciai úton kell megoldani. (6-8. cikkek)

A SZOVJET CSAPATOK KIVONÁSA MAGYARORSZÁGRÓL

„A Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok 94 helyőrségben, összesen 328 ingatlanon állomásoztak. Az Egyezmény aláírása előtt az 1898–1990. évi részleges csapatcsökkentés keretében a szovjet Fél mintegy 10.000 fővel csökkentette a Déli Hadseregcsoport létszámát. Ennek során 4 helyőrséget teljesen, 6 helyőrséget részlegesen kiűrtett...”²⁴

A szovjet Déli Hadseregcsoport szervezete²⁵

Az 1990. március 10-i Egyezmény alapján további 90 szovjet helyőrségből – ezen belül 65 laktanyából – kellett a csapatkivonást végrehajtani.

1990. március 12-től a csapatkivonás 1991. június 19-i befejezéséig 1547 vasúti egységse-relvény (34.541 vasúti kocsi) hagyta el az országot. Ebből a csapatvonatok száma 637, az anyagvonatoké 560, a konténervonatoké 217, a személyvonatoké 133 volt. A kivonuló közötti oszlopmenetek száma: 48.

Kivonásra került:

szovjet állampolgár:

ezen belül katonai állományú

főbb fegyverzet és technika eszköz összesen:

ezen belül:

repülőgép

helikopter

kerekes jármű

lánctalpas jármű

harcokosi

pc. szállító jármű

tüzérségi eszköz

légvédelmi eszköz

rakéta-indító állvány

egyéb technikai eszköz

anyagi eszköz

100.380 fő²⁶

44.668 fő

24.660 db

194 db

138 db

19.684 db

1.143 db

860 db

1.143 db

622 db

350 db

196 db

9.747 db

309.364 tonna

A kivonás biztosítására a Magyar Honvédség, a DHDSCS tábornoikaiból és tisztjeiből, valamint a MÁV képviselőiből operatív csoportokat hoztak létre, amelyek közösen kidolgozták a DHDSCS egységei kivonását, illetve az anyagi és műszaki készletek elszállítását rögzítő ütemtervet. A feladat végrehajtásának számítástechnikai biztosítását, naprakész dokumentálását és az érintett szervek tájékoztatását az erre a célra létrehozott Információs Központ hajtotta végre...²⁷

Az Egyezmény mellékletét képező ütemterv szerint a Magyarországot leggyorsabban – 1990. június végéig – a rakéta és a rádióelektronikai egységek hagyják el. Szeptember hónapig a 19. harckocsi hadosztály, az év végéig a 254., 1991 márciusáig a 93. gépesített lövész hadosztályok távoznak. A légielő csapatai, illetve a biztosító és kiszolgáló egységek, intézetek a teljes időszakra egyenletesen elosztva zárják a kivonulás folyamatát. Az anyagi készletek kiszállítása is – az ütemterv szerint – 1991. június végén fejeződik be.

Az ütemtervhez fűzött megjegyzés szerint a magyar fél vállalja, hogy segítséget nyújt pld. az üzemanyag és a lőszer megvásárlásával a kb. 260 szerelvényt kitevő anyag „értékesítésének realizálásában”. A szovjet fél biztosítja a napi 3-4 katonavonatot átvételét és garantálja az ehhez szükséges 80 vagon átadását, valamint 417 számvetési vonat átvételét.

A szovjet csapatok fő erőinek nagysága, szervezete a kivonulás során készült jelentések alapján az alábbiak szerint rekonstruálható²⁸

ÜTEMTERV

a szovjet csapatok kivonására a Magyar Köztársaság területéről
(melléklet az egyezményhez)

Magasabbegységek intézetek	Helyőrségek	További berakóállomások	A vonatok száma
harckocsi hadosztály	Esztergom, Komárom, Győr, Tata, Veszprém, Szentendre	Esztergom, Komárom, Győr, Tata, Óbuda, Hajmáskér	115
gépesített lövészadosztály	Székesfehérvár, Pápa, Polgárdi, Lepsény, Sárbogárd, Hajmáskér, Kiskunmajsa	Székesfehérvár, Pápa, Polgárdi, Lepsény, Sárbogárd, Hajmáskér, Kiskunmajsa	119
gépesített lövészadosztály	Kecskemét, Szeged, Cegléd, Táborfalva, Kiskunhalas, Nagykőrös, Debrecen	Kecskemét, Szeged, Cegléd, Táborfalva, Kiskunhalas, Nagykőrös, Debrecen	116
rakéta egységek	Tata, Dombóvár	Tata, Dombóvár	40
légvédelmi egységek	Dunaföldvár, Mór, Szolnok, Budapest	Dunaföldvár, Mór, Szolnok, Budapest	75
műszaki egységek	Szentendre, Dunaújváros, Etyek	Szentendre, Dunaújváros, Bicske	20
rádióelektronikai egységek	Kecskemét, Piliscsaba	Kecskemét, Piliscsaba	8
légielő	Debrecen, Sármellék, Tököl, Kiskunlacháza, Kalocsa, Kunmadaras	Debrecen, Sármellék, Tököl, Kiskunlacháza, Kalocsa, Kunmadaras	249
biztosító és kiszolgáló egységek (intézetek)			218
anyagi készletek			392
Csapat és anyagszállító vonat összesen			1352 ²⁹

A kivonások megkezdését követően – 1990. április 20-án – Burlakov vezérezredes megfigyelőcsoportok részére Esztergomban, Győrben, Komáromban és Kecskeméten tette lehetővé a berakodás és az indulás megtekintését. Esztergomban – mint kiemelt helyszínen – nemzetközi tájékoztatás keretében mutatták be a harcokcsizó alakulat utolsó szerelvényének indulását.³⁰

A tervezett időben Magyarországot – 1990. június végéig – a rakéta és a rádióelektronikai egységek hagyták el. Szeptemberben befejezte a kivonulást a 19. harcokcsi hadosztály is.

A tárgyalásokon időnként bejelentett ultimátumok ellenére a kivonulás tervszerűségét, folyamatosságát bizonyítják az 1990. szeptember 30-i állapotot mutató adatok is.

A SZOVJET CSAPATOK KIVONÁSÁNAK HELYZETE³¹

1990. szeptember 30.

A szovjet erők megnevezése	1990. szeptember 30-ig kivonásra került (a teljes állomány százalékában)	1990. végéig kivonásra tervezett (a teljes állomány százalékában)
a rakétacsapatok	100	
az összefegyvernemi csapatok	60	80-85
a légielő	20	40-45
ezen belül az alapvető erők	50	70-75
a hadműveleti anyagi készletek	43	60-65

Tervezetteknek megfelelően az év végéig a 254., 1991 márciusáig a 93. gépesített lövész hadosztályok távoztak. 1991. május 28-án – készült összefoglalójában a kormánymeghatalmazott már arról tájékoztat, hogy „*az utóbbi időben*” felgyorsult a szovjet erők kivonása, így valószínűsíthető, hogy a teljes kivonulás június 30-ig befejeződik.³² A légielő csapatai, illetve a biztosító és kiszolgáló egységek, intézetek a teljes időszakra egyenletesen elosztva zárták a kivonulás folyamatát.³³ Az anyagi készletek kiszállítása is az ütemtervnek megfelelően megtörtént.

„*A tervezés és a csapatkivonás ideje alatt a Magyar Honvédség és a DHDSCS parancsnoksága között szoros együttműködés alakult ki, amely lehetővé tette a felmerülő problémák tisztázását és operatív megoldását. Ennek a jól szervezett együttműködésnek köszönhető, hogy a szovjet csapatok kivonása 1991. június 19-én határidő előtt, rendben befejeződött.*”³⁴

MAGYAR DÖNTÉS A VARSÓI SZERZŐDÉS FELMONDÁSÁRÓL

Magyarország szuverenitása visszaszerzése szempontjából a szovjet csapatok kivonásához hasonló súlyú kérdésként merült fel Magyarország Varsói Szerződésben vállalt kötelezettségei megszüntetésének, felmondásának az elérése. Amint a csapatkivonásokra vonatkozó elhatározások megszületését, úgy a Varsói Szerződésből tervezett kilépésünkre vonatkozó döntést is komoly viták előzték meg. Abban a vezetők többsége egyetértett, hogy 1991 végéig kell kilépni a szervezetről, de – Für

Lajos történész, az Antall-kormány honvédelmi minisztere véleménye szerint³⁵ – ez a döntés komoly, megválaszolásra váró kérdéseket vetett fel.

A kilépésre vonatkozó magyar döntést megelőzően, de később is komoly kétségek, érvek és ellenérvek fogalmazódtak meg.

Magyarország egyedül lépjen-e ki, vagy csatlakozhatnak hozzánk más tagállamok is?

Megmarad-e valamilyen formában a szövetség?

A Varsói Szerződés megszüntetése részleges, vagy teljes legyen?

Mi történik, ha javaslatával Magyarország egyedül marad?

Ha Magyarország a kilépési szándék kinyilvánítása miatt elszigetelődik, lesznek-e partnerek, akik részt vennének a VSZ fokozatos leépítésében?

A szervezet idő előtti felszámolása nem veszélyezteti-e a szovjet csapatok kivonásának ügyét?

A fenti – és most nem idézett – kérdésekre adandó válaszok keresése során felmerült: a szovjetek bekeményíthetnek, ami kihathat Magyarország energiaellátására és a Honvédség alkatrészellátására is. Az ellenérvek között hangsúlyosan jelent meg az is, hogy a nyugati nagyhatalmak nem támogatják a radikális magyar elgondolást. Ha Magyarország meggondolatlanul lép – hangzottak a nyugati érvek –, akkor megtorpanhatnak a Szovjetunióban kibontakozó változások, a gorbacsovi peresztrojka zátonyra futhat, ami miatt fennáll a visszarendeződés veszélye.

Az idő sürgetett, dönteni kellett. A kilépés irányába megtett első lépést 1990. június 6-7-én a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete (PTT) ülésén Antall József miniszterelnök tette meg. Javaslatára a tanácskozás 2. napirendi pontja – „*Véleménycsere a Varsói Szerződés keretein belül demokratizálódásról, az együttműködés korszerűsítéséről és átalakításáról*” – az alábbiak szerint változott: „*Véleménycsere a Varsói Szerződés jellege, funkciói és tevékenysége felülvizsgálatáról és esetleges gyökeres átalakításáról*”.

A javaslat és a magyar miniszterelnök által ekkor elmondottak egyértelművé tették: a Varsói Szerződés, mint az európai szembenállás egyik maradványa felülvizsgálatra szorul. A jelenlegi körülmények között értelmét veszítette a szerződés katonai szervezete, amely a magyar álláspont szerint mellőzhetővé válik, és – az egyoldalú lépések elkerülésével, egyeztetett tárgyalások eredményeként – kívánatos lehet a fokozatos, 1991 végéig történő felszámolása. Antall József szerint az erőfeszítéseket nem a Varsói Szerződés megreformálására, hanem az új, közös európai biztonsági és együttműködési struktúra létrehozására kell fordítani, így a tárgyalások eredményeként hatályon kívül kell helyezni azokat az elemeket, amelyek sértik a tagállamok szuverenitását.

Antall József javasolta továbbá, hogy a PTT jelen ülésén döntsön „*egy olyan nagykováti különmegbízottakból álló, különleges kormánybizottság felállításáról, amely felülvizsgálja a Varsói Szerződés jellegét, funkcióit és működését [majd] javaslatot tesz a PTT-nek a Varsói Szerződés felülvizsgálatáról, beleértve a katonai együttműködés és szerveinek fokozatos felszámolását, figyelembe véve az európai biztonsági és együttműködési folyamat fejlődését és követelményeit. [...] Magyar részről készek vagyunk Budapesten helyt adni a Politikai Tanácskozó Testület rendkívüli ülésének*”. – mondta a miniszterelnök, továbbá azt is felvetette, hogy a PTT ezzel összefüggésben hozott döntéseinek megvalósítása a legkésőbb január 1-jével kezdődjék meg.³⁶

Antall József javaslatait a plenáris ülés elfogadta és döntés született arról is, hogy a Kormány-meghatalmazottak Ideiglenes Bizottsága első ülését 1990. július 15-ig Prágában tartsa meg, és a havonta más és más tagállamokban megtartott ülésein elfogadott javaslatait október végéig terjessze a PTT elé. Egyetértésre jutottak abban is, hogy a testületet november végéig Budapesten kell összehívni.

Mihail Gorbacsov – a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első embere a magyar delegációval június 7-én folytatott megbeszélésen kihangsúlyozta: „*a Varsói Szerződés felülvizsgálatával egyetért, de annak elhamarkodott megszüntetésével semmiképpen nem*”³⁷

Für Lajos utólagos értékelése szerint szó nem volt arról, hogy ezen a megbeszélésen a szovjet vezetők – Gorbacsov, a miniszterelnök Nyikolaj Rizskov és a külügyminiszter Eduard Sevarnadze – buzgó egyetértéssel fogadták volna a magyar kormányfő javaslatait, de nem tanúsítottak kategorikus elutasító magatartást sem. A magyar küldöttség tagjai úgy érezték, az ügyben a frontáttörés megtörtént.³⁸

Ilyen előzmények után, a demokratikus választásokat követően – 1990. május 2-án – megalakult magyar országgyűlés döntése a Varsói Szerződés felmondásáról³⁹ 1990. június 26-án megszületett. A kilépés szándékának kinyilvánításán túl az Országgyűlés e határozatban a következő feladatokat rögzítette:

– A Magyar Köztársaság kormánya a Bécsi konvenció 62. cikkelye alapján történelmi a szerződéskötés körülményeinek alapvető változására hivatkozva, valamennyi tagállammal egyetértésre jutva kezdjen tárgyalásokat a Varsói Szerződésből való kilépésről.

– A kilépési folyamat első lépéseként Magyarország részvételét szüneteltetni kell a katonai szervezetben, a Honvédség ennek megfelelően ne vegyen részt közös gyakorlatokon és a VSZ csapatai az ország területén ne tartsanak hadgyakorlatot.

– Második lépésként a VSZ tagállamaival tárgyalásokat kell folytatni a kétoldalú barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződések felülvizsgálatáról, amelyekből e tárgyalások eredményeként törölni kell mindazt, ami katonai beavatkozásra ad felhatalmazást, vagy más módon sérti Magyarország szuverenitását.

A határozatban állást foglalt az Országgyűlés, hogy a Magyar Köztársaság békében és barátságban kíván élni valamennyi szomszédjával és területéről harmadik állam elleni támadást senki sem indíthat.⁴⁰ A határozat 1990. július 3-án lett kihirdetve.⁴¹

A magyar kormány-meghatalmazotti bizottság – amelynek vezetője nagyköveti státuszban Kupper V. Béla volt – tevékenysége a miniszterelnök által jóváhagyott mandátum szerint arra irányult, hogy a tárgyalásokon első lépésként a VSZ katonai szervezetének – együttes határozattal történő – felszámolására kell törekedni, illetve ha a VSZ feloszlására tett kísérlet nem járna sikerrel, akkor 1990. december 31-ig Magyarországnak úgy kell kiválnia a katonai szervezetből, hogy ezzel ne zavarja a bécsi tárgyalások menetét, ne veszélyeztesse a szovjet csapatkivonások befejezését és a német újraegyesítés folyamatát.⁴²

A VSZ fokozatos felszámolásának, illetve a katonai szervezetekből történő kiválás folyamatát – az 1990. július-augusztus hónapban elkészült magyar tervezet szerint – három időszakra bontották.

Az első szakaszban – a kiválás előkészítése céljából – szabályozzuk a katonai szervezetekben való magyar részvétel tartalmát. Így a küldöttségeink – a VSZ kato-

nai szervezetének felszámolása céljából, illetve a haditechnikai ellátás kérdéseit vizsgáló – tárgyalásokon csak konzultációs jelleggel vesznek részt. Magyarország a VSZ közös hadgyakorlatairól távol marad. A PTT novemberi – budapesti – ülését követően a Honvédelmi Minisztérium központi harcálláspontját kivonjuk a szövetség riasztási rendszeréből, kezdeményezzük a képviselőcsoportok létszámának a csökkentését, és hatályát veszítettnek tekintünk minden beszámolási és jelentési kötelezettséget.

A második – 1991. január 1. és június 30 közötti – időszakban megkezdődik a Magyar Honvédség kiválásának folyamata, melynek részeként már január 1-jén megszüntetjük a magyar csapatok EFE alárendeltségű vezénylését, hatályon kívül helyezzük a közös hadműveleti terveket, továbbá a hadszíntér-előkészítésre és a közös hadászati készletekre vállalt kötelezettségeket. Magyarország kezdeményezi az EFE Főparancsnok képviselőcsoportjának a visszahívását, ezzel párhuzamosan minimálisra csökkenti az EFE törzsbe vezényelt tisztek számát. A VSZ egységes légvédelmi rendszerben a tevékenységet a kölcsönös rádiótechnikai tájékoztatásra korlátozzuk, Magyarország kizárólag a leszerelés és a fegyverzetkorlátozás témakörében fogad be, rendez katonai tanácskozásokat, tárgyalásokat, de aktívan részt vesz a VSZ felszámolására irányuló munkában. Kezdeményezzük kétoldalú katonai egyezmények megkötését a VSZ tagállamaival, valamint a szomszédos semleges és el nem kötelezett országok haderejével, továbbá kétoldalú bizalomerosztó kapcsolatok kialakítására törekszünk a NATO tagállamok hadseregivel.

A kiválási folyamat harmadik – 1991. június 30-tól december 31-ig tartó – befejező szakaszában visszahívjuk a magyar összekötő csoportot, e helyett Magyarország megfigyelőket küld a VSZ és a NATO törzsébe, illetve – ha megalakul – a VSZ Katonai Konzultációs Csoportjába. A kilépés hivatalos bejelentését megelőzően Magyarország hatályon kívül helyezi a VSZ-ben való részvételt szabályozó minden határozványt. A tervezet elkészítői kívánatosnak tartották, hogy erre az időpontra Magyarország a biztonságát szavatoló kétoldalú megállapodást kössön minden szomszédos országgal hadseregével.

A magyar delegáció – a kormány-meghatalmazotti bizottságok ülésein⁴³ és a szervezet teljes megszüntetése érdekében – kezdeményezésünkre megtartott konzultációkon⁴⁴ eredményes munkát végzett.

Kupper V. Béla szófiai tanácskozást követően megállapíthatta: mandátuma szerint a magyar küldöttség elérte, hogy „a Varsói Szerződés felülvizsgálatáról, illetve lehetséges gyökeres átalakításáról folyó tárgyalás keretében érvényesítsük a VSZ katonai szervezetének elhagyására vonatkozó koncepciókat, elérjük a tagállamok egyetértését ahhoz, hogy a katonai szervezet – a tervezett magyar kilépés határidejénél fél évvel korábban – 1991. július 1-jével megszűnjön. Ez az időpont egybeesik a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásának határidejével.”⁴⁵

A Varsói Szerződés felszámolására vonatkozó döntés a PTT 1991. február 25-i Budapesten tartott soron kívüli ülésén született meg. Ekkor a tagállamok képviselői elhatározták a katonai szövetség teljes felszámolását. Az e tárgykörben született jegyzőkönyv szerint 1991. március 31-ével a katonai szövetségre vonatkozó okmányok, továbbá minden más okmány és dokumentum hatályát veszítik és ezzel egy időben a szerződés keretében a közös katonai tevékenység, katonai szerv és struktúra megszűnik. Ugyancsak megszűnnek az EFE Parancsnokság részére a be-

fizetések, a főparancsnok, illetve a nemzeti honvédelmi minisztériumok kölcsönösen delegált képviselő-testületei és képviselői további tevékenységüket beszüntetik.

A magyar kormány kezdeményezésére, az Országgyűlés döntését végrehajtva Magyarország 1991-ben visszanyerte függetlenségét. A döntéseket előkészítő és azokat magas szinten végrehajtó személyek és szervezetek – politikusok, diplomaták, katonai vezetők, a katonai-diplomaták és szakemberek – tevékenységének is köszönhetően a Varsói Szerződés PTT kimondta a szervezet feloszlását. A szovjet csapatok 47 év után kivonultak az országból.

JEGYZETEK

- 1 A Békeszerződés IV. – „A szövetséges haderők visszavonása” – részének 22. cikkelyében erről többek között az alábbiak állnak: 1. „A jelen Szerződés életbelépését követően minden szövetséges fegyveres erő 90 napon belül Magyarországról vissza kell vonni, mindazon által a Szovjetuniónak fennmarad a joga magyar területen oly fegyveres erő tartására, amelyre szüksége lehet ahhoz, hogy a szovjet hadseregek az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait fenntartsa. [...] 3. Magyarország azonban rendelkezésre fog bocsátani minden olyan eszközt és könnyítést, amelyre az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartása céljából különösen szükség lehet, aminek ellenében a magyar kormány megfelelő ellenszolgáltatásban fog részesülni...” HALMOSY DÉNES – *Nemzetközi Szerződések 1945–1982. „A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződésai”,* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1985, 84. o.
- 2 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) XIX-J-1-j-IV. 430. 12. o. Közli: PATAKI ISTVÁN – „Egyezmények” a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról, *Múltunk*, 1995. 3. szám. 124. o.
- 3 Az 1947. február 10-től és 1955. május 15-ig terjedő időszakban Magyarország és Szovjetunió között az alábbi – vizsgált témánkkal összefüggő – szerződések megkötésére került sor: Barátsági együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés. (1948. február 18. – Moszkva) Egyezmény a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok szállítmányainak vámmentességéről. Egyezmény a Szovjet hadsereg Magyarországon és Ausztria megszállási övezetében lévő csapatainak magyar vonatokon történő szállításáról. Egyezmény a Magyarországon állomásozó szovjet alakulatok részére nyújtandó távközlési szolgáltatásokról. Egyezmény a kaszárnyáknak és szolgálati helyiségeknek, raktáraknak, repülőtereknek és gyakorlótereknek bérbeadásáról (1948. december 6. – Budapest) Egyezmény a magyar hadsereg katonaiállományú tagjainak a Szovjetunió katonai nevelőintézeteiben való ellátásával és kiképzésével járó kiadások megtérítéséről. (1949. június 29. Moszkva) Szerződés a magyar–szovjet államhatár rendjének szabályozása tárgyában. Egyezmény a határkonfliktusok és határcsúszások rendezésének tárgyában. (1950. február 24. – Moszkva) – MOL XIX-J-1-j-26/261-005145-1961, 26/261-001871/1962. 322. d. Kivonat a Magyarország és Szovjetunió között 1945-től 1960. december 31-ig kötött kétoldalú nemzetközi szerződésekből.
- 4 PATAKI ISTVÁN – „Egyezmények”... 125-127. o.
- 5 Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL) MN. 1954. T. Elhelyezési és különleges ügyek. Lásd még: PATAKI ISTVÁN – „Egyezmények”... 130. o.
- 6 MOL. 276. f. 53. cs. 229. ó. e. Idézi: PATAKI ISTVÁN – „Egyezmények”... 130-131. o.
- 7 Nagy Imrének a romániai Snagovban készült feljegyzései 1957. MOL, Nagy Imre és társai per iratai, XX-5-h. Vizsgálati Iratok 8. kötet 19-22. o.
- 8 MOL XIX-J-1-j-26/261-005145-1961, 26/261-001871/1962. 322. d. Kivonat a Magyarország és Szovjetunió között 1945-től 1960. december 31-ig kötött kétoldalú nemzetközi szerződésekből.
- 9 *Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei IV. kötet* – Politikatörténeti füzetek (Szerk.: Balogh Sándor, Baráth Magdolna, Ripp Zoltán) Budapest, INTERA RT. 1994. 200. o.
- 10 KÁRPÁTI FERENC – *Puskalövés nélkül...*, DUNA Internationál, Budapest, 2011, 97. o. (továbbiakban: KÁRPÁTI FERENC: *Puskalövés nélkül...*) 44. o.
- 11 Uo. 94-95. o.
- 12 Hadtörténelmi Levéltár Központi Irattár (továbbiakban HL K1) 00808/1989 – 79/0919. Kárpáti Ferenc jelentése a szovjet csapatok részleges kivonásáról. Idézi: KÁRPÁTI FERENC – *Puskalövés nél-*

- kül... 97. o.
- 13 FÜR LAJOS – *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel* – Kairosz Kiadó, Budapest, 2003. 9.o.
 - 14 *A forradalom hangja* – Századvég füzetek 3. *Magyarországi rádióadások 1956. október 23–november 9.* (Szerk.: Fellegi Tamás László, Gyekiczki András, Kövér László, Kövér Szilárd, Máté János, Orbán Viktor, Stumpf István, Varga Tamás, Weber Attila) A Századvég Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadása, Budapest, 1989. 357. o.
 - 15 http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=4YybjROUMuo (Letöltés: 2013. június 25-én)
 - 16 KÁRPÁTI FERENC – *Puskalövés nélkül...*, 97. o.
 - 17 ROMSICS IGNÁC – *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 550. o.
 - 18 A levélben Németh Miklós bejelentette, hogy a szakértői tárgyalásokon való részvétellel Somogyi Ferenc külügyminiszteri államtitkár és Borsits László altábornagy, a Magyar Néphadsereg Vezérkari főnökét bízta meg. KÁRPÁTI FERENC – *Puskalövés nélkül...*, 99. o.
 - 19 Uo.
 - 20 HL KI 261/013/5. Annus Antal vezérőrnagy kormány-meghatalmazott kivonulás tárgyában 1990. május 30-án készült előterjesztésének 1. számú melléklete: Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének kormánya között a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonásáról. Az Egyezményt 1990. március 10-én kézjegyükkel látták el: Horn Gyula és Eduard Sevarnadze külügyminiszterek.
 - 21 HL KI 261/010/20. Dmitrij Jazov honvédelmi miniszter levele Kárpáti Ferencnek, 1990. január 10.
 - 22 A szovjet fél a kivonás végső határidejeként az 1991. június 30-i időpontot azért fogadta el, mert a magyar fél mintegy 260 szerelvénynek megfelelő árú – haditechnikai és polgári eszközök, berendezések, anyagok, hajtó- , üzem- és kenőanyagok – értékesítésének az „elősegítését” vállalta. Annus Antal kormány megbízott később azt javasolta, hogy a szovjetek számítása szerinti 1,1 milliárd Ft értékű kb. 400 millió Ft nagyságrendben haditechnikai anyagot a Honvédelmi Minisztérium vegye át, illetve használja fel. Ennek indokaként Annus kihangsúlyozta, hogy a gazdasági helyzet romlása miatt a biztonsági szférából is jelentős elvonások történtek, így a szovjet készletekből átadott technikai eszközök, fegyverzet a felzárkózás megkezdéséhez elengedhetetlenül szükséges. A fennmaradó kb. 700 millió Ft értékű haditechnika esetében Annus gazdaságos reexportálásra látott lehetőséget. Az Egyezmény szerint az 1991. március 31-ig eladásra nem kerülő cikkek, eszközök elszállításáról a szovjet fél gondoskodik. Annus szerint indokolt, hogy az üzem-, hajtó- és kenőanyagokat a HM vásárolja meg, illetve ezekből is jelentős elvonások történtek, így a szovjet fél álláspontja elutasító lesz – további beszállításokat kérjen. Annus elítélően nyilatkozott arról, hogy a szovjet kormány-meghatalmazott „az üzemanyagot külföldi érdekeltségű cége részére kívánta értékesíteni a földalatti tárolókkal együtt”, de ennek végrehajtása – mint írja – a magyar ellenállás következtében meghiúsult. – *Előterjesztés a Minisztertanácshoz. Tárgy: A szovjet Déli Hadseregcsoport Magyarországról történő teljes kivonása. Készítette Annus Antal kormány-meghatalmazott 1990. május 30-án.* HL KI 261/013/5.
 - 23 Karácsony Imre értékelése szerint a szovjet katonai egységek, vagy azok állományába tartozó egyes személyek cselekménye vagy mulasztása miatt a Magyar Államot, szerveket és állampolgárokat érintő káresetek és jogviták megoldására az 1957. évi Egyezmény alapján létrehozott Magyar–Szovjet Vegyesbizottság 33 éves működése során 20.000 ügyben járt el, ami hozzávetőleg 60.000 magyar állampolgárt, 800 külföldit és mintegy 1000 magyar szervezetet (szövetkezetet, vállalatot) érintett. E munka keretében a Bizottság kb. 240 millió Ft erejéig állapított meg szovjet kártérítési kötelezettséget és mintegy 10 milliárd Ft-ra tehető azoknak a szerződéses ügyeknek a „perértéke”, amelyekben döntést hozott. Major Generál IMRE KARÁCSONY – Hungary. In.: THE GREAT WITHDRAWAL (Withdrawal of the Soviet – Russian Army from Central Europe 1990-1994) – Ministry of Defence of the Slovak Republic, Bratislava, 2005. 211. o. Tanulmány magyar változata a szerző birtokában.
 - 24 Uo.
 - 25 A rekonstrukció forrása: Részletes kimutatások a csapatkivonási szállítások helyzetéről 1990. március 12-től szeptember 30-ig. Készült: 1990. október 10-én, aláírta: Sáfár Bálint ezredes, az MH Közlekedési Szolgálat Főnöke. HL. KI. 261/010/29.
 - 26 Matvej Burlakov vezérezredes tájékoztatása szerint 1990. május 10-én a Déli Hadseregcsoport szervezetéinél 294 magyar állampolgárságú – például Kecskeméten 43, Debrecenben 68, Kunmadarason 30 – személy dolgozott. HL KI 261/013/34.
 - 27 IMRE KARÁCSONY – *Hungary* 213-214. o.

- 28 A rekonstrukció forrása: Részletes kimutatások a csapatkivonási szállítások helyzetéről 1990. március 12-től szeptember 30-ig. Készült: 1990. október 10-én, aláírta: Sáfár Bálint ezredes, az MH Közlekedési Szolgálat Főnöke. HL. KI. 261/010/29.
- 29 Kézírással kiegészítve: + 417=1763
- 30 Burlakov vezérezredes levele 1990. április 12-én Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszternek. HL KI 261/010/21.
- 31 HL KI 261/010/28. Jelentés a szovjet csapatkivonás első hat hónapjáról. Készítette 1990. október 10-én Sáfár Bálint ezredes.
- 32 A kormány-meghatalmazott előterjesztése a kormány részére. Tárgy: A szovjet csapatkivonások végrehajtásáról és a gazdasági-pénzügyi kérdésekkel kapcsolatos feladatok. Készítette: Annus Antal 1991. május 28. HL KI 261/010/52.
- 33 HL KI 261/010/28. Jelentés a szovjet csapatkivonás első hat hónapjáról. Készítette 1990. október 10-én Sáfár Bálint ezredes.
- 34 IMRE KARÁCSONY – *Hungary* 213-214. o.
- 35 FÜR LAJOS – *A Varsói Szerződés végnapjai...*, 182. o.
- 36 Részletek Antall József beszédéből. Idézi FÜR LAJOS – *A Varsói Szerződés végnapjai...* 137-138. o.
- 37 Uo. 141. o.
- 38 FÜR LAJOS – *A Varsói Szerződés végnapjai...* 142. o.
- 39 Az Országgyűlés 141/1990. számú határozata. A határozat szövegét idézi FÜR LAJOS – *A Varsói Szerződés végnapjai...* 182-183. o.
- 40 <http://www.complex.hu/kzldat/090h0054.htm/090h0054.htm> (Letöltés: 2011. június 16.)
- 41 <http://grotius.hu/publ/displ.asp?id=ATLDOR> (Letöltés: 2011. június 16.)
- 42 HL KI 1/20/330/01/8. – HM. SZT. 00110/2/1991. 3. o.
- 43 Prága (1990. július 15-17.), Szófia (1990. szeptember 17-20.), Varsó (1990. október 22-23.),
- 44 Budapest (1990. augusztus 16.), Szófia (1990. szeptember 16.)
- 45 HL KI 1/20/330/01/8. 002686/1/ 1990 KÜM, 00222/1990. HM – Jelentés a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány-meghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 2. üléséről. Szófia, 1990. szeptember 17-20. Készült szeptember 27-én. Az ülésen a magyar tárgyaló küldöttség tagja voltak: Kupper V. Béla nagyjövet, Kondor Lajos vezérőrnagy, Tömösváry Zsigmond ezredes, Szücs László KÜM főelőadó, tagok. 36-37. o.

„Mozaikok” a Budapesti Rendőr- főkapitányságon 1989

1989-ről nem könnyű írni. A múlt itt van a jelenben és semmi nem veszett el, csak átalakult. Rengeteg információ, híranyag, összegyűjtött röpcédulák, plakátok, szórólapok, kis füzetek, pártok programjai, tüntetések biztosítása és operatív megfigyelése, hasonlóan a gyűléseken, összejöveteleken is. Az évben talán a legnagyobb munkájuk az állambiztonsági szerveknek a június 16-i újratemetéshez kapcsolódott, de előtte a „főpróba” már megvolt március 15-én, illetve a „levezető” október 23-án. Ám ezeken a nagy dátumokon kívül is dolgozott a „Szerv”. Ennek a munkának egyik nagyon jól, napról napra nyomon követhető formája volt a Napi Operatív Információs Jelentés (NOIJ). A BRFK Állambiztonsági szerve 1989-ben 229 napi jelentést készített.¹ Ezen felül az év elején „Munkatervet” állított össze, illetve az évről összesített munkabeszámolót írt – hasonlóan, mint mindegyik állambiztonsági szerv.

A tanulmányban a NOIJ-ről szeretnék egy kis adalékot bemutatni, illetve munkaterven és a beszámolón keresztül szeretném megmutatni a Budapesti Rendőr-főkapitányság Állambiztonsági Szervének 1989-es működését.

A BUDAPESTI RENDŐR-FŐKAPITÁNYSÁG (BRFK)

A Budapesti Rendőr-főkapitányságon működő állambiztonsági „részleg” belső felépítése alapján megfelelt a központi szervezeti rendszer szerkezetével, mivel a BRFK elhárítása is a III. főcsoportfőnökség szakirányításával, vagyis a Belügyminisztérium „irányító, segítő, és ellenőrző munkája mellett” működött.² Emellett jogosultak voltak a hatáskörükbe utalt kérdésekben önállóan intézkedni, azaz előzetes ellenőrzést, bizalmas nyomozást, és büntetőeljárást lefolytatni. Ezekről pedig folyamatosan tájékoztatni kellett az illetékes központi szerv vezetőjét. Az egyes területi elhárító szolgálatok élén a főkapitány állambiztonsági helyettese állt, őhozzá tartozott egy úgynevezett állambiztonsági törzs. Ide beosztottak – általában – egy értékelő-tájékoztató tiszt, egy operatív nyilvántartását felelős előadó, egy titkárnő és egy gépiró. Így a BRFK-n önálló, Értékelő, Tájékoztató és Nyilvántartó alosztály működött III/A néven.³

Szólni kell itt még a vezetői változásról is 1989 során a BRFK állambiztonsági szervénél. Ugyanis az év folyamán áthelyezésre került Récsey Róbert rendőr ezredes állambiztonsági főkapitány-helyettes, akinek a helyére Stefán Géza rendőr ezredes került.

MI A NAPI OPERÁCIÓS JELENTÉS (NOIJ)?

1978-ban, a 22/1978. számú belügyminiszteri parancs rendelkezett a Napi Operatív Információs Jelentéseken (NOIJ) alapuló, egyfajta tájékoztató rendszer bevezetéséről. A rendszer 1979. január 2-ától, 1990 februárjáig biztosan „üzemelt”. Ez az információs rendszer a megfelelő tájékozódás és tájékoztatás biztosítása érdekében

egyfajta, az adatok sokaságát viszonylag gyorsan feldolgozó, naprakész tájékozódást nyújtó mechanizmussá épült ki.⁴

Az állambiztonsági szerveknek alapvető feladata volt, hogy hálózati forrásaik, hivatalos és társadalmi kapcsolataik, továbbá egyéb titkos eszközök, módszerek – mint a levéllenőrzés, telefonlehallgatás, lakáslehallgatás, figyelés, fotózás – felhasználásával, az ország egész területéről és Magyarország határain kívülről is gyűjtés az információkat. Ezeknek az összegyűjtött adatoknak az elemzésével és válogatásával „hozzájárultak” a belügyi, illetve közvetlenül, vagy a Belügyminisztériumtól közvetetten a legfelsőbb állami és pártvezetés informálásához.⁵

A 22/1978. számú belügyminiszteri parancs bevezetője a következőket tartalmazta: „A hazánk ellen irányuló ellenséges tevékenység aktiválása, módszereinek fondorlatossága, a külső és belső ellenség együttes fellépési törekvései az eddiginél is fokozottabb követelményeket állítanak a Belügyminisztérium, ezen belül az állambiztonsági szervek személyi állománya, elsősorban a vezetők elé. Az ellenséges tevékenység és törekvések elleni sikeres harc még hatékonyabb felderítő, értékelő-elemző munkát, naprakész pontosabb informáltságot, dinamikusabb vezetői irányító, szervező tevékenységet és döntéseket igényel. A fentiek megkövetelik és indokolják, hogy a jövőben központi értékelésre, elemzésre és koordinálásra kerüljenek mindazok a fontos, az ország biztonságát érintő, az ellenség szándékaira, terveire vonatkozó legjelentősebb állambiztonsági információk, amelyeket a BM állambiztonsági, illetve más szervei megszereztek.”⁶

A belügyminiszter-helyettesnek ehhez a parancshoz kapcsolt intézkedése szabályozta a tájékoztató rendszer létrehozásával és működésével kapcsolatos részletes utasításokat, elvégzendő, illetve végrehajtandó feladatokat.

Így jöhetett létre az a rendszer 1979. január 2-ától, amelyben a III. Főcsoportfőnökség központi és területi szervei összeállították az ország – illetve a szövetséges szocialista államok – „biztonságát veszélyeztető cselekményekkel, tervekkel kapcsolatos és általuk fontosnak tartott és vélt operatív napi információk anyagait. Ezeket a „jelentéseket, információkat” futár útján, a megyei állambiztonsági szervek pedig rejtjelezett távirat formájában küldték meg a III. Főcsoportfőnökség Operatív Koordináló, Ellenőrző és Titkársági Osztályára (OKETO).

AZ OKETO MŰKÖDÉSE

Az ide beérkezett információkat, azaz az úgynevezett alapjelentéseket a rendszerezést követően értékelték, regisztrálták, majd ezt követően az országos operatív helyzet ismeretében elvégzett elemzésekkel, kiválasztották a legfontosabbakat és összeállították a Főcsoportfőnökség napi operatív jelentéseit. Az összesített jelentést az OKETO vezetője, a miniszterhelyettesi jóváhagyást követően felterjesztette a miniszterhez, illetve másolatban megküldte a Belügyminisztérium és a Főcsoportfőnökség meghatározott vezetőinek.⁷ A jelentések elosztóiból kitűnik, hogy 1989 végére a belügyminiszter és az államtitkár mellett ezeket az anyagokat megkapta az állambiztonsági miniszterhelyettes, a közbiztonsági miniszterhelyettes, a Kor-

mányórség országos parancsnoka, minden csoportfőnök és önálló osztályvezető, a BRFK állambiztonsági helyettese és a jelentést készítő titkárság vezetője. Ezt a kiterjesztést, a NOIJ elosztójának módosítására Horváth István belügyminiszter hagyta jóvá 1989. november 29-én.

Ezeknek a személyeknek a tájékoztatása mellett még fontosabb volt informálni a Minisztertanácsot és az MSZMP vezetőit. A 29/1982. BM számú parancs értelmében, a naponként összeállított belügyminisztériumi Tájékoztató jelentésekről, amelyekhez esetenként az egyes vezetői munkaterületekhez kapcsolódó további információk szakelosztóit is csatolni kellett. A III. Főcsoportfőnökségnek – mint az ORFK-nak, a Határórség Országos Parancsnokságának, a BM Főigyeleti Osztályának – minden nap el kellett küldenie a jelentését a saját hatáskörébe tartozó eseményekről a BM Adatfeldolgozó Csoportfőnökségre. Itt az Adatfeldolgozó Csoportfőnökségen a megszerkesztett Tájékoztatót, miniszteri vagy államtitkári aláírást követően, másnap felterjesztették az MSZMP PB tagjainak, a KB titkárainak, a Központi Ellenőrző Bizottságnak, az Elnöki Tanácsnak, az Országgyűlés elnökének, a Minisztertanács elnökének és helyetteseinek. Megküldték az anyagot még a Budapesti Pártbizottság első titkárának, a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának, a KB iroda vezetőjének, a KISZ KB első titkárának, az Elnöki Tanács titkárának, a Népszabadság főszerkesztőjének, a legfőbb ügyésznek, a honvédelmi és a külügyminiszternek.

A belügyminiszteri parancs szerint, többek között a következő tárgykörökben kellett az adatokat, információkat szolgáltatni:

- ellenséges hírszerző szervezeteknek és speciális szolgálatoknak, emigrációs szervezeteknek a belső ellenzéki erőkkal, személyekkel való kapcsolata
- belső reakciós elemeknek a köznyugalmat és közrendet zavaró ellenséges politikai megmozdulásokra, tömegtüntetésekre, munkamegtagadásra, munkabeszüntetésre vonatkozó akciók, valamint az állam elleni szervezkedésekre, összeesküvésre irányuló szándékaik, terveik, elképzeléseik
- jelentősebb területre kiterjedő, ellenséges szöveget tartalmazó röpcédulaszórásra, falfelirat, falragasz készítésére és terjesztésére, ellenséges tartalmú írásművek külföldre juttatására, belső terjesztésre irányuló szándékok, akciók, tervek, illetve ezeknek az előkészületei
- ellenséges, nacionalista „ellenzéki”, illetve reakciós egyházi személyek káros politikai akciói, összefüggései, illetve ezek előkészületei.

Ezekről, és hasonló eseményekről, illetve a jelentésadásra kötelezett szervek által más, fontosnak talált eseményekről beérkezett és felterjesztett jelentésekből működött egy adatfeldolgozó rendszer is. Az információkat részben mikrofilmen, részben kartonokon, részben, 1989 augusztusától mágneses adathordozón tárolták. A jelentéseket, a jelzetük feltüntetésével külön kartonokon is nyilvántartották, melyeket személyekre, eseményekre, objektumokra, szervezetekre, meghatározott témákra „nyitottak”.⁸

A jelentésekben olvashatunk politikai pártokkal (FIDESZ, MSZMP, MDF, FKgP, SZDSZ stb.), szervezetekkel, iparral, gazdasággal, művelődéssel, irodalommal, szín-

házzal, külföldiekkel és külföldön élő magyarokkal kapcsolatos információkat, illetve adatgyűjtéseket. Ezekon kívül vannak adatok, információk izgatásról, rongálásokról, fenyegetésekről, kémkedésről, embercsempészetéről, tiltott határátlépésekről stb.

Ezek a „hírek” többféle úton jutottak el az elemzésig, illetve a szűkebb politikai kör asztalára. Különféle „kódokat” használtak a hírforrásokról, mint a postai levéllel ellenőrzés⁹, a telefonlehallgatás¹⁰, szobalehallgatás¹¹, lakossági bejelentés¹², az alkalmi¹³, társadalmi¹⁴, hivatásos¹⁵, hivatalos¹⁶ kapcsolatok alkalmazása, a bizalmas nyomozások¹⁷ indítása.

A Napi Operatív Információs Jelentéseknek így van a csoportfőnökségek szerinti anyaga (III/1, III/II, III/III, III/IV) a III/3. osztálynak a 19 megyének, a BRFK-nak és mindezekből az úgynevezett Összefoglaló jelentések is a kutató rendelkezésére állnak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában.

Jelenleg a BRFK NOIJ 1989-es jelentéseiről csak egy általános képet szeretnék adni, illetve ezekben a tervekben kiemelnek pár bizalmas nyomozást, melyet e jelentések alapján indítottak, vagy a már megkezdett nyomozásokhoz információkkal segítettek az „ügyek” alakulását.¹⁸ A BRFK NOIJ-eket 1989. november 14-ig 8 példányban készítették, így az 1. számú példányt a Belügyminisztérium Állambiztonsági Miniszterhelyettes Titkársága, a 2. számú példányt a főkapitány, a 3. számú példányt a III/II-1. osztály, a 4. számút a III/II-2. osztály, az 5. példányt a III/III. osztály, a 6. számú példányt a III/I. osztály, a 7. példányt a III/I. osztály kapta, amíg a 8. példányt az irattárba helyezték. 1989. november 15-től már csak 7 példányban készült a BRFK NOIJ, a III/I. osztály nem kapott jelentést.

Ha visszatekintünk az 1989-es évre, tudjuk, hogy történésekben bővelkedő év volt. A BRFK III/III. osztályának a januárban leadott előzetes munkaterve is ezt tükrözte, de valószínűleg ők sem számítottak arra a jelentés- és információmennyiségre, amely az év végéig összegyűlt.

A Budapesti Rendőr-főkapitányság III/III. osztályának munkatervét 1989-re, címet viselő „programot”, négy példányban készítették el, melyből egyet a III/III csoportfőnökség, egy példányt a BM Állambiztonsági Miniszterhelyettes, a BRFK III/A. osztálya és a BRFK III/III. osztálya kapott.¹⁹

A tervezet 1989 évre így kezdődik: „A Budapesti Rendőr-főkapitányság állambiztonsági szervének III/III. osztálya a vonatkozó parancsok és utasítások alapján, az MSZMP és a kormány reformprogramjának megfelelően biztosítja a főváros nyugalmát és információival elősegíti a politikai és gazdasági kormányzati tevékenységet.”²⁰ Ennek érdekében a következő feladatokat tervezték:

- mélységi felderítés végzése a különböző ellenséges ellenzéki csoportok és személyek tevékenységének megismerése érdekében
- figyelemmel kísérik a különböző politikai platformon szerveződő alternatív csoportoknak a „társadalommal szembeni magatartását”, szervező tevékenységét és az egymáshoz való viszonyukat
- törekednek a törvénysértő cselekmények megelőzésére és időben való megszakítására

– az osztály fokozza az államellenes rendkívüli események felderítését és megelőzését, különösen az „ellenforradalom 33. évfordulója alkalmából várható szervezett és spontán rendezvényekre”. Ezen belül figyelmet akartak fordítani a fiatalokból szerveződő „antiszociális csoportosulásokra”.

Az 1989-es év, azaz a tervidőszak főbb célkitűzéseit három fő pontban és annak alpontjaiban vázolták, és itt osztották fel a határidőket és a főbb ügyekért a végrehajtásért felelősöket. Az I. pontban a vezetői munkának a javítása érdekében felmerülő feladatokat gyűjtötték össze. A második pont az operatív feladatok további javításáról szól. Így:

a) a feldolgozó munka hatékonyságának növelése érdekében a parancsnoki értekezleten értékelik az A – és B alosztályok kapcsolatát és együttműködési rendszerét a BRFK II/I-5. osztályával. Továbbá a D-alosztályon a 9/1982-es miniszteri parancs értelmében felülvizsgálják a kizárólag múltbeli magatartásuk miatt külön nyilvántartásban lévő személyek helyzetét és döntenek az ellenőrzésük szükségességéről. A B-alosztály elhárítási területén az SZT-tiszti státuszokat betöltik.

b) operatív megelőző tevékenységük érdekében: felmérést készítenek a Budapesten működő alternatív csoportokról és a BM III/III-4, valamint a BM III/III-5. osztályokkal koordinálva határozzák meg ellenőrző vagy feldolgozó feladataikat. Továbbá értékelik a kiemelt fővárosi sportegyesületeknél folyó operatív munkát, különös tekintettel a gazdálkodási nehézségek miatt megszüntetett szakosztályokkal kapcsolatban kialakult hangulatra, ennek esetleges politikai jellegére.

c) A társszervekkel való együttműködés érdekében, a BRFK II/I-5. osztálya és a BRFK III/III. osztálya együttműködésének áttekintése a 16/1972. számú BM parancs alapján, a fővárosban folyó ifjúságvédelem tapasztalatainak összegzése úgy, hogy az alkalmas legyen a főkapitány-helyettesi értekezleten való beszámolóra is. Továbbá a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemmel – a kecskeméti tagozatra és a szegedi Élelmiszeripari Főiskolára tekintettel – összefüggésben a Bács-Kiskun megyei és a Csongrád megyei III/III. osztályokkal a feladatokat összehangolják. Az egyházi területen lévő operatív feladataik eredményes végzése érdekében a Fejér, a Komárom és a Pest megyei Rfk. III/III. osztályokkal meglévő közös intézkedési terveinek az áttekintése. Ezen felül a társ rendőri szervekkel kialakult kapcsolatoknak megfelelően részt vesznek az állomány éves továbbképzésében.

Harmadik pontban összesítették az operatív helyszíni biztosítással kapcsolatos feladatokat. Vagyis: az egyesülési és gyülekezési törvény, valamint a miniszteri végrehajtási utasítás alapján felkészülnek az alternatív csoportok által szervezett tüntetések operatív biztosítására. 1989-ben a nemzeti ünnepet, március 15-ét munkaszüneti nappá nyilvánították. Így az előzetes tervek szerint „várható, hogy a hivatalos rendezvényeken túl, az alternatívok és más, a társadalmi rendszerünkkel szembenálló csoportok is ünnepségeket, illetve tüntetésbe átcsapó rendezvényeket szerveznek. Az operatív biztosítást ennek megfelelően szervezzük”.²¹ A március 15-i ünnepségeken felül, „hazánk felszabadulásának ünnepségeit április 4-én és a nemzetközi munkásmozgalom május 1-i felvonulását biztosítják. Továbbá felkészülnek a BM III/IV. csoportfőnökséggel az augusztus 20-i Alkotmányünnepség során megrendezésre kerülő tisztavatásra, a honvédelmi napra. Majd a dátumok tovább foly-

tatódnak úgy, hogy október 6-án és október 23-án az esetlegesen spontán vagy szervezeten megrendezésre kerülő megemlékezések és tüntetések biztosítására, vagy az operatív helyzettől függően a rendezvények megszakítására tesznek különböző intézkedéseket. A felmerülő igényeknek megfelelően a kormány tagjainak személyi védelmében és a külföldi delegációk biztosításában is részt vesznek. A fővárosban nagyobb tömegeket mozgósító sport- és kulturális rendezvények biztosításában, a szükséghez mérten részt vesznek.

A második nagy fejezet az „Elhárítási területen végrehajtandó operatív intézkedések, ahol elsőként az elhárítási területek speciális feladatait foglalták össze. Elsősorban a továbbiakban is figyelemmel kísérik az elhárítási területeiket érintő, a „kapitalista országokba kiutazó” személyek megfelelő felkészítését, különösen az ifjúsági táborokba kiutazókat, a tartósan munkát vállalókat, a huzamosabb időre ösztöndíjat igénybe vevőket. Az A-osztály területén a BM III/III-2. osztállyal közösen folytatják azon külföldi diákok figyelését, akik a hatáskörükbe tartozó egyetemek, főiskolák és szakközépiskolák tanulói. A társadalom perifériájára szorult fiatalok körében folytatják a felderítő, szűrő-kutató munkát, és a lehetőségeik szerint megakadályozzák, hogy ezekhez a csoportokhoz az ellenséges ellenzéki személyek utat találjanak.

A B-alosztály területén folyamatosan figyelemmel kísérik az Orvosi Kamara megalakítására vonatkozó szervezési kísérletet, amely a feladatait tekintve érdeképviseleti szerv, ellentétben az Orvosi-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetével. A jogászokból alakuló fórum tevékenységét, együttműködve a III/III-5. osztállyal kísérik folyamatosan figyelemmel.

A C-alosztály területén, folyamatosan kutatják az államnak és az egyháznak „a rendezett viszonyát zavaró” tevékenységeket és személyeket, a meghatározott kereteket túllépő papokat, „továbbá az illegális reakciót kifejtő személyeket.”²² A Jehova Tanúi szekta budapesti szervezeti ellenőrzését, az irányító személyek feldolgozását tovább folytatják. A katonai szolgálattal kapcsolatban született új rendelkezéseket a munkájuk során felhasználják, illetve a szektatagokat az alternatív katonai szolgálat vállalására próbálják rábeszélni, illetve befolyásolni ezen választásukban.

A D-alosztályon, a rendkívüli események területén, a 11/1987. számú főkapitányi intézkedés egységes értelmezéséhez és maradéktalan végrehajtásához a szükséges segítséget a társ rendőri szervek szakterületei részére folyamatosan biztosítják. A külön nyilvántartásban szereplő volt politikai elítéltek ellenőrzését a 9/1982. BMH utasításnak megfelelően folytatják. A nyomdaipar területén operatív pozíciójukat szélesítik, hivatalos kapcsolataik minőségi színvonalát emelik. Rendszeresebbé kívánják tenni kapcsolatukat a kerületi ideggondozó intézetek felé.

Másodsorban a konkrét operatív feldolgozó munka területén beszámoltak a már megindult bizalmas nyomozásokról, melyek a következők voltak.

– Az „Árnyék” fedőnevű bizalmas nyomozás, amely a FIDESZ munkáscsoportjaként ismert társaság vezetői a mozgalom egyik szélsőséges szárnyát képviselik.²³ Terveikben szerepel az önálló munkáspárt megalapítása. Céljuk, hogy operatív pozícióval a központi magba be kell épülni és a csoportosulásban zavart kelteni, bomlasztani.

– „Mártír” fedőnevű bizalmas nyomozásban tisztázniuk kell, hogy a Kertészeti- és Élelmiszeripari Egyetem egyik hallgatójának (T. T.), az MDF-be való ajánlkozását motiváló antikommunizmus párosul-e a környezete előtt is megnyilvánuló aktív ellenséges tevékenységgel.

– „Varjak” fedőnevű bizalmas nyomozás ügyében a BM III/III-1. osztállyal közösen folytatott a BRFK operatív felderítést. A hatáskörébe tartozó 5 személynek az ellenőrzése során törekednek a befolyásuk csökkentésére, és a báziscsoportok bomlasztására.

– „Egyesülők” fedőnevű bizalmas nyomozás ügyében ugyancsak a BM III/III-1. osztállyal közösen folytat a BRFK felderítést. A BRFK részéről megszervezik az 5 személy operatív ellenőrzését. Céljuk a velük való dialógus folyamatos megtartása, az információk naprakész biztosítása.

– „Természetbarát” fedőnevű bizalmas nyomozási ügyben a Heves megyei Rendőr-főkapitányság III/III. osztályával közösen végeznek felderítést. Céljuk, hogy a budapesti vezetőket és a hozzájuk tartozó csoportokat feltérképezzék.

– „Csillag” fedőnevű bizalmas nyomozás ügyében B. S. budapesti tevékenységének ellenőrzése és a rend hazai működési területének feltérképezése.

– „Bazáros” fedőnevű bizalmas nyomozás T. I. kereskedő információink szerint ellenséges tartalmú verseskötetet írt és azt nyomdai úton akarja sokszorosítani. Az ügyben intézkedési terv alapján folytatja a BRFK megfelelő osztálya a feldolgozó munkát.

Rendkívüli események területén:

– „Borzas” fedőnéven, a fővárosban található és politikai motivációval szerveződött skinheadekkel kapcsolatos felderítő feladatok gyűjtése.

– „Gyutacs” fedőnéven a Vági István Szakközépiskolában több alkalommal ismeretlen személyek telefonon fenyegettek. A nyomozás során sikerült valószínűsíteni azt elkövető személyét, de az ügy lezárásához szakértőt kell bevonni.

– „Lila” fedőnéven ismert ügyben, ismeretlen tettesek által guminyommal készített és 11 alkalommal történt, tömeges röplap-cédula terjesztés ügyében folytatott BRFK feldolgozó munkát.

– „Belvárosi” fedőnéven feldolgozó munkát kezdeményezett a BRFK III/III. osztálya ismeretlen tettes felderítésére, aki adataink szerint 1982 októberétől folyamatosan zaklató, gyalázkodó, kommunistaellenes tartalmú leveleket és különböző feljelentéseket juttatott el a belföldi postaforgalomba.²⁴

Az előzetes ellenőrzések tekintetében:

– „Solti” fedőnéven B. L. gépkocsivezető, információik szerint fegyvert árusított. Az ellenőrzés eredményétől függően további intézkedés megtételére javaslatot tesznek.

– „Hütlén” fedőnéven P. A., az Edda együttes vezetője nacionalista érzelmek szítására alkalmas, kommunistaellenes tevékenységének valószínűsítésére vagy kizárására nyitották. Az ellenőrzés eredményétől függően további intézkedés megtételére javaslatot tesznek.

– „Puskás” fedőnéven, K. P. üzemmérnök munkahelyével kapcsolatos levelezésében társadalomellenes kijelentéseket írt. A felderítést jóváhagyott intézkedési terv alapján folytatjuk.

A kiemelt ellenőrzött F-dossziés személyek a BRFK III/III-as osztályán „jelentős társadalomra való veszélyességük miatt a külön nyilvántartásba vett személyek száma:

A-alosztályon	6 fő
B-alosztályon	10 fő
C-alosztályon	4 fő
D-alosztályon	8 fő

összesen: 28 fő

Ezen személyek ellenőrzéséről, illetve annak eredményéről értékelő jelentéseket készítenek. Amennyiben velük szemben jelentősebb korlátozó intézkedés válna szükségessé, arra az osztály külön javaslatot fog tenni.

A tervezet harmadik fő témája a „Hálózati munkával kapcsolatos intézkedés”-ekről szól. A téma felvetésének indoka az volt, hogy „a főváros operatív helyzetében bekövetezett jelentős változások szükségessé teszik úgy a tárgyidőszakra (vagyis 1989-re – B. B.), mint a jövőre vonatkozóan, hogy osztályunk hálózati bázisa minőségileg javuljon. Ezzel lehetővé váljon az értékes mélységi információk szerzése és a különböző alternatív csoportokban a lojalitás erősítése.”²⁵ Így az osztály hálózati munkájának tartalmi javítása érdekében, az ügyfeldolgozó munkában résztvevő hálózati személyeknek minden esetben kidolgozták a feladattervét és magatartási vonalát. Az 1988-ban végrehajtott beszerzések után, elkészült kiképzési és ellenőrzési terveket áttekintik és összegezik a tapasztalatokat, melyeket a szükségnek megfelelően fognak módosítani. Az év során beszerzésre kerülő új hálózati személyeknek a kiképzési és ellenőrzési tervét elkészítik. Értékelik az alternatív csoportok körében folyó hálózatépítő munkát.

Az osztály hálózatépítő feladatai a következők voltak: a tervidőszak alatt 31 fő beszerzését tervezték végrehajtani, illetve a B-alosztály elhárítási területén 4 SZT-tiszt státuszára javaslatot tesznek.

A K- és T-lakások ellenőrzése és szervezése tekintetében, a „Prímás” fedőnevű K-lakás cseréjére javaslatot tesznek. A „Duna” fedőnevű T-lakás helyett új lakást szerveznek. A „Dió” fedőnevű K-lakás ellenőrzését végrehajtják.

Az önkéntes segítők felhasználásával kapcsolatos feladatokban a megelőző munkájuk során rendszeresen igénybe vett önkéntes rendőri csoportokat továbbra is felhasználják, az éves továbbképzésükhöz segítséget nyújtanak.

A jóváhagyott ütemtervnek megfelelően az 1989. évi bevonulási riadó gyakorlását november második hetében reggel 4-5 óra között végrehajtják. A tervezett minősítéseket elkészítik. Az állomány feladatainak eredményes végrehajtása érdekében biztosítják az éves szakpolitikai oktatáson való részvételt, valamint az RBV és lögyakorlaton való megjelenést. Továbbra is részt vesznek a belügyi jogpropaganda munkában, 15 fővel a belügyi osztályfőnöki órák megtartását biztosítják.

Hogy az 1989. januári tervekből mi valósult meg, illetve maga a BRFK állambiztonsági szerve hogyan értékelte ezt 1989 végén, azt megtudhatjuk a december 21-én készült jelentésükből.²⁶ „Szervünk az 1989. évi munkáját jóváhagyott munkaterv alapján végezte, mely kiegészült a megváltozott és folyamatosan változó operatív helyzetből adódó új követelményekhez igazított konkrét feladatokkal. A munkatervben rögzített, valamint a változások hatására meghatározott feladatok végrehajtására tett intézkedéseink eredményeként a célkitűzéseink döntő többsége teljesült.”²⁷ Kezdi a beszámoló jelentését dr. Stefán Géza rendőr alezredes, főkapitány-helyettes. Majd így folytatja: „Az 1988. májusi pártértekezletet követően felgyorsultak hazánkban a politikai, társadalmi, gazdasági reformfolyamatok, melyek hol konkrét jogszabályi változással, hol csak közvetetten voltak hatással, befolyással az állambiztonsági operatív helyzetre, ezáltal az operatív munkánkra is. A fenti folyamatok leginkább a fővárosban voltak észlelhetők, hiszen a változásokhoz kötődő rendezvények, demonstrációk, tüntetések stb. legnagyobb számban és résztvevőkkel a fővárosban zajlottak.”²⁸ Ezt követően 4 pontban összefoglalja azokat a körülményeket, amelyek a fennállt operatív helyzet kialakulásában, változásokban meghatározóak voltak. Az egyik elem a pártértekezleten meginduló reformfolyamat volt, melyet – szerintük – a demokrácia szélesítése, a nyíltság, a nyilvánosság, a szabad véleménynyilvánítás jellemez. Ez a folyamat tette lehetővé, hogy az MSZMP-től, a kormánytól – az ún. „hivatalostól” – eltérő nézeteket valló egyének, pártok, majd számtalan új politikai csoportosulás színre lépjen. Harmadikként az MSZMP pártértekezletén hozott határozatának gyakorlati megvalósulása a tervezettnél nagyobb mértékben felgyorsult, mivel az általa kezdeményezett változásokat az új politikai szerveződések – a maguk követeléseivel kiegészítve – is zászlójukra tűzték. Így negyedik pontként a megvalósulás érdekében kezdetben demonstratív akciókat, tüntetéseket szerveztek, majd június 16-át követően aktív résztvevőivé válnak a háromoldalú tárgyalásokon a konkrét jogalkotó és reformfolyamatokat, politikai változásokat hozó döntéseknek.

„A reformfolyamatok kiszélesítésével az alábbi fontos döntések születtek, melyek sok vonatkozásban új alapokra helyezték az operatív munkát: az alkotmány módosítása, a Magyar Köztársaság kikiáltása, a parlamenti demokráciát szolgáló új intézmények létrehozása, a párttörvény, a gyülekezési és egyesülési, valamint a választási törvény megalkotása, a Btk., Be. módosítása.”²⁹

Stefán Géza további beszámolója szerint a fenti politikai, társadalmi és jogalkotói folyamatok hatására a korábbi direkt pártpolitikai irányítás megszűnt.³⁰ „Ezzel viszont új feladatként jelentkezett számukra a biztonsági munkában az alkotmányos rend, a jogállamiság megteremtésének, a többpártrendszerű politikai felépítménynek, az új társadalmi modell békés úton történő létrehozásának elősegítése. **Ennek érdekében a feladatuk a továbbiakban az alkotmány- és törvényellenes tevékenységet folytató személyek felderítése. Cselekményük megelőzése, akadályozása, korlátozása, esetleges megszakítása.**”³¹

A nemzetgazdaság-védelem operatív helyzet változásának főbb jellemzőit 8 alpontban vázolta fel a BRFK helyettes vezetője, melyekből jelenleg öt alpont kerül ismertetésre, miszerint: tovább szélesedett a társadalmi és gazdasági nyitottságuk a legális érintkezés, információcsere és ezzel egyben az „ellenünk dolgozó titkosszol-

gálatok legális és illegális tevékenységének lehetősége”. Tovább nehezedtek az állambiztonsági, kémelhárítási munka feltételei, az ország ellen dolgozó speciális szervek titkosszolgálati tanulmányozó, beszerző és ügynöki tevékenysége, lehetőségeinek bővülésével szemben. „Tovább csökkent – meglátásuk szerint – az állambiztonsági szervek társadalmi tekintélye, az azzal szembeni segítőkészség és nőtt a legitimitásával, az intézkedéseivel szembeni fenntartás. Fokozódott az állambiztonsági tevékenységgel szembeni törvényességi igény. Nehezebbé, esetenként lehetetlenné vált a korábbi hivatalos, társadalmi kapcsolatrendszer útján történő információszerezés, operatív érdekvényesítés.”³² Továbbá fokozódott a titkosszolgálati információszerezés elsődleges fontossága, az információszerezés titkosságánál az operatív intézkedések mély konspiráltságának fontossága, illetve nőtt az esetleges dekonspiráció politikai és szakmai kockázata. Az operatív pozíciók létesítésében és működtetésében nőtt az anyagi érdekltség szerepe, a kompromittáló adatok felhasználásának szükségessége. A jelentős változások mellett sem szűnt meg – inkább differenciálódott – jellegében és szerkezetében átalakult a nemzetgazdaság állambiztonsági, kémelhárítási veszélyeztetettsége.

Az értékelő jelentés második fejezete „az állambiztonsági megelőző és felderítőmunka” címet viseli. Ebben összefoglalták az osztályok és alosztályok elvégzett munkáit. Itt a Hírszerző önálló alosztály, a belső elhárító osztály, az önálló vizsgálati alosztály, az értékelő-, tájékoztató és nyilvántartó önálló alosztály, az operatív nyilvántartás és a T ügykezelést emelném ki.

A Hírszerző önálló alosztály az összefoglaló szerint „eredményes akciókat hajtott végre” bizonyos dokumentumok megszerzése érdekében. „Hálózati bázisukat, az össz-állambiztonsági igényeknek megfelelően foglalkoztatták. Növelték a nyugati országokba ösztöndíjasként kiutazók eligazítását, beszámoltatását, mely által bővült a lehetőségük a célobjektumok felderítésére, illetve az iparban hasznosítható műszaki-technikai megoldások megszerzésére, pontosítására. Szervünk szt-állományának külföldre történő utazásait folyamatosan figyelemmel kísérték, célobjektumba, illetve célszemélyhez történő utazás esetén konkrét hírigényt fogalmaztak meg. A hazai tippszemélyek kiválasztásánál – a változások alatt álló kül- és belpolitikai helyzet figyelembevételével – még nagyobb hangsúlyt helyeztek a külföldi intézményekkel, egyetemekkel szervezetszerű kapcsolatban álló személyekre.”³³

A belső elhárító osztály 1989. január 1-től feladatának tekintette, „hogy az új politikai szervezetekben, szerveződésekben, társadalmi csoportokban az alkotmány- és törvényellenes tevékenységet folytató személyeket felderítsük, tevékenységüket folyamatosan figyelemmel kísérjük. A rendelkezésünkre álló információkat elemeztük, értékeltük, és azok függvényében határoztuk meg az abból adódó feladatainkat. A jelenleg működő új politikai szerveződések közül 107 olyan csoportot regisztráltunk, melyek aktívan vagy ha csekély mértékben is, de befolyásolják a belpolitikai mozgásokat. E szervezetek közül 25 csoport egyes tagjainak – akik a szerveződő új pártokhoz csatlakoztak – (radikális szélsőséges politikai beállítottságuk, valamint alkotmány- és törvényellenes magatartásuk miatt) tevékenységét folyamatosan figyelemmel kísérjük. Így többek között: SZDSZ, Fidesz, MDF, FKgP, MSZDP, MSZDP Ifjúsági Szervezete, MFP, (M)POFOSZ, TIB, MNP, BZSBT, Inconnu Független Művészecsoport, Szolidaritás Munkacsoport, Radikális Párt, Magyar Október

Párt, Nemzeti Szocialista Párt, a baloldal szélsőségei stb. fővárosi ún. regionális szerveit.

Az új politikai szervezetek megalakulásának deklarálását követően az első időszakban Budapesten szervezték programismertető gyűléseiket, tájékoztatójukat, amelyeket szórólapokon és plakátokon tettek közzé. A szerveződések többsége eredményes működési területének elsősorban a lakóterületet tekinti, s támadja a hivatalos szervezetek munkahelyi jelenlétét és működését.

Az új politikai szerveződések az 1989-es év során 77 olyan, nagyobb jelentőségű rendezvényt tartottak, amelyre 50–70 000 fős tömeget tudtak megmozgatni. A korábbi egyházi elhárítás munkafelfogáson a jelenleg zajló politikai és társadalmi folyamatok lényegesen módosítottak. Jelentős fordulat állt be az egyházpolitikában. Megszűnt az Állami Egyházügyi Hivatal, törvényi lehetőség van a szerzetesrendek visszaállítására, a szerzetesi templomokat a világi papságtól a szerzetesek kapták vissza. A Jehova Tanúi szekta 1989-ben nyert legalitást, és bejegyzett felekezatként működik. Mindezek időleges megtorpanást keltettek az egyházon belül. A katolikus papság egy jelentős része távol tartja magát a politikai eseményektől, és a társadalmi folyamatok csendes szemlélőjévé vált. Az »egyházi szélsőségek« továbbra is a Bulányi György által vezetett bázisközösségi mozgalomba tömörülnek. Ismereteink szerint a katolikus papság elutasította a Magyar Politikai Foglyok Szövetségének a megkeresését, és nem léptek a soraiba. A katolikus világi személyek számos politikai és társadalmi szervezetet, pártot, egyület hoztak létre (Kereszténydemokrata Néppárt, Kereszténydemokrata Párt, Magyar Cserkész Szövetség stb.). Ezek elsősorban politikai, társadalmi igényeket elégítenek ki, többségében lojálisak, de nem mentesen a szélsőségektől sem.

A biztonsági munkánkban a hagyományos »ifjúságvédelmi« felfogás is átértékelés alá esik, miután az operatív helyzet változásával a jövőben részfeladatként célszerűbb az »ifjúság területéről kiinduló törvényellenes tevékenység«-re hangolódni. Annak ellenére, hogy a közép- és felsőoktatási intézmények nem váltak a politikai csatározások színterévé, a diákok, illetve az oktatói gárda egy jelentős része tömegbázisul szolgál az új politikai és társadalmi mozgásoknak. Ez a kategória képezte a tüntetések, nagygyűlések »emberanyagát«. Tapasztalataink szerint a politikai szélsőségekre bizonyos visszafogó hatást is gyakoroltak. Kiemelt munkát folytattunk a fővárosi ún. politikai alvilága tekintetében: a perifériára szorult punkok, anarchisták, skinheadek, újfasiszták ellenőrzésében.

Az egyesülési törvény hatályba lépését követően a látókörünkben lévő, különnyilvántartásban szereplő személyek közül többen kiléptek a nyilvánosság elé, és elbarátaik támogatásával és aktív részvételével részérdekeket kifejező szövetségeket hoztak létre. (Recski Szövetség, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Történelmi Igazságtétel Bizottság, valamint néhányan nacionalista töltettel aktivizálódtak az erdélyi magyarság érdekében.)

A társadalmi változások hatásaként számos, korábban jogilag minősített, illetve minősíthető cselekmény a demokratikus jogok függvényében (úgy mint: szabad véleménynyilvánítás, a gondolatok nyílt, írásos közlése) kikerült a büntetőjog hatásköre alól. Ennek következtében a rendkívüli események területén keletkezett ügyekben igen jelentős mértékű csökkenés következett be számszerűségében és esetiségében egyaránt. Az egyesülési jog érvényesítése – még a közelmúltban elfogadott

párttörvény hiányában is – fokozatosan átalakította egyszerű feldolgozó munkánkat, így azt a tárgyidőszakban differenciáltan, kiemelt és nem kiemelt ellenőrzési rendszerrel, a szakirányító szervekkel együttműködve, azok irányításával, a társzervekkel szoros kapcsolatban végeztük. Ennek megfelelően olyan jellegű előzetes ellenőrzést, illetve bizalmas nyomozást nem nyitottunk, ahol az elrendelés alapját az »ellenséges csoportosulás kezdeményezésének« gyanúja képezte. Egyértelművé vált, hogy a jövőben egyszerű feldolgozó munkát végezni csak az erőszakos cselekmények felderítésére, anarchista, szélsőbalos és -jobbos, valamint illegális politikai tevékenység megismerésére lehetséges.

Az operatív biztosítások: Az 1989. évi III. törvény (a gyülekezési jogról) új helyzetet teremtett Budapest köztéri rendezvényeinek operatív biztosításában. A tárgyidőszakban 145 bejelentett demonstrációra került sor a fővárosban. Az alapvető állampolgári joggá vált gyülekezési gyakorlat megvalósulásai a hagyományos rendőri és operatív biztosítási formákat nem tették sem indokolttá, sem lehetővé. Ennek következményeként 1989. június 1-től az intézkedéseink kizárólag arra irányultak, hogy a rendezvények kapcsán a kormányzati munkához, illetve a biztonsághoz szükséges információkat megszerezzük. Ennek érdekében a rendezvény elhatárolásának pillanatától a gyülekezés befejezéséig operatív erőinket és eszközeinket mozgósítottuk, és megszerveztük az adatok, ismeretek begyűjtését, hasznosítását. A szolgálattal szemben támasztott követelmények egyre sürgetőbbé tették hogy a korábbi módszereket megváltoztassuk, és feladatainkat e területen alaptevékenységünknek megfelelő módszerekkel és eszközökkel hajtsuk végre. A fentieknek megfelelően jelentősen növeltük a társadalmi kapcsolatok számát, nagyobb figyelmet fordítottunk hatékony mozgatásukra, irányításukra. Az ismétlődő helyszíneken (Vörösmarty tér, Kossuth tér, Hősök tere, Bem tér, Corvin köz, Batthyány-örökmécses, Budapest Kongresszusi Központ) operatív figyelőhelyeket létesítettünk. Fokoztuk a belső és külső konspirációt. Operatív tisztet személyes felderítésre csak a legszükségesebb esetben alkalmaztunk a megmozdulások helyszínén, ezt is kellő fedéssel és a konspirációs szabályok fokozott betartásával. Az operatív biztosítások során segítséget nyújtottak a BM III/III. Csoportfőnökség társosztályai. A kért ellenőrzéseket pontosan és gyorsan végezték el, az információk cseréje – megítélésünk szerint – zökkenőmentes volt. A köztéri rendezvények biztosítása mellett hasonló módon szükségessé vált a hazánkba látogató kormányfői delegációk biztosításának operatívabbá tétele is. Ennek érdekében növeltük a biztosítási útvonalakon meglévő operatív kapcsolataink számát, melynek következtében csökkent az operatív állomány nyílt igénybevétele, ezáltal a dekonspiráció veszélye. Megszüntettük azt a korábbi gyakorlatot, hogy a BM Kormányőrség részfeladatait operatív tisztjeink látták el (pl. objektumok átvizsgálása, őrzése). A módszerbeli változtatások következtében csökkent az állomány ez irányú leterheltsége és a biztosítási feladatok ellátásában eltöltött órák száma.³⁴

A vizsgálati önálló alosztálynál 1989-ben 9 bűnügyben került sor vizsgálati munkára, melyből kifolyólag 23 személyt vontak felelősségre. A bűnügyek számának a csökkenése több körülménnyel is összefüggött. Ezért a változó jogi és politikai „megítélésükkel összhangban” izgatás miatt 1989-ben nem indítottak büntetőeljárás

izgatás miatt. Hasonló okokból csökkent a „közösség megsértése” címén indított eljárások száma is. A Btk. 1990. január 1-től hatályba lépett módosítása szerint, a jogszabály kijátszásával a külföldön maradók ellen a koordinációs bizottság döntése, illetve a Fővárosi Főügyészség iránymutatása alapján nyomozás elrendelésére nem került sor.

„A nyomozáselemlendéseink megalapozottak voltak, szükség szerint alkalmaztuk a feljelentéskiegészítést. Ezzel függ össze, hogy ez évben bűncselekmény, illetve bizonyíték hiányában történő nyomozás megszüntetésére nem került sor. Ugyancsak a vizsgálati munka megalapozottságára utal, hogy a Fővárosi Főügyészség ügyeinkben pótnyomozást nem rendelt el.

Alosztályunk átszervezés miatt 1989. október 1-től a BRFK Vizsgálati Osztály keretén belül működik.”³⁵

Az értékelő-, tájékoztató és nyilvántartó önálló alosztálynál az értékelő, elemző munka keretében – mellyel a vezetést segítették – rendszeresen előkészítették a főkapitány-helyettesi értekezleteket. A feladatok határidőre történő elvégzését figyelemmel kísérték, így konkrét napirend előadói voltak három témában. 1989 során 19 előterjesztést, véleményezést készítettek a BM III. Főcsoportfőnökség és a BRFK részére. Felmérést követően öt főkapitány-helyettesi intézkedést és két körlevelet készítettek.

A 0018/1975. BM. számú parancs alapján előzetes ellenőrzés és bizalmas nyomozás nyitásánál, hosszabbításánál, lezárásánál összesen 154 kódanyagot készítettek és felterjesztettek a BM szakirányító szerveihez. A BM III/II-II. Osztálynak 334 információt felterjesztettek, melyből egyetemes kémelhárítási értékű 9, állambiztonsági értékű 33, helyi értékű 203, illetve nem azonosítható 8 darab volt.³⁶

A BRFK állambiztonsági szervénél keletkezett operatív információkból 974-et terjesztettek fel az állambiztonsági miniszterhelyettesi napi operatív információs jelentésbe, melyből 295 információt (30,3%) felhasználtak.³⁷ A főkapitány-helyettes felhívta a figyelmet arra, hogy a napi jelentőrendszer további hatékonysága érdekében szükséges átdolgozni a 22/1978. BM. sz. parancsot, mivel a benne szereplő kategóriák, a felterjesztés, a feldolgozás módja, az adattárolás, az információ hasznosítása jelenleg, a parancsban leírtak alapján már nem megfelelő a NOIJ rendszerrel szembeni követelményeknek.

Az operatív nyilvántartásból a BRFK állambiztonsági osztálya 433 esetben priorált és adott véleményt a bűnügyi szervek részére.

A T ügykezelés (titkos ügykezelés) vonalán, a minősített iratok kezelését, irattározását az új, 7/1988. BMH számú parancsban kiadott Állambiztonsági Szervek Ügykezelési Szabályzata szerint elvégezték. Az Állambiztonsági Szerv ügyiratforgalma 1988. december 1. és 1989. december 1. között 15 063 ügyirat volt (7854 érkező, 7209 továbbított). Az 1988. évinél 408-cal kevesebb, valójában azonban az információcsökkenés ennél jóval több. Ennek az az oka, hogy az operatív értékű információk, tájékoztatók és átiratok száma nagymértékben csökkent, ám ugrásszerűen megnőtt a letelepülni kívánó jelentkezők ügyirata. 1988-ban 2619, 1989-ben ez már 3999 darab volt. A rosszindulatú bejelentések anyaga 1988-ban 215, 1989-ben 755 volt.

A jelentés harmadik nagy fejezete tárgyalja az operatív feldolgozó munkát, melynek során 23 bizalmas nyomozást, 28 előzetes ellenőrzést folytatott a BRFK III/III. osztály. 1989-ben az F-dossziés személyek száma csökkent, 137 fő ellenőrzése volt ekkor folyamatban. A bizalmas nyomozások és előzetes ellenőrzések végrehajtása során alkalmazott operatív technikai eszközök, rendszabályok elrendelését, alkalmazásuk szükségességét felülvizsgálták. A továbbiakban csak azokban az ügyekben kértek további alkalmazást, amelyeknél a rendszabályok hatékonyan, célirányosan segítették a feldolgozást.³⁸

A negyedik fejezet a hálózati munkát tárgyalja, amelyből megtudható, hogy 1989-ben 24 személyt szervezett be a BRFK III/III. osztály³⁹. „Az új beszervezésekkel létrejött bázisunk felhasználásában, foglalkoztatásában a legfontosabb aktuális feladatokra összpontosítottunk. A hálózati munkára vonatkozó jelenleg hatályos parancsok a mai operatív helyzetnek már nem felelnek meg. Az információs igény, a politikai események gyors változásával a hálózati munka gyakorlata nem tudott lépést tartani. A jelenlegi új politikai, társadalmi folyamatok a hálózat tagjait sok esetben elbizonytalanították. Egyre kevésbé dominál a hazafias alap, egzisztenciális okokból előtérbe kerülnek az anyagi követelések. A nehézségek ellenére a minőségibb, racionálisabb munkát helyeztük előtérbe. A gyakorlat igazolta, hogy a tevékenységi kör megváltoztatásával, kapcsolataink érdeklődési körébe tartozó feladatok meghatározásával eredményesebbé vált a foglalkoztatás. Növeltük az új típusú politikai szerveződésekben felderítő tevékenységet folytató hálózatok számát. Frekvenciát pozícióban lévő kapcsolatokon keresztül az egyes szervezetek szélsőséges törekvéseit tompítani tudtuk. Fő feladatunknak tekintjük a hálózati bázis minőségi összetételének javítását, az alkotmányvédelem és a jogállamiság kialakításához szükséges feltételek sajátos eszközeinkkel, módszereinkkel való biztosítását. (...) Hálózaton kívüli kapcsolatok közül a jövőben kiemelt szerepet szánunk a társadalmi kapcsolatoknak. Ez az operatív erő a titkosszolgálati jelleg erősödésével felértékelődhet, többségében közel azonos értékűvé válhat a szervezetszerű együttműködésbe bevont kapcsolatainkéval. SZT-állományunkat 4 fő kinevezésével növeltük. Képzésüket, eligazításukat, tájékoztatásukat folyamatosan végrehajtottuk.”⁴⁰

Fontos még beszámolni a BRFK III/III. osztállyal együttműködő más osztályokról, alosztályokról. Az információk gyors, szakszerű naprakész jellegével megpróbálták elősegíteni az állambiztonsági feladatok végrehajtását. Jó és hatékony volt az együttműködés a BM III/1-B önálló alosztállyal, a III/II., III/III. csoportfőnökség szakirányító osztályaival, konkrét ügyekben pedig a megyei III/II. osztályokkal. A Pest megyei RFK Állambiztonsági Szervével az együttműködési megállapodásuk szerint, közösen tartották a vezetői értekezletet. A BRFK rendőri szerveivel való együttműködés, a belsős területen leszűkült. A köztéri rendezvények biztosítása és egyéb biztosítási feladatok ellátása kapcsán a BRFK Közbiztonsági Osztályával naprakész az előkészítő, koordináló munka és az információcsere.

A BRFK állambiztonsági szervének munkabeszámolója – mely az állambiztonsági miniszterhelyettes számára készült – az 1989-es évet sajátosan, egyféle olvasatban mutatják be, de információt kapunk azokról a történésekről, ügyekről, változásokról,

ról, amelyek befolyásolták a szerv működését és az ott dolgozó személyek pályájának alakulását.

A rendszerváltás évében keletkezett állambiztonsági „beszámolókról” találóan fogalmazott Takács Tibor, hogy „Az állambiztonsági szövegek által létrehozott 1989-ben inkább csak a viszonyok változtak, semmint a rendszer. A jelentések a pártállamból egy „alkotmányos” jogállamba, egy többpártrendszerű demokráciába való „békés átmenet” textuális reprezentációi: illeszkednek a normál ügymenet szerint készített munkabeszámoló sorába, azaz egy korábbról adott mintát követnek, ám tetten érhető bennük az igyekezet a megváltozott körülményekhez való nyelvi igazodásra is. Ezt a hagyományos nyelvi protokoll java részének érintetlenül hagyásával, az állambiztonsági szókészlet, szótár részbeni lecserélésével próbálták elérni.”⁴¹

JEGYZETEK

- 1 Állambiztonság Szolgálatok Történeti Levéltára 2.7.1. BRFK 1989. 12. doboz; 13. doboz. A jelentések bemutatása, összegezése egy nagyobb munka része lesz, jelen kereteket ez túlfeszítené.
- 2 A szervezeti felépítésekről bővebben: Cseh Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. szerk. Gyarmati György. Budapest, 1999.; Müller Rolf – Takács Tibor (szerk.): Szigorúan titkos '89. A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolói. L'Harmattan, 2010.
- 3 Müller – Takács, 2010. 12.
- 4 Lásd bővebben: Müller Rolf: Napi Operatív Információs Jelentések, 1979–1989. In: Trezor 1. a Történeti Hivatal Évkönyve 1999. szerk.: Gyarmati György. Budapest, 1999. 251–284.
- 5 Müller, 1999. 251.
- 6 ÁBTL 4.2. II. 32. d. 1978. szeptember 21-én kelt 22/1978. sz. belügyminiszteri parancs, az állambiztonsági tájékoztató rendszer továbbfejlesztéséről.
- 7 Müller, 1999. 252.
- 8 Müller, 1999. 253.
- 9 K/3 – a NOIJ-ban a postai küldeményeknek operatív ellenőrzésére alkalmazott kód.
- 10 TA – a NOIJ-ban a telefonlehallgatásokra alkalmazott jelölés.
- 11 TE – a szobahallgatásra használt kód a NOIJ-ban.
- 12 LBE – lakossági bejelentésre alkalmazott jelzés a NOIJ-ban.
- 13 AK – alkalmi operatív kapcsolat megnevezésére használt kód a NOIJ-ban.
- 14 TK – a NOIJ-ban a társadalmi kapcsolatra alkalmazott kód.
- 15 ASZA – az Állambiztonsági tisztek megállapításainak és értesüléseinek jelölésére szolgáló kód a NOIJ-ban.
ATA – az SZT és a T állomány jelölésére szolgáló kód a NOIJ-ban. EHÖ – a határőr szervek jelölésére használt kód. EHÖF – a határőr-felderítés jelölésére alkalmazott kód a NOIJ-ban. EMŐ – Munkás-
ország kódja a NOIJ-ban. ER – a rendőri szervek jelölésére használt kód a NOIJ-ban.
- 16 HK – hivatalos kapcsolat jelölése a NOIJ-ban. Hivatalos kapcsolatnak nevezik azt a személyt, aki az adott területen, vonalon vagy objektumban betöltött vezetői munkakörénél fogva segíti az állambiztonsági szervek munkáját.
HMB – titkos megbízott jelölése a NOIJ-ban. Az állambiztonsági hálózatnak az a tagja, aki elvi meggyőződésből vett részt a titkos együttműködésben.
HMT – titkos munkatárs jelentése a NOIJ-ban. A titkos munkatárs az állambiztonsági szervek hálózatának legmegbízhatóbb tagja, aki elvi meggyőződésből, kezdeményezőleg vett részt a titkos együttműködésben és bonyolult hálózati feladatok elvégzésére is alkalmas.
HÜ – az ügynök megnevezése a NOIJ-ban. Ügynök az a hálózati személy, aki az állambiztonsági szerv birtokában lévő terhelő vagy kompromittáló adatok hatására, vagy anyagi érdekelttség miatt részt vesz a titkos együttműködésben.

- 17 Bizalmas nyomozás: a bűncselekményre utaló tevékenység vagy mulasztás bizonyítására, illetve cáfolására alkalmas adatok megszerzésével biztosítja a bűncselekmény megelőzését, akadályozását, korlátozását, operatív megszakítását, a büntetőeljárás kezdeményezését, vagy kizáró okok esetében a bizalmas nyomozás megszüntetését.
- 18 Ez az 1989. januári munkatervben is olvasható.
- 19 A munkatervet 1989. január 9-i keltezéssel készítették el, Cirkos Tibor rendőr alezredes, osztályvezető aláírásával, mely munkatervet Récsey Róbert rendőr ezredes, főkapitány-helyettes jóváhagyott. Nyilvántartási száma: 415-8/1989.
- 20 ÁBTL I.II.6. 7. d. 113.
- 21 ÁBTL I.II.6. 7. d. 117.
- 22 ÁBTL I.II.6. 7. d. 119.
- 23 A bizalmas nyomozást 1988. május 23-án nyitották meg.
- 24 Megjegyezték a végére, „hogy intézkedéseik végeredményeit értékelik.”
- 25 ÁBTL I.II.6. 7. d. 124.
- 26 A teljes jelentés szövegét lásd: Müller – Takács, 2010. 147-170. Eredeti: ÁBTL I.II.I. 45. d.
- 27 Uo. 147.
- 28 Uo. „A főváros állambiztonsági operatív helyzetének főbb jellemzői” címet viselő első fejezet az értékelésben.
- 29 Uo. 148. Az országgyűlés 1989. december 18-án fogadta el a büntetőeljárás törvény módosításáról szóló 1989. évi LV. törvényt.
- 30 Ezt a módosított alkotmány is deklarálta.
- 31 Uo. 148.
- 32 Uo. 148-149.
- 33 Uo. 149.
- 34 Uo. 155-158.
- 35 Uo. 158.
- 36 Uo. 159.
- 37 1988-ban 994 információból 277-et, azaz 27,9%-ot használtak fel.
- 38 Uo. 161.
- 39 1989. januári munkatervben 31 személy volt előzetesen a beszervezendőik száma.
- 40 Uo. 162.
- 41 Müller – Takács, 2010. 39.

B. RÉVÉSZ LÁSZLÓ

Változások sodrásában

(TÁRGYILAGOSSÁGRA TÖREKVŐ VISSZAEMLEKEZÉS
A CSODÁLATOS '89-RE)

Már a címadást is magyarázni illik. Hiszen amikor benne voltunk is, éreztük, hogy az „arctalan évek” után felgyorsult az idő, de hogy ebben kitüntetett szerep jut az 1989-es évnnek, ez csak az idő előre haladtával vált egyre nyilvánvalóbbá.

A tárgyilagosságra törekvés nem mentegetőzés szeretne lenni, hanem természetes állapot az olyan szereplőknél, akik részben az eseményeknek ha nem is elkövetői, de bemutatói, és a tömegkommunikáción keresztül esetleg befolyásolói lettek. Tehát nem lehet teljességgel kiküszöbölni a személyességet, arról nem is beszélve, hogy negyed század távlatából az emlékezet tartóssága is megkopik, mint ezt annyiszor tapasztalhattuk. Így a „harag és részrehajlás nélküli” emlékezés (sine ira et studio – Tacitus) csak részben valósítható meg, de törekedni kell rá.

E sorok írója 1989-ben, 46 évesen a Magyar Televízió Művelődési Főszerkesztőség Társadalomtudományi Szerkesztőségének vezetőjeként dolgozott, emellett rendezett dokumentumfilmeket és stúdióműsorokat is. Az MSZMP tagja („csak” 1978 óta), sőt alapszervi titkár. Hiába próbált ebből a funkcióból kimenekülni, amikor szerkesztőségvezető lett 1987-ben, arra való hivatkozással, hogy az alapszabály szerint összeférhetetlen, hogy valaki állami vezető és pártfunkcionárius legyen egyszerre, a lassan felbomló állapotokra jellemző, hogy kimondta a felső vezetés: nincs összeférhetlenség, az alapszervi titkár olyan kis funkció, hogy ettől még lehet valaki szerkesztőségvezető.

A rendszer lazulásának egyéb jelei is voltak.

Saját szerkesztőségünk műsoraiból hozom a példákat.

1988. március 15-én egy nagyszabású műsor keretében foglalkoztunk az 1848–49-es forradalommal és szabadságharccal. A műsor két és egynegyed órás volt, közvetlenül az esti híradó előtt. A hazai történészek mellett (Gergely András, Katona Tamás, Szörényi László irodalomtörténész, Vörös Károly) először adódott alkalom arra, hogy neves külföldi, vagy külföldön élő kutatókat is meghívjunk a műsorba (Deák István az USA-ból, Katrin Sitzler Münchenből és Püspöki Nagy Péter Pozsonyból). Emellett készült egy betétfilm, amely 1848. március 15. eseményeit idézte fel egy „zarándoklat” keretében, ahol Szörényi László és Katona Tamás vezetésével diákok és színművészeti főiskolások idézik fel az eredeti helyszíneken a forradalmi nap eseményeit. (Megmosolyogni való emlék, hogy ugyan minden kerületi rendőrkapitányságon tudták, hogy zászlós-kokárdás felvonulásunk „csak” egy filmforgatás, ennek ellenére a Nemzeti Múzeum főrendésze nem akarta felengedni a múzeum lépcsőjére csapatunkat. Csak hosszas telefonálgatás, „lepapírozás” után sikerült végül itt is felvételt készítenünk.)

Maga a műsor egyébként eléggé „áthallásosra” sikeredett. A műsor készítői és a nézők is érzékelték, hogy valami készülődik. És így elég sok párhuzam adódott 1848–49-cel.

Egy másik: a televízióon belül is fokozatosan háttérbe húzódtak a hagyományosan ünnepi (értsd: politikai) műsorok készítői, így a Közművelődési Műsorok Főszerkesztősége vállalta fel 1987-ben és 88-ban is az augusztus 20-i ünnepkör műsorainak szerkesztését és koordinálását. 1987-ben még elnöki nyomásra „Alkotmányunk ünnepén” címmel ment a kétnapos műsor, benne már az eddigi szokásos protokollból általában kimaradt stúdióvendégekkel (pl. Andrásfalvi Bertalan néprajztudós, Gyórfly György történész, Gergely Jenő egyháztörténész, Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter), vagy ekkor közvetített először élő egyenes adásban a Szent István Bazilikából szentmisét és a Szent Jobb körmenetet a Magyar Televízió (a közvetítés vezetője az őstelevíziós Horváth Ádám volt).

A kétszemélyes műsorvezető páros „kiegyensúlyozott” felállás volt: Kondor Katalin és Pálffy G. István. Mindketten kiváló televíziós újságírók. (A kiegyensúlyozottság inkább a páros két tagja későbbi pályafutásának különbözősége miatt jutott eszembe.)

1988-ban a műsor címe már „István király napja” lett, hogy „Szent István napja” legyen, továbbra sem tudtuk elérni az akkori elnöknél (Bereczky Gyula). Viszont a tartalom tovább bővült: riportfilm készült az Aranybulláról, ill. a magyar alkotmányozás történetéről a még mindig érvényben lévő, 1949. augusztus 20-án kelt alkotmányig. Vagy: érzelve a párton belüli hatalmi harcot, gondunk volt rá, hogy ne csak Berecz János Pusztaszeren elmondott beszédét közvetítsük, hanem rögzítettük egy kamerával a Pécsváradra „száműzött” Pozsgay Imre beszédét is, helikopter hozta fel a felvételt, és az elhangzás után másfél órával már adásba is került.

Az esti főműsorban is elhangzottak olyan irodalmi részletek, monológok, versek, amelyek néhány évvel előbb a „túrt, vagy a tiltott” kategóriába tartoztak volna. (Maga ez a főműsor egy félresikeredett, szórakoztatónak szánt vetélkedő volt, amelyben úgymond a hárommilliomodik tévénézőt kellett kiválasztani.)

Ez két jellegzetes példa volt, de 88-ban már minden oldalról érezhető volt a mozgolódás, és a mozdulás. Csak címszószerűen: Kádár János leváltása, a júniusi Erdély-tüntetés, a Duna Kör által sorozatosan szervezett tüntetések a bős-nagy-marososi vízlépcső ellen, az ellenzék csoportjai és régebbi pártok szerveződései és gyűlései a Jurta Színházban.

A későbbi változásokban fontos szerepet játszó Független Jogász Fórum is itt alakult meg novemberben.

Ebben a forrósodó légkörben fordultunk 1989-re.

A televízió egyik népszerű közéleti műsorává vált (a főcímről becenévvel is illetett „cipzárás” műsor), a Napzárta, a kettes programon. Itt olyan témák kerültek terítékre, és olyan vendégek fordultak meg, amelyek és akik egy-két évvel azelőtt szóba sem jöhettek volna. Az egyes adásokat a legrangosabb, és viszonylag fiatal televíziós újságírók vezették: Horvát János, Wisinger István, Baló György, Déri János, Gyórfly Miklós, vagy a hölgyek közül Endrei Judit, Kudlik Júlia, hogy csak a fontosabbakat említsük. A szerkesztői csapatból Peták Istvánt, Sárdi Annát és Román Pétert kell kiemelnünk. Különösen emlékezetes volt a Hegedűs András volt miniszterelnökkel, ekkor már ellenzékiként elkönyvelt szociológussal készített beszélgetés.

Hasonlóan mérföldkőnek tekinthető egy fontos politikai esemény és annak televíziós közvetítése. Január 20-án délután 14 órától a Politikai Főiskola (közismer-

tebben Pártfőiskola) egyik termében Romány Pál rektor meghívására egy hosszú asztalnál egymással szemben ültek le az MSZMP és az MDF képviselői, hogy az ország helyzetéről, és a jövőről beszélgessenek, vitatkozzanak. (Válogatott csapat volt, az MSZMP-t Andics Jenő, Balogh Sándor, Fabriczky András, Forgács Imre, Huszár István, Katona Imre, Madarász Tibor, Schmidt Péter, Szoboszlai György, az MDF-et Bíró Zoltán, Csengey Dénes, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba, Kulin Ferenc, Lezsák Sándor, Szabad György képviselték, hogy csak az adásba bekerülteket említsem.)

Mivel a televíziós csapat azt szerette volna, hogy még aznap este a Napzártában adásba kerüljön az összefoglaló, különleges előkészületeket kellett tenni. Egyrészt nem lehetett tudni előre az esemény hosszát, ezért két rögzítővel folyamatosan vettük a történéseket. Másrészt gondoskodni kellett arról, hogy a televízió még a látogatást is elkerülje a szerkesztés során az önkényes beavatkozásnak, ezért az MDF Alexa Károly, az MSZMP Fodor Gábor személyében delegált egy-egy szerkesztőt, és ők határozták meg, hogy a saját csapatukból kinek a megszólalásából mi kerüljön az adásba, természetesen szigorúan betartva a kronológiát. Mindez úgy zajlott, hogy a közvetítést a szerkesztőségben parlamenti gyorsírók jegyezték váltva, s akit váltottak, az máris diktálta egy-egy gépirónőnek az anyagot, így a szerkesztők kb. 20 perc, fél óra csúszással már dolgozhattak az írásos anyagon.

A beszélgetés hat és egynegyed órán keresztül zajlott, és este valóban adásba került a 72 perces összefoglaló. Csurka István és Forgács Imre kommentálták a látottakat, Győrffy Miklós műsorvezetésével, és mindketten elismerték, hogy az összeállítás hiteles volt, mert lényegében tükrözte a találkozóan elhangzottakat. (Fodor Gábor nem sokkal később egy tévéműsorban úgy értékelte ezt a találkozót, hogy tulajdonképpen ez volt a többpártrendszer nyitánya.) A műsor elemzése külön tanulmányt igényelne, mert pontosan tükrözte az akkori, átalakulóban levő állapotokat, azonban ez meghaladja ennek az írásnak a kereteit.

Ekkoriban kaptunk engedélyt, hogy Rajk László közelgő nyolcvanadik születésnapja alkalmából dokumentumfilmet készítsünk „Kortársak Rajk Lászlóról” címmel. M. Kiss Sándor történész-szakértővel és Győrffy Miklós riporterrel elég alapos kutatómunka után sok mindenkit sikerült kamera elé ültetnünk. (operatőr: Nádorfi Lajos) Szerepeltek az elvbarátok, és részben áldozatok (Apró Antal, Baxant Olga, Beck János, Mód Péter, Nonn György, Vince József), Barcs Sándor, aki a per idején a bíróság ülnökeként képviselte a kisgazda pártot. A Századunk csoport jóvoltából egy addig adásba nem került beszélgetés részleteit is felhasználhattuk a feleséggel, Földi Júliával, és sikerült kijutnunk Angliába, hogy az ottani emigrációban élő szemtanúkat is megszólaltassuk. Szász Béla, aki a Rajk-per egyik mellékperében vádlott volt, és megrendítő könyvet írt erről „Minden kényszer nélkül” címmel. Schöpflin Gyula pedig stockholmi nagykövet volt, amikor a per zajlott, és a rádióközvetítés alapján családijával együtt az emigrációt választotta. Egy másik forgatócsoporttól a Franciaországban élő Fejtő Ferenc visszaemlékezését is kölcsön kaptuk a filmhez. Híradós archív anyagokat is fel tudtunk használni az 1945–56-os időkből.

Megtörtént a vágás, az anyag összeállítása. A műsor kinyomtatva (a nyilatkozók névsorával együtt) megjelent a Rádióújságban.

Ekkor váratlan bonyodalom támadt: Barcs Sándor (1989-ben az MTI nyugalmazott elnöke, az Elnöki Tanács tagja, és több funkcióban sportvezető) jelezte, hogy

visszavonja nyilatkozatát. A nyomatékos kérésnek eleget kellett tennünk, pedig a kiegyensúlyozottság miatt nagyon hiányzott az anyagból, mert ő beszélt pont arról, hogy kiszagdaként mennyire rettegetek Rajktól, amikor ő jött pártközi egyeztetésre. Rajk rendkívül kemény tárgyaló volt, és belügyminiszterként hozott egyéb intézkedései is (például az egyesületek betiltása) a kommunista párt hegemoniáját erősítették, a proletárdiktatúrát készítették elő.

A film tehát így, Barcs Sándor nyilatkozata nélkül ment adásba. Annyit még megtehettünk, hogy a felkonferáló szövegben jeleztük, hogy B. S. visszavonta nyilatkozatát.

Ezen kívül archiváltunk egy teljes kópiát is, „zárolt anyag” jelzéssel. (Remélhetőleg az anyag megvan még!!!)

A Rajk-film március 6-án, hétfőn este 20 órakor került adásba az egyes programon. (Ne feledjük, hogy ekkor még más televízió nem volt Magyarországon, csak a Magyar Televízió 1. és 2. programja!)

A Rajk-filmnek lett még két „hozadéka”. „Életem egy folytatásos rémregény” címmel külön portréműsort készítettünk Baxant Olgáról, akinek, mint a nép közt élő „kisrendőrnek” rendszeresen jelentenie kellett Rajknak, a belügyminiszternek az uralkodó hangulatokról, figyelemre méltó jelenségekről. Az egyik mellékperben Baxant Olgát életfogytiglani börtönre ítélték, egy bizonyítékok nélküli perben, mint Rajk rezidensét, kvázi árulásának folytatóját. Az ítélet előtt hat hétig volt az Andrássy út 60. egyik nedves, szűk pince-zárkájában. (Az Andrássy út 60. akkor az Államvédelmi Hatóság központja volt.) Ez az épület 1988–89 fordulóján is eléggé hozzáférhetetlen volt, bár csak egy külkereskedelmi vállalat székelt itt ekkor, de végül is sikerült bejutnunk, és Baxant Olgával lejutottunk a pincébe is (ahol ekkor a vállalat irattára volt). Szemtanúnk szerint itt egy többemeletes, nedves pincelabirintus volt, szűk, egyszemélyes zárkákkal. És a lejárati fordulójában a savas kád, amelyben akár nyom nélkül lehetett megsemmisíteni embereket. Ez a labirintus eltűnt, valószínűleg 1956 után részben eltömedékeltek, részben lebontották a közfalakat. Így is megmaradt két szint a pincében. (Ma itt működik a Terror Háza múzeum!)

A másik „hozadék”: portrébeszélgetés Schöpflin Gyulával. Az angliai forgatás során adódott lehetőség a Schöpflin házaspár otthonában egy alaposabb beszélgetés rögzítésére. A beszélgetés idején 79 éves Schöpflin Gyula író, műfordító, diplomata, mint már említettük, a Rajk-per miatt választotta az emigrációt. Az izgalmas életútját bemutató portréfilm címe Szélkiáltó lett, mint ahogy 1983-as visszaemlékezéseinek kötete is ezt a címet viselte. S. Gy., sok más emigráns társához hasonlóan megfogadta, hogy amíg szovjet csapatok tartózkodnak Magyarországon, addig nem is látogat haza. Végül is ez a nem várt fordulat is bekövetkezett, így a szovjet katonák távozása után a portrébeszélgetés is adásba kerülhetett.

Talán megállja a hasonlat a helyét, hogy közben, 1989 elején a mélyben hallható morajlás dübörgéssé változott, a történelem sokkoló fordulataival szembesültünk.

Január 30-án a Magyar Rádió 168 óra c. műsorában Pozsgay Imre, az MSZMP Történelmi Munkabizottságának vezetője bejelentette, hogy szerintük 1956 októberében népfelkelés volt.

Megtörtént a tabudöntés: a fennálló hatalom megváltoztathatatlanak hitt dogmája foszlott szét egy csapásra. (Nem ellenforradalom, nem „októberi sajnálatos események”, hanem népfelkelés!)

A tömegtájékoztatás többi része is azonnal lecsapott a szenzációszámba menő bejelentésre.

Grósz Károly az MSZMP főtitkáraként a svájci Davosban tartózkodott a Világ-gazdasági Fórumon (talán nem véletlen a bejelentés időzítése ekkorra!) és a Hét c. műsor faggatózására csak kitérő válaszokat tudott adni.

Az MSZMP politikáját és taktikáját is a lassú „puhulás”, és a fokozatos visszavonulás jellemzi ekkor. Februárban a Központi Bizottság is tudomásul veszi a pluralizmus kiterjesztését, azt, hogy ezentúl versenyhelyzetből kell politizálnia, azt, hogy létrejött a többpártrendszer. Meg kell őrizni azonban az átmenet békés jellegét.

Újabb sokkoló hír: február elsején öngyilkos lett saját szolgálati fegyverével Mikó István tiszakécskei tanácselnök.

Február végén Stadinger István, az országgyűlés elnöke átveszi a bős–nagymarosi vízlépcső ellen tiltakozó szervezetek által gyűjtött több mint százezer aláírást tartalmazó íveket. (Két nap múlva Stadinger István „jöjjenek a fiatalok!” indokollással lemondott funkciójáról. Néhány nap múlva országgyűlési mandátumáról mondott le Apró Antal, a Kádár-korszak politikájának egyik emblematikus alakja.)

Ezek a hírek már nem suttozó propagandával terjednek, hanem ott szerepelnek a hivatalos híradásokban is.

Mindenesetre Pozsgay Imre bejelentése adta meg az utolsó lökést ahhoz a ben-nünk már érlelődő elhatározásról, hogy 1956-ról, az előzményekről és a felkelésről, a leverésről és a megtorlásról egy hosszabb dokumentum-sorozatot készítsünk. Az előkészületeket, a kutatást és a szakértők, munkatársak „toborzását” megkezdtük, kialakult az adások tematikája, majd nyáron a betétek forgatása következett, azután az összekötő stúdiófelvételek, és a sorozat 1989 őszén került adásba a Tévé-Magiszter keretében.

Talán itt adhatunk egy rövid áttekintést a Magyar Televízió állapotáról, műsorairól 1989-ben. Konkurenciája nem lévén, az MTV 1-es, egész napos programja és az MTV 2 délutántól műsorzárásig tartó adása összességében elég színes, változatos néznievalót kínált a tájékoztatás, a művelődés, a szórakoztatás és fikciós filmek területén is.

Most egy esetleg unalmasnak tűnő felsorolás következik műsorcímekekkel, amely az idősebbeknek esetleg több mindent mond, mint a fiatal olvasónak (részletes ismertetésükre itt nincs hely és mód). Mindenesetre ezeknek a műsoroknak a zöme általában már hagyományokkal rendelkező adás, tehát a néző is tudja, hogy mit várhat tőlük. Persze vannak újítások, „új találmányok” is.

A tájékoztatás fő pillére a Híradó és A HÉT, ebben a periódusban Aczél Endre főszerkesztő irányításával, az eddigieknél frissebb hangvétellel, elmenve az adott, egypártrendszer uralta tájékoztatás határaiig. Belpolitikai, közéleti műsornak tekinthető az Ablak és a Budapest körzeti adás. Természetesen belpolitikai műsorok az ekkor már rendszeres parlamenti élő közvetítések napközben, illetve az esti összefoglalók.

Külpolitikában az ugyancsak hagyományokkal rendelkező Panoráma az, amely az egyre inkább izgalmassá váló nemzetközi események krónikása igyekszik lenni. (Különös tekintettel a szomszédos romániai és NDK-beli változásokra.)

A kulturális, művelődési tájékoztató műsorok „zászlóshajója” az 1983 óta létező Stúdió 89.

Emellett ebben az évben van Karmesterverseny, Veszprémi tévéjáték fesztivál és Kőszegi gyermekfilm-szemle is. Ezek az események hetekre ellátják munícióval a műsorszerkesztést.

A szórakoztatásban több vetélkedő is fut (legismertebb a Kapcsoltam).

A fikciós műfajokban is még tart az évtizedek alatt kialakult lendület, hetente jelentkezik egy-egy tévéjáték, vagy sorozat. Az ötvenedik adást elérő Szomszédok mellett olyan sorozatokat lehet említeni, mint az Esmélet (József Attila élete), Széchenyi napjai, Mint oldott kéve (Sárközi György regénye alapján), Égető Eszter (Németh László regénye alapján), vagy az egyedi adások közül A költő visszatér. (Páskándi Géza, Petőfiről)

A művelődési, ismeretterjesztő műsorok nagy kosarába sokfajta periodikus műsor és kisebb sorozat tartozik. Ismét csak felsorolás-szerűen (és a teljesség igénye nélkül): Családi kör, Hármás csatorna, Jogi esetek, Gondolkodó, Delta, Álljunk meg egy szóra! (Vágó István–Grétsy László), Kalendárium, Unokáink sem fogják látni (Ráday Mihály), Unokáink is látni fogják? (Osskó Judit), Cim-cim, (É. Szabó Márta), 12 hónap az erdőn (Rácz Gábor), És még másfél millió lépés (Rockenbauer Pál).

Szűkebb területünket illetően ekkor indította be a Művelődési Főszerkesztőség a TÉVÉ Magiszter című műsorfolyamot a TV 2-n vasárnap délelőttönként három órában. Ebben társadalom- és természettudományi ismeretterjesztő saját gyártású és vásárolt anyagok, művelődéstörténeti kisebb dokumentumfilmek szerepeltek. A tavaszi folyamból emlékezetes a „Szabad beiratkozni!” című sorozat, amely 9 részben kalauzolja végig a nézőt a szociológia alapfogalmain.

Máig maradandónak bizonyult az a sorozat, amely Magyar Évszázadok címmel a magyar történelmet a különböző korok törvényeinek elemzésén keresztül mutatja be 50 részben (részenként 20 perc, szerkesztő: Vikol Katalin, rendező Szakály István).

Még egy fontos műsort kell megemlíteni, amely a mi gondozásunkban készült.

1937 és 39 között falukutató népi írók, baloldali egyetemisták és antifasiszta értelmiségiek tömörülése volt a Márciusi Front. Heterogén összetételük ellenére egyetértettek a nagybirtokrendszer megszüntetésének, az ország demokratikus átalakításának és a Duna menti népek összefogásának gondolatával. E mozgalom még élő alapítóival, részvevőivel rögzítettünk visszaemlékező beszélgetést 1983-ban. Most elérkezettnek láttuk az időt, hogy ennek a beszélgetésnek a szerkesztett változatát műsorra tűzzük. Erre sor is került 1989. március 12-én vasárnap este 21 óra 45 perctől a TV1-en. A műsorvezető-riporter Pálfy G. István volt, a beszélgetés résztvevői: Donáth Ferenc (†), Lengyel Balázs, Majerszky Klára, Pollner György, Tariska István (†), Újhelyi Szilárd.

Itt kell megemlíteni azt a törekvésünket, amelyet legegyszerűbben „leletmentésnek” nevezhetnénk. Már 1988-ban megállapodást kötöttünk az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videotárával (amely nemrég alakult) a szerkesztőségénél felhalmozódott, dokumentumértékű felvételek átvételére, és ku-

tathatóvá tételére. (A Századunk sorozat szerkesztőségében sok ilyen felvétel készült, előrelátóan tartalékolva a későbbi adásokban való felhasználásra.)

Ugyancsak ekkoriban, 1989 márciusában írtam egy cikket a Magyar Televízió belső újságjába, a Telehír-be. A cikkben elsősorban arra hívtam fel a figyelmet, hogy egyre kevesebb dokumentumfilm készül, pedig nyomasztó a felelősség: a jelenkor történetét kellene megírni ezekkel a filmekkel. A napi híradások nem pótolhatják az elemző, folyamatkövető dokumentumfilmeket.

A „bebetonozott” struktúrában szereplő műsorokon kívül évfordulókhoz kapcsolódó műsorok készítésére kaptunk engedélyt (Rajk, október 6.), de arra, hogy adáskötelezettség nélkül elkezdhessük rögzíteni a változásokat, most sem kaptunk engedélyt, pedig amióta átvettem a Társadalomtudományi Szerkesztőség vezetését, ez folyamatos törekvésünk volt. Hiszen tudtuk, láttuk, hogy közben folyamatosan kialakulnak azok a fórumok, stábok, amelyek megvalósítják ezt az általunk kényszerűen mellőzött funkciót, az átalakulások krónikásává váltak. Ezek közül a legelső a Fekete Doboz nevű csoportosulás volt, amely 1987 nyarán jelentette be megalakulását. „Védőernyőként” a Balázs Béla Stúdióra és a Filmművész Szövetségre hivatkoztak. Mindenesetre a sajtókiadványokat engedélyező szervek nem tudtak mit kezdeni ezzel az új formációval. Ettől függetlenül a Fekete Doboz 1988-ban már rendszeresen jelentkezett video-folyóirattal, amelyet VHS kazettán adtak ki és terjesztettek. Természetesen mi, „állami televíziósok” is ismertük ezeket az anyagokat, hisz szakmabeliek, sőt néhányan barátaink készítették a felvételeket. Hivatalosan „természetesen” ekkor nem volt semmilyen „átjárás” a Magyar Televízió és a Fekete Doboz között. Egyik emlékezetes összeállítás volt, amelyben az 1988. június 16-án, a párizsi Pére-Lachaise temetőben tartott Nagy Imre emlékműavatás felvételeit vágták „keresztbe” a budapesti ellenzéki megmozdulások, és rendőri atrocitások képeivel. (A Fekete Dobozzal való együttműködés 10 év múlva valósult meg, amikor elkészíthettük az „1989 hónapról hónapra” c. sorozatot 12 részben, némiképp törlesztve azt az adósságot, amely 1989-ben, az események megmutatásában a Magyar Televízió elmulasztott.)

Ugyancsak ekkoriban keringtek már másfajta összeállítások is videokazettán, „Nyitott szem” címmel, ezeket a MAFILM volt Híradó és Dokumentumfilm Stúdió munkatársai készítették. Jórészt belőlük verbuválódott a hamarosan megalakuló Nap TV csapata.

A pártállamon belüli lazulás és szigor párharcának jeleként tudom felfogni az 1989. március 15-i események tömegkommunikációs interpretálását. Ekkor lett ez a nap hosszú évtizedek után újra piros betűs nemzeti ünnep és munkaszüneti nap. A Magyar Televízió élő adásban közvetítette a Múzeum kerti központi ünnepséget (szónok a nemrég reaktivált, reformpárti Nyers Rezső) ugyanakkor híradásaiban nem jutott az őt megillető hely a több mint százezres, egész napon át tartó ellenzéki demonstrációknak.

Itt, az MTV Szabadság téri főépületének a lépcsőin olvasta fel Cserhalmi György színművész a „Mit kíván a Magyar Nemzet” c. 12 pontot, és egy transzparenst is kifeszítettek mögötte „SZABAD MAGYAR TELEVÍZIÓ” felirattal. Csengey Dénes (MDF) pedig jelképesen lefoglalta a televíziót a nemzetnek. Erről még szólt a Híradó, viszont arról, hogy Kis János (SZDSZ) és Orbán Viktor (FIDESZ) is nagyhatású beszédeket mondtak, már nem esett szó a hivatalos híradásban. (A Fekete Doboz rög-

zította, így hál' istennek az utókorra is fennmaradtak.) A Magyar Televízió ajtóit zárva maradtak, a 12 pontot senki nem vette át, a lelkes tömeg békésen elvonult.

Ekkoriban híre ment, hogy a már 1988-ban megalakult Történelmi Igazságtétel Bizottság nyomására megegyezés született Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséről, és megkezdődött a rákoskeresztúri köztemetőben a kivégzettek maradványainak felkutatása, exhumálása, és Ember Judit filmrendező, a betiltott filmjeiről „elhíresült” dokumentumfilmes, felvételeket is készít a feltárásról. Azt is tudtuk, hogy elindult a perújrafelvételi eljárás Nagy Imre és társai ügyében. Mindezek hatására kiharcoltuk egy Nagy Imréről szóló dokumentumfilm előkészítését és forgatását. A szerkesztő (Gellért Kis Gábor), és a rendező-operatőr (Sólyom László, talán nem melleleg a kivégzett Sólyom László rendőrtábornok fia!) alapos, körültekintő munkát végeztek, amely végül is „Viharos emberöltő” címmel egy 60 perces dokumentumfilmben öltött testet. Korabeli dokumentumok, újságcikkek, visszaemlékezések felhasználásával kísérik végig az életutat az összes „kacsaringóval” együtt a mártíromságig. (Itt kell nyitnom egy zárójelet egy kapcsolódó ügyről, hogy elmondjam, én mit tudok a dologról. Többen állították, hogy a per folyamán 1958 júniusában folyamatosan mentek a filmfelvevő gépek. Hogy ez a teljes nyersanyag hova került, mi lett a sorsa, máig tisztázatlan. Mindenesetre ebből a nyersanyagból készült egy propagandafilm, még 1958-ban, amelyet sosem mutattak be. Ezt a filmet (vagy ennek részleteit) kaptuk meg a legfőbb ügyészségtől a műsorunkban való felhasználáshoz. A hozzáférés is a legnagyobb biztonsági intézkedésekkel együtt zajlott. A filmről egy darab 1 colos videokópia készült, és egy másolat a film munkálataihoz. Persze ez alatt sok kézen ment keresztül az anyag, és készülhetett ebből „kalóz kópia” is, és ki tudja hány másolat. Bizonyos részleteket később aljas sajtótámadásokra is felhasználtak. (Kopácsi Sándor és Vásárhelyi Miklós vallomásainak részletei a propagandafilmben is tendenciózusan voltak kiemelve.)

Mindenesetre a Nagy Imre-film alkotói semmilyen, etikába ütköző vétséget nem követtek el.

Sőt: nagy szakmai gondossággal jártak el. A propagandafilmben például az utolsó szó jogán szóló Nagy Imrébe a mondat felénél beléfojtja a szót a narrátor, és mondja az elítélő szöveget. A film alkotói vették a fáradságot, és a fennmaradt hanganyag alapján szinkronizálták Nagy Imre hangját a folytatódó képhez, és így hitelesítették védekezésének utolsó mondatait.

A Viharos emberöltő c. filmünk az újratemetés és a végtisztesség megadásának napján, június 16-án este nyolc órakor került adásba. Merész döntés volt, de helyesnek bizonyult: a Hősök terén tartott gyászszertartást és délután a 301-es parcellában való újratemetést folyamatos élő adásban közvetítette a Magyar Televízió. De jó és átgondolt volt ennek a napnak a „felvezetése” is. Megvásárolták és műsorra tűzték az újratemetés előtti napokban a Menedékjog c. dokumentumfilm-sorozatot, amelyben a romániai Snagovba száműzött Nagy Imre-csoport életben maradt tagjai emlékeznek az ott töltött évekre. (Vásárhelyi Miklós, Donáth Ferencné, Szilágyi Józsefné, Vas Zoltánné, Bácskai Vera.) Ezeket a filmeket is Ember Judit rendezte.

Közben persze jönnek az újabb és újabb változások. Az MSZMP reformkörei lázas tanácskozásokon követelik az újabb újításokat, az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) résztvevői egyre kiforrottabb elképелéseket dolgoznak ki a változások előkészítésére (választások, alkotmányreform, alkotmánybírság, stb.). Egenlő felekként kívánnak

részt venni az egyeztető tárgyalásokon, és nem tűrik, hogy az MSZMP diktáljon. Így létrejön a háromoldalú Nemzeti Kerekasztal (NKA), amely meg is tartja nyitó ülését június 13-án, és ezt a Televízió is élő adásban közvetíti. Ezt követi az ugyancsak tévé által közvetített második plenáris ülés június 21-én, ahol megerősítik, hogy az MSZMP felhagy a vezető szerep igénylésével és kinyilvánítják a többpártrendszer bevezetésének szükségességét.

Míg az EKA ülésein csak a Fekete Doboz forgat, a hivatalos televízió is egyre több mindenről tudósít. Nem csak tízezrek „bécsi kivonulásáról” (bevásárló-turizmus: hűtőszekrény és képmagnó), hanem a szovjet csapatok kivonásának megindulásáról, a „vasfüggöny” (a műszaki határzár) lebontásának megkezdéséről. Felmentik a nagybeteg Kádár Jánost a pártelnöki teendők alól (a funkciót négytagú elnökség veszi át), az országgyűlés leállítja a bős–nagygyarosi beruházást.

Az intézményen (az MTV-n) belül is – Virág elvtárs elhíresült szavaival élve – „a helyzet fokozódik”. Néhányan kilépnek a pártból, megalakul az MDF helyi csoportja, a hivatalos szakszervezet mellett új szakszervezet kialakulása kezdődik meg. Május végén a több mint 1 millió példányban megjelenő Rádió- és Televízió Újságban Chrudinák Alajossal, a külpolitikai műsorok főszerkesztőjével készült egész oldalas interjú. Ebben kifejti, hogy „purgatóriumban vagyunk”. Változások jönnek, és ahhoz, hogy a tisztítótűzből egy megújult televízió kerüljön ki, önálló műhelyek kellenek. Ugyanebben az újságban pár héttel később Wisinger István, az 1-es program igazgatója „pofozógép és húsdaráló” szavakkal jellemzi a televízió, és benne a saját helyzetét is. A múlt romjaiból kiemelkedve igaz és hiteles televíziót kell teremteni.

Az MTV műsoraiban egyre inkább tükröződik mindaz, ami a mindennapokban zajlik, mind a párton belüli harcokban (reformkörök és konzervatívok), mind az ellenzék megmozdulásaiban.

Közvetlen műsorkészítő munkánkat nem érintette, de sokunk fejében megfordult: Kádár János tragikus fordulatokban bővelkedő életében a történelem újabb fintora, hogy aznap halt meg, amikor a Legfelsőbb Bíróság kimondta a Nagy Imre elleni büntetőper semmisségét. (Július 6-án.) Kisebb „poén”, de dísztemetése, amelyet a tévé közvetített, pont akkor volt, amikor Bush elnök repülőgépe látogatása végén felszállt Ferihegyen.

Augusztus 20-án már nem ránk hárult a kétnapos ünnep műsorainak előállítására. Átvették viszont tavalyi kezdeményezésünket, a szentmise és a Szent Jobb körmenet közvetítését a Szent István Bazilikából. A szerkesztőségünk egy több mint fél óras filmet készített „Elveszett alkotmány” címmel, az átalakuló alaptörvény történetéről és a legújabb fejleményekről. (A Nagy Imre-filmnél bevált szerzőpáros: Gellért Kis Gábor és Sólyom László készítette.)

A Budapesti Körzeti Szerkesztőség adott lehetőséget arra, hogy Györffy Miklós riporterrel és Nádorfi Lajos operatőrrel egy friss tudósítást készítsünk arról, hogy hogyan ünnepelték augusztus 20-át 1989-ben a fővárosiak. „Rétegesen”, kicsit elkülönülve, csoportonként, „még kormányzó” pártként és ellenzékként. A műsor részletes bemutatására itt nincs mód, de talán a résztvevők felsorolása is érzékelteti, hogy elég alaposan körülnéztünk az ünneplők között.

A Várban kezdtük, az immár harmadszor megrendezett Mesterségek ünnepén. Itt megszólalt nemezkesztő, kovácsmester, a szervező népművelő, a kerületi ta-

nácselnök (Zágon Bertalan), kerületi lakosként és történészként Katona Tamás, Debreczeny Károly református lelkész, Csurka István (MDF) még szintén fenn a Várban. Az MSZMP a Margitszigeten tartotta népünnepélyét, itt megszólítottuk Iványi Pál KB-titkárt, a többiek közé elvegyülő Békesi László pénzügyminisztert, Fekete Sándor író. A Városligetben dr. Szántó Konrád ferences szerzetes, Fodor Gábor (FIDESZ), Krassó György (Magyar Október Pártja) és Tamás Gáspár Miklós nyilatkoztak. Mindenki hangsúlyozta Szent István érdemeit az államalapításban, abban, hogy letelepítette a magyarokat, és mindenki reménykedett abban, hogy az új idők új lendületet adnak a változásoknak, és később már együtt ünnepel a nemzet. (Mint tapasztaltuk, ez a mai napig nem valósult meg!) Számomra, aki szerkesztő-rendezőként jegyeztem ezt a műsort, igazán üdítő feladat volt az egész napos munka, a gyors montírozás, és augusztus 21-én már adásba is került a közel egy óras összeállítás. (A Budapesti Körzeti Szerkesztőségnek egyébként évek óta állandó munkatársa voltam a saját szerkesztőségi munkám mellett. Itt „kiélhettem” dokumentarista hajlamaimat, és aktuális műsor lévén a legfrissebb jelenségekkel szembeállhattunk. Sok minden múlik a személyiségeken is, a szabályok között sokféleképpen lehet lavírozni, és a Budapesti Körzeti Szerkesztőség vezetőjében (Varga László) megvolt a hajlam a dokumentarista megoldások keresésére és engedélyezésére. 1989-ben feljegyzéseim szerint még hét körzeti adás elkészítésében vettem részt.)

Miután Gorbacsov Németh Miklós moszkvai látogatása során kijelentette, hogy a Szovjetunió nem kíván beavatkozni a szövetséges államok átalakulási folyamataiba, a magyar kormány és az MSZMP is egyre inkább a nyitás irányába lépett. Ez konkrétan is nyitást jelentett, hiszen a Páneurópai pikniken augusztus 19-én több száz NDK-s állampolgár menekült át Ausztriába, a hónap végén pedig az egyre fokozódó feszültség hatására megnyitották a határokat és több tízezres menekültáradat indult meg Ausztriába, illetve az NSZK felé.

A Társadalomtudományi Szerkesztőségben ezen a nyáron gőzerővel folytak az 56-os forradalom és szabadságharc előzményeit, történetét, utóéletét bemutató sorozat munkálatai. (Előkészítés, anyaggyűjtés, forgatás, vágás.)

Ezen kívül lehetőségünk nyílt egy, évfordulóhoz kapcsolódó egyedi műsor elkészítésére. Kerestük a megoldást, hogy október 6., az 1848–49-es szabadságharc leverése kapcsán hogyan közelíthetnénk meg új szemszögből ezeket az időket. Végül is Barsi József huszárcapitány Utazás ismeretlen állomás felé c. naplója mellett döntöttünk, amely a szabadságharc után bebörtönzött, úgymond felségáruló tisztek életét, sorsát mutatja be. Ez a „másodvonal” volt a derékhad, ez adta a magyar honvédség főtiszti és tiszti karát a szabadságharc alatt. Az egyikük elleni hadbírósági tárgyalást rekonstruáltuk, bemutattuk az olmtüzi várbörtön fokozatosan enyhülő körülményeit (színészekkel), és végül egy képgalériában mutattuk be azokat a rabokat, akiket rabtársuk, Berzsényi Lénárd lerajzolt, s akikből a kiegyezés után sokan futottak be fényes karriert. A szöveghű közlés és rekonstrukció mellett a történész-narrátor (Simon V. Péter) szövegében elrejtettünk egy fontos üzenetet. Haynau hadbíróságai több mint 2000 (kétezer) halálos ítéletet hoztak, de közülük mindössze valamivel több mint 200-at hajtottak végre. Minden nézőnek eszébe kellett jusson, hogy az 56-os forradalom utáni megtorlásban több mint 300 embert végeztek ki. Tehát a Kádár-rendszerben a bosszúállás jóval nagyobb mértékű volt, mint az 1848–

49-es megtorlás! (A műsor október 5-én került adásba, 21 óra 30 perckor az 1-es programon.)

Szeptemberben folytatódik az átalakulás mikéntjéről való vitasorozat. 18-án lezárul a Nemzeti Kerekasztal tárgyalássorozata. Éles polémia zajlik az SZDSZ-es Tölgyesi Péter és Pozsgay Imre (MSZMP) között. Itt vetődik fel először az ún. „négyigenes” népszavazás igénye. (A köztársasági elnök megválasztása, a munkás-örtség feloszlata, a munkahelyi párt szervezetek és a vagyonelszámolás ügyében.)

Ezek a csatározások elfednek egy másik, a jövőt alapjaiban meghatározó folyamatot. Az ún. „spontán privatizáció” már 1988-ban megindult, azonban legálissá a július 1-jén elfogadott, a gazdálkodó szervezetek átalakulásáról szóló törvény tette. Az állami és vállalati vagyon széthordása oly mértékűvé vált, hogy év végén már korrigálni kellett a törvényt. (Ennek ellenére sok mai multimilliomos és milliárdos vagyona ekkor alapozódott meg.)

Az MSZMP, kihasználva helyzeti előnyét, igyekszik a változások élharcosává válni. Állampolgárként és nézőként ilyen gesztusnak értékeltük, hogy október 23-án Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök – a Parlament épületének arról az erkélyéről, ahonnan Nagy Imre is beszélt a néphez 1956. október 23-án, – bejelentette, hogy mostantól fogva Magyarország államformája köztársaság.

Legalább ennyire fontos változás, hogy az MSZMP XIV. (viharos) kongresszusán megtörténik a pártszakadás, Magyar Szocialista Párt néven új formáció alakul, de mindkét alakulat az MSZMP jogutódjának tekinti magát. (Ironikusan többen úgy fogalmaztunk akkoriban, hogy „kiment alólunk a párt, és ezentúl csak a fizetési listát írjuk alá”. Valóban soha többet pártjellegű képződménybe nem léptem be, csak szakmaiba. Persze a szakmai szervezeteken belül is előbb-utóbb „elvált a tudó a májtól” /Pozsgay Imre kifejezése/, de ez már végképp nem tartozik ide.)

Vállalásunkat teljesítettük, és október elsejétől újra indult minden vasárnap délelőtt 3 órás időtartamban az MTV 2-es programján a TÉVÉ MAGISZTER. Ennek a műsornak a vezető anyagát az a sorozat adta – hetente 1 órában – amelyben az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeit követtük, illetve próbáltuk értékelni az előzményektől a konkrét eseménytörténeten túl a megtorlásokig. A stúdióbeszéléseket gyakran szakították meg filmbetétek, etűdök, levéltári anyagok, híradóanyagok és egyéb dokumentum-felvételek. A műsorvezető Betlen János volt és két állandó történész szakértő Földes György és Varga László) kommentálta, (időnként egymással is vitakozva) a látottakat. Rajtuk kívül szemtanúként, vagy az események résztvevőjeként több tucatnyian szerepeltek a 12 adásban. A teljesség igénye nélkül megemlítek néhányat. A politikusok és résztvevők közül: Soós Gábor agrárközgazdász, Kőte Sándor, a forradalom alatt a Miniszterelnökségen dolgozott, Hegedűs B. András (Petőfi Kör), Litván György (Petőfi Kör), Nagy Elek (a Csepeli Központi Munkástanács elnöke), Halda Aliz (Gimes Miklós özvegye), szereplésük miatt kirúgott egyetemisták: Balogh Elemér, Búzás Andor, Simor András; a művészeti életből és a humán tudományok köréből: Fábri Zoltán filmrendező, Szilágyi Ákos költő, Réz András filmesztéta, Koczkás Sándor irodalomtörténész, Szépe György nyelvész, Fábrián László író, Szabados Árpád képzőművész, Voigt Vilmos néprajztudós; sportolók, újságírók: Borbély Pál, Szepesi György, Székely Éva, Gyarmati Dezső, Kárpáti György, Zsolt Róbert, Rózsavölgyi István, Baróti Lajos, Lengyel László; közgazdászok: Csendes Béla, Kopátsy Sándor, Bácskai Tamás, Gábor R. István; és még jó né-

hány történész: Berend T. Iván, Szamuely László, Molnár Miklós, Rainer M. János, Standiinsky Éva, Szakács Sándor.

Az archív felvételeken a fellelhető ismert képsorok mellett szerepelt Kádár Jánoson és Marosán Györgyön kívül mintegy „újdonságként” Bibó István és Fazekas György. Ugyancsak részletesebben idéztünk a korabeli, de be nem mutatott propagandafilmből, kiegészítve Nagy Imrének az utolsó szó jogán elmondott szavaival. Talán itt hangzottak el először az azóta már sokszor idézett mondatok: „elmaradt a bizonyítási eljárás”... „sorsomat a nemzet kezébe teszem le”... „bízom abban, hogy előbb vagy utóbb a magyar nép és a munkásosztály felment majd a súlyos vádak alól”... „eljön az idő, amikor igazságot lehet szolgáltatni. Súlyos bírósági tévedés áldozata vagyok. Kegyelmet nem kérek!”

A Magiszter sorozatába került bele egy frissen készült megrázó dokumentumfilm is, amely az 1956. december 8-i salgótarjáni sortűz eseményeit, és az áldozatok hozzátartozóinak a sorsát mutatja be. (Schiffer Pál filmje, címe Engesztelő 1956–1989)

A sorozat egészének a célja az volt, hogy történelmünknek sokáig tiltott és titkolt fejezetét a legsokoldalúbban mutassuk be, és ezzel segítsük az egészséges nemzet-tudat kialakulását. A visszhang, különösen azoknak a körében, akiket ma „véleményformáló értelmiségnek” neveznek, nagyon élénk és kedvező volt. A televízió saját video-kiadója, a Televideo felkérésére 1991-ben ebből a 720 perces filmfolyamból készítettünk egy 90 perces sűrítményt, amelyet tudomásunk szerint hosszú ideig sok iskolában használtak oktatási anyagként közelmúltunk történetének bemutatására.

Közben tovább gyorsultak az események. Bíró Zoltán lemondott az MDF elnökségéről, Antall József lett az új elnök, az MDF mozgalomból párttá változott.

A „nagy nyitás” után ismét korlátozzák a turistaellátmányt (4 évre 300 dollár!). Németh Miklós miniszterelnök bejelenti a horribilis (20 milliárd dolláros!) államadósságot.

Éles kampány folyik az SZDSZ–MDF vitájával a népszavazást megelőzően, végül is győz a „4 igen”, melynek egyetlen célja (így a mából visszanezve) csak a népszerű Pozsgay Imre köztársasági elnökké való megválasztásának megakadályozása volt, mert a másik három kérdésben már ugyancsak az „igenek mellett” döntött az országgyűlés.

Közben a televízió is igyekszik felvenni a változások ritmusát. Azon kívül, hogy egyre körültekintőbbek, frissebbek az aktuális műsorok, a filmvásárlásokkal is igyekeznek behozni a lemaradást. Így kerül bemutatásra Kósa Ferenc terjedelmes filmje Béres Józsefről, találmányáról, kálváriájáról (Az utolsó szó jogán), Zsombolyai János Halálraítéltek c. alkotása (Mécs Imre, Dobrossy Lajos, Fónay Jenő), egy portréfilm Kéthly Annáról, a „legférfiasabb magyar politikusszonyról”, Gyarmathy Livia és Böszörményi Géza két filmje, a filmszemlén díjazott Recsk, és a Faludy Györgyről készített portréfilm. „Aki nekiszaladt a demokráciának” címmel készített filmet Szobolits Béla az öngyilkos tiszakécskei tanácselnökről. Dicséretes, hogy ilyen hamar megvásárolták és műsorra tűzték. (Az esemény januárban volt.)

Szerkesztőségünk gondozott egy kisebb dokumentumfilm-sorozatot is. Pár évvel ezelőtt Schiffer Pál rendező és Havas Gábor szociológus készített Kovbojok címmel egy kétrészes filmet új vállalkozásba fogó fiatalemberekről. Velünk kopro-

dukcióban elkészítettek egy újabb epizódot, amelyben azt kutatják, hogy mire vittek, mennyire sikerült a vállalkozás. A három rész november végén került képernyőre.

Egyéb „apróságok” is színezték mindennapjainkat. A Parlament épületének tetőjén lekapcsolták a vörös csillagban a világtást, majd néhány nap múlva elkezdték a lebontását. Mindez a televízió nemrég megválasztott új párttitkárát arra indította, hogy kezdeményezze a Szabadság téri főépület homlokzatán levő ormótlan vörös csillag eltávolítását. Az elnök éppen nem volt itthon, és nagyon dühös lett, amikor hazatérve ezzel fogadták. A párttitkár azzal védekezett, hogy az országgyűlés határozata értelmében tilos a munkahelyeken pártszervezeteket működtetni, így a kommunista jelképnek semmi keresnivalója az épületen.

Nem is került vissza! Bereczky Gyula, az MTV elnöke pár nap múlva lemondott. No nem (vagy nem csak) a csillag miatt, hanem közben a kormány egy felügyelő bizottságot nevezett ki a rádió és a televízió ellenőrzésére. Az intézmény kíméletlen pártharcok színtere lett, és ezért ő nem tudja tovább ellátni a feladatát, így szólt az indoklás...

Közben a „szocialista tábor” többi államában is recseg-ropog a felépítmény. Prágában és az NDK-ban is tüntetéssorozatok vannak, annak ellenére, hogy a keletnémeteknek megengedték a szabad utazást. Prágában már a börtönöket is megjárt Vaclav Hável író az ellenzék vezére.

November végén még úgy tűnt, hogy a létező szocializmusnak egyetlen bástyája áll még szilárdan: Románia. Diadalittas jelentéseket láthattunk az RKP kongresszusáról, ahol tombolva ünnepelték a „Kárpátok géniusát”, Ceauscut és feleségét.

A történelem kereke azonban feltartóztathatatlanul forgott tovább. Egy hónapja, októberben még hatalmas díszszemlével ünnepelték az NDK fennállásának 40. évfordulóját, november végén pedig a lakosság már a berlini falat bontja: légkalapáccsal, csakánnyal, markológéppel, ki mihez tud hozzájutni.

December elején az érdeklődő nézők és tévések izgatottan figyelik a Máltáról érkező híreket. Nagy a várakozás és a reménykedés, hogy Bush és Gorbacsov ki mondják az Európát legutóbb felosztó Jaltai Egyezmény érvénytelenségét. Ez nem történik meg, de azért az átalakulások elfogadásának tűnik Gorbacsovnak az a mondata, hogy „függetlenedhetnek, ha akarnak”.

Itthon is feszült a helyzet. 10%-os forintleértékelés, a lakásgazdálkodási rendszer reformjának vitája, nemzeti csúcs és koalíciós kormányzati javaslatok az MSZP részéről.

December közepétől azonban mindent elsöpört a romániai események nyomán követése. Temesvárról jöttek az első drámai tudósítások, (Tőkés László lelkész kiszabadítására indult tömegmozgalom, a karhatalom kíméletlen fellépése következtében halottak tucatjai hevertek az utcán) megindultak a segélyszállítmányok, velük az újságírók. A mozgolódás átterjedt Bukarestre is, és 22-én már annak lehettünk szemtanúi, hogy a lázadók elfoglalták az egyik tévéstudiót, és onnan folyamatos élő adásban figyelhettük az eseményeket. Először csak a televízió aulájában néztük az adást, és románul tudó kollégáink fordítottak, aztán valakinek a bölcs döntése nyomán az adás kikerült az adókra és Aczél Endre műsorvezetésével az ország élőben követhette a romániai forradalom történéseit. Ez igazi bravúr és médiatörténeti esemény volt!

Az összes ünnepi műsor és egyebek mind háttérbe szorultak, az elkövetkező napokban is, mindenki a romániai fejleményeket figyelte izgatottan, egészen a diktátor házaspár kivégzéséig, a „kvázi” győzelemig. (Ezt a „kvázit” én teszem hozzá, a mai tudatommal.)

Ezt az írást nem lehet befejezni, csak abbahagyni. Nem lehet frappáns összefoglalót írni, tanulságokat levonni. Hiszen az események folyamatosan hullámzottak tovább, az 1990-es év elején átmenet jött a Magyar Televízió életében, amely az első szabad választásokig, tavaszig tartott. (És utána is újabb átmenetek jöttek.) És közben a „kertek alatt” elkezdtek szerveződni a későbbi plurális televíziózás első „osztagai”. A NAP TV 1989. augusztus 19-én sugározta első adását, utána hetente kétszer jelentkezett Budapesten és környékén. Majd a közszolgálati televízió „beszállítója” lett reggeli műsorokkal.

De ez már egy másik történet...

„Kié lesz a tudatipar?”

A NYOMTATOTT SAJTÓ ÉS A MAGYAR
RENDSZERVÁLTOZÁS 1989

Noha 1989-ről, mint a rendszerváltozás első évéről beszélünk, tudnunk kell, hogy ez a drámai változásokat felmutató vagy előkészítő esztendő nem január 1-jén kezdődött, s nem is december 31-én zárult le. Szóljunk akár a társadalomról, a gazdaságról, a politikáról, vagy dolgozatunk témájáról, a média (esetünkben elsősorban a nyomtatott sajtó) átalakulásáról, továbbá a „*kié lesz a tudatipar?*” kérdésre adandó kizárólagos válaszadás lehetőségéért, sőt jogáért folytatott, máig sem véget ért küzdelemről. A válasz ugyanis meghatározó fontosságú volt, és az is maradt. Hiszen ez az „iparág” (a későbbiekben még beszélünk erről), meghatározó szerepet tölt be a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális változások érvényesülésében, vagy bukásában, a politikai hatalom megszerzésében, megtartásában, vagy elvesztésében. A rendszerváltozás máig sem lezárt történetének évtizedei erről is szólnak.

„AGYAMBAN KOPASZ CENZOR ÜL”

Bárány Anzelm szerint: „1989 a csodák éve volt, 1990-ben kiderült, hogy csodák már nincsenek, a médiahatalom nem vész el, csak átalakul.”¹ Ez a tanulmány a médiahatalomért folytatott küzdelemről, mindenekelőtt a sajtóirányítás, a sajtókínálat, a szerkesztőségek, az újságírók változásairól – elsősorban a nyomtatott orgánumokról – szól, a terjedelem szabta korlátok között, jobbára csak jelezve azokat a momentumokat, melyek kifejtése egyenként is önálló tanulmány témája lehet. A háborúság ugyanis, a médiahatalom átalakulásának első nagy csatája az írott sajtó privatizációja, átalakítása, új orgánumok megteremtése, és az újságok jelentős és fontos részének külföldi kézbe való átjatszása körül zajlott. Szintén Bárány Anzelm fogalmazta meg: „A média fontosságával mindenki tisztában van, legfeljebb a status quo haszonélvezői a nyilvánosság előtt megpróbálják ezt *elbagatellizálni*. A *tömegkommunikáció szerepe a politikai akaratképzésben* mindenhol megnövekedett az elmúlt évtizedekben. Különösen nagy jelentőségre tett szert a *közösségihiányos, értékválságba került Magyarországon a rendszerváltozás idején*.”² (kiemelés: S. Z.)

A gyökerek tehát mélyen az 1945 utáni magyar történelembe, a Rákosi- és a Kádár-korszakba nyúlnak,³ melynek végén a médiumok és az újságírók egy része – mindenekelőtt a Magyar Nemzet, a Magyar Hírlap –, a készülődő változások mellé állt, és kétségtelen érdemeket szerzett a Kádár-rezsim bukásában, a minden hibájával együtt is joggal demokratikusnak minősíthető Magyarország létrejöttében. (Mindehhez persze a kétpólusú, hidegháborús világ átalakulása, a Szovjetunió és a szocialista rendszerek agóniája teremtette meg a kereteket.) A téma részletes feldolgozására ezúttal nincs lehetőség, csupán néhány rövid idézet erejéig térünk csak ki a történetek lényegére. A citátumok megvilágítják, mi egyebek közt az oka annak, hogy az *ellentétek máig is kibékíthetetlenek*. A folyamatról, a sajtó szerepéről Bajomi-Lázár Péter alább idézendő munkái és Bárány Anzelm már hivatkozott könyve (számos más szerző mellett) részletesen szólnak. Bárány Anzelm a „Volt egyszer egy

sajtószabadság (médiá és politika 1987–1997)” című tanulmánya⁴ pedig a változások egyik legjobb összefoglalója.

Bajomi-Lázár Péter így fogalmaz: „A változások különösen a nyolcvanas évek második felében gyorsultak fel: a magyarországi nyomtatott sajtó kiszabadult a politika fogságából, és saját, gazdasági logikáját kezdte követni. Az elektronikus média átalakulása azonban később.”⁵ Ugyanő így írt egy rövidebb, még az első Orbán-kormányt bíráló tanulmányában: „A lojális és a kritikus koncepció közötti konfliktus gyökerei a rendszerváltás idejére nyúlnak vissza. 1988 és 1990 között az újságírók aktív szerepet játszottak az átalakulásban. Leleplező, kritikus írásaikkal hozzájárultak a régi rendszer legitimitásának felbomlásához és a tabuk nélküli közbeszéd megteremtéséhez. Fontos szerepük volt abban, hogy az emberek megtanulják a demokratikus játékszabályok alkalmazását, és legitimnek fogadják el az új rendszert.”⁶

A szerző mondandója néhány kiegészítést kíván. Ma már kijelenthető, hogy a sajtó azon része, mely igyekezett kiszabadulni a politika fogságából, nagyon gyorsan, részben önként, de még inkább gazdasági és politikai nyomásra, valamint a Kádár-korszak végén kivívott *politikacsináló, hatalombefolyásoló* pozíciója védelmében, továbbbi fenntartására, sőt fokozására törekedve, gyakorta önmagát önként bezárva, ismét börtönben találta magát, s a régi tabuk helyett újakat plántált az agyába. Az a bizonyos cenzor, akiről azt mondták (mondtuk), hogy az újságírók fejében lakik („*Agyamban kopasz cenzor ül*” énekelte egykor az Európa Kiadó), máig ott is maradt jobbára, csak más eszközökkel, máshonnét fizetve, más tartalmakra figyelt, figyel árgus szemekkel, nyitott fülekkel.

Ez a helyzet természetesen még mindig jobb, mint amikor egyetlen hatalmas cenzor, vagyis az egyetlen párt szabta meg a játékszabályokat. Ma hány tulajdonos, gazdasági vagy politikai érdekcsoport, annyi „cenzor” igyekszik saját orgánumaiban saját érdekeit képviselni. Ez akkor is igaz, ha a befolyásolók között hiba lenne mindig egyenlőséget tenni; s tény az is, hogy ezen körülmények között talán több az esély a valóság kihámozására, mint korábban, habár illúzióink azért nem lehetnek.

A szabadulás valódi szándéka, ami egyébként igencsak átmeneti volt, a rendszerváltás körül is csupán két napilapnál, Magyar Nemzetnél és a Magyar Hírlapnál (és a rendszerváltás körül újonnan alakult orgánumok egy részénél), valamint a hetilapok közül például az akkori „ÉS”-nél, valamint egyes folyóiratoknál érhető tetten; a Népszabadságról és a Népszaváról mindez nem mondható el. S még egy megjegyzés: a demokrácia sokszor sanyarú mai állapota jórészt a médiának is köszönhető. Ugyanis a sajtó a rendszerváltás idején nem vette a fáradságot (a jelek szerint nem is akarta), hogy elmondja: valami új, az állampolgárok elsőprő többsége számára ismeretlen társadalmi, politikai berendezkedés: a demokrácia, a többpártiság, a valódi parlamentarizmus köszönt ránk; új játékszabályokkal, és elsajátítandó, majdan begyakorlandó ismeretekkel. *Ez a sajtó, és a vele szemben erőtlén politika történelmi vétsége volt.* (Joggal írta ifj. Fekete Gyula, mint az MDF országgyűlési képviselője még 1992-ben, hogy a magyarországi átmenet sajátosságai miatt nem került sor nálunk arra, „ami pl. a volt keletnémet tömegkommunikáció és sajtó területén. Ott a pártállami propagandában vétkes munkatársakat elbocsátotta az új szövetségi állam.”⁷) Mások, a mondottakkal összhangban, viszont eltérően értékelik a folyamat lényegét. Gróh Gáspár úgy látja, hogy miként az 1956-os forradalom

legfontosabb előzménye az SZKP XX. kongresszusa volt, úgy a nyolcvanas évek második felének moszkvai változásai, a glasznoszt, vagyis a nyilvánosság, nyíltság lettek a szocialista országokban, jelesül a Magyarországon is végbement változások gerjesztői.⁸

Fontos megemlíteni az 1986. évi II. törvényt, mely a szocialista országok közül elsőként kísérte meg a sajtót önállóan szabályozni. Ez a törvény azonban, mint a nyilvánosság helyzetével foglalkozó MSZMP KB ülés (1989. március 29.) dokumentumainak egyikében olvasható, noha átfogóan szabályozta a sajtó feladatait, mindenekelőtt a sajtó és az újságírók jogállására összpontosítva, ám paragrafusai „nem azt a célt szolgálták, hogy a törvény elismerje minden ember jogát a véleménynyilvánítás szabadságához, és a sajtószabadsághoz”⁹ (kiemelés: S. Z.)

Gróh Gáspár szerint, a jövőben születő elemzések majd eldöntik, „hogyan egyes reformista vezetők háttérhátjának, társadalmi támogatottságának kiépítését célozta-e, s ekként a hatalmi elit önátmentő manővereinek egyike volt, vagy pedig valóban a nyíltság tényleges emberi, társadalmi szükségletének el- és felismerésén alapult.”¹⁰ A szerző úgy látja, hogy a média, „amely a pártállamban még annyira sem volt önálló, hogy szolgálója lett volna a hatalomnak (mert csupán az apparátus egyik alrendszere volt), lázas buzgalommal kezdte teljesíteni a legfrissebb iniciatívát.” Szerinte hamarosan olyan látszat keletkezett, mintha a politikai rendszer határait a sajtó feszegetné, holott „annak akaratát hajtotta végre.”¹¹ Persze az is igaz, hogy a megingott apparátus és a „régipárttagok ortodoxiájával szemben a sajtó, ha megfontoltan és óvatosan is, de a reformok mellé állt.”¹² Erre lehetőséget adott a korábbi centralizált rendszer gyors felbomlása, a központi hatalom megroppanása. „E folyamat során az egyes ágazatok és azok elemei, élve beavatottságukkal, az információhoz jutás monopóliumával, eredményes kísérleteket tettek maguk önjáróvá tételére.”¹³ Vagyis: a korábbi centrumtól elszakadva, „az egyoldalú függés helyzetét laza, de eltérhetetlen és kölcsönös informális kapcsolattá alakítsák és így próbálják megőrizni a korábbi hierarchiában kivívott helyüket.”¹⁴

A folyamatban a sikert garantálta, hogy a változások *megfeleltek az ellenzék* törekvéseinek is. Mert a centralizáció felszámolása, a magánosítás, a nyugati irányulás erősítése, a külföldi tőke beengedése, „a központi struktúrától való függés leépítése, az etatista állam gyöngítése fölöttébb vonzó jelszavak voltak. Ráadásul az egykori vezetőréteg, a »nómenklátúra« önátmentő akciójában felmérhetetlen előnyt jelentett, hogy akciója közös érdeket fejezett ki. A sajtó esetében ez azt jelentette, hogy az adott struktúra befagyasztásakor számíthatott a társak szolidaritására, arra, hogy a kölcsönösség elve alapján egymást legitimálhatják... A fordulatot kicsikaró értelmiség ábrándjaiba nem csekély illúzió vegyült, s csak elkésve érzékelték, hogy a politikai hatalmat földaló »új osztály« a hatalom más ágaiba, formáiba csoportosítja erőit.”¹⁵ Tény – mint Gróh Gáspár is fejtegeti –, a sajtó egyik része az adott helyzetben a még hiányzó, vagy csak alakulató demokratikus fórumokat is pótolta, s ezzel szerzett kérés életű megbecsülést magának. De a már felmutatott okok miatt, ez a megbecsülés hamarosan szertefoszlott, és a *sajtó társadalmi elismertsége óriásit zuhant.*

KIÉ LEGYEN A MÉDIAHATALOM?

De milyen is volt a helyzet, amely a rendszerváltozást közvetlenül megelőzte? A Medvetánc már idézett számában¹⁶ „A nyilvánosság állapota – diagnózis” című alfejezetben az írás szerzői megállapítják, hogy a hazai nyilvánosság nem tölti be azokat a funkciókat, amelyeket egy modern társadalomban be kellene töltenie. Nem segíti az „állam és a civil társadalom közötti közvetítés megteremtését, a hatalom feletti társadalmi ellenőrzés megvalósulását.” Nem segíti elő a reális helyzetértékelést, a kialakult válság összetevőinek feltárását. Nem mutatja meg a válságból kivezető utat, „a felelős állampolgári magatartás, a mi-tudat kialakítását... a vezetés iránti bizalom, a problémák megoldhatóságába vetett hit helyreállítását.” Kifejtik: a tömegkommunikációs eszközök nem tesznek eleget a felülről lefelé irányuló tájékoztatás kívánalmainak, az információkat szelektálják, késleltetik, az informatív és a propagandisztikus elemeket összemossák...” az egyes társadalmi csoportok elleni hangulatkeltéssel félrevezetik, illúziókba ringatják a közvéleményt... Egészében véve ezek az eszközök a *hatalom gyakorlásának eszközei*.¹⁷ (kiemelés: S. Z.) Vagyis: Bárány Anzelm szóhasználatával, működött a „tudatipar”.¹⁸

A médiaháborúk ennek az „iparágnak” a birtoklásáért folytak, s változó intenzitással tartanak mindmáig.

A médiaviszonyok rendezésére irányuló első kísérletre 1989-ben, a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain került sor. De mint Elek István írja: a rendszerváltozás „első jelentős szakaszában a nemzeti kerekasztal tárgyalásain sem találtuk a helyes utat”, mert már ott is hiányzott a politikai erők közötti „elemi egyetértés” és a legfontosabb három szereplő közül „már akkor is csak egynek, az MDF-nek, illetve leendő jobboldali szövetségeseinek fűződött érdeke a médiaviszonyok szabályozott átalakításához, illetve a médiavilág minél korábbi demokratikus ellenőrzés alá vonásához.” Ők ugyanis, a bomló kádári médiavilágban zömében „politikai versenytársaiknál kintebből, távolabbi szociokulturális közegből próbáltak betörni az érdekeikkel, problémáikkal, világlátásukkal. Csak a médiavilág átalakulásának intézményes kontrolljától remélhették értékeik méltányos érvényesítését, értékrendjük médiabeli jelenlétének erősödését, kétségtelen hátrányuk csökkentését. Az MSZMP-nek korántsem volt sürgős a dolog. Még azt gondolhatta, hogy helyzetben van, a status quo őrzése inkább neki kedvez.”

Az SZDSZ sürgette a változásokat, de ellentétben az MDF-fel, a médiaviszonyok spontán megújulásában látta érdekeinek megfelelő szolgálatát. „A médiumok, illetve az újságíró-társadalom erősödő tempójú függetlenedése, kiszabadulása a pártállami kontroll alól, azaz a status quo spontán, szabályozatlan átalakulása sokkal több haszonnal jár számára, mint ha a többi politikai szereplővel egyeztetett, ellenőrzött folyamat vezet el a választásokhoz.” Úgy vélték – és az idő igazolta is őket –, ha a kerekasztal résztvevői által együttesen létrehozható kontroll már a választások előtt kiterjedne a médiavilágra is,¹⁹ „ez korlátozná a saját értékviláguk térhódítását e közegben. Holott a legalaposabb okkal ettől remélhették a politikai tőkéjük növekedését, pártjuk erősödését – vélelmezték éleslátóan.”²⁰

A mindezek következtében a média-albizottság tárgyalásai eredménytelenek lettek, s az elkövetkező események igazolták az egymással szemben állók „félreállításait és számításait.” A megegyezés elmaradása azzal járt, hogy az első szabadon választott kormány hivatalba lépéséig, tehát csaknem egy éven át, vagy az eredeti, fennálló

pártállami helyzet él tovább, vagy minden demokratikus ellenőrzést nélkülöző spontán változások következnek be, amelyek „a jobb érdekérvényesítő képességű politikai erőknél, illetve a velük együttműködő médiabeli érdekcsoportoknak kedveznek.” A nyilvánosság kérdései az Ellenzéki Kerekasztal szinte minden megbeszélésén szerepeltek. Ennek ellenére a tárgyalások lezárásakor jószerént ott tartottak, mint a kezdetekkor.²¹

A médiaháborúnak nevezett folyamat immár több mint két évtizedes története tehát arról szól (és szól napjainkban is), hogy sikerülhet-e a társadalom meghatározó részének, a – nevezzük így – „szabadelvű/konzervatív/jobboldali” csoportoknak súlyukkal arányban álló mediabefolyást szerezni, egyebek közt a szabad véleménynyilvánítás, illetve a hiteles információkhoz jutás *alkotmányos jogának* maradéktalan érvényesüléséért. Rövidebben: a *sajtószabadság* megvalósulásáért. A szabadelvű konzervatív csoportok számos kísérletet tettek a „médiacsúszó” létrehozására, vagyis a demokratikus jogokkal való élés széles körűvé tételéért, ám ezt a sajtószabadság jelszavát (és nem elveit) jól megválasztott, számára politikailag, társadalmilag, kulturálisan fontos alkalmakkor zászlajára tűző másik fél, mindmáig minden eszközzel megakadályozni igyekszik. Mert jól tudja: *a média sokkalta nagyobb hatalom, mint azt sokan állítják.* Főleg azért, mert a rendszerváltozást közvetlenül megelőzően kezdődött küzdelem ahhoz a százméteres futóversenyhez hasonlít, amelyben az egyik versengő féltávnyi hátránnyal indul.

Röviden térjünk ki a rendszerváltozást közvetlenül megelőző időszak óta változó intenzitással, ám folyamatosan tartó harc lényegének összegzésére, melyet közkeletűen *mediaháborúnak* nevezünk. Tudjuk, már Napóleon is veszedelmes erőnek minősítette a sajtót („Három ellenséges újságtól jobban kell félni, mint ezer szuronytól.”), s ma már számosan állítják, hogy a média mondhatni negyedik hatalmi ágga lépett elő.²² Mások viszont úgy látják, hogy koránt sincs akkora befolyása a társadalomra, a politikára, mint első pillanatra vélnénk. Az eltérő nézetek, érvrendszerek átfogó ismertetésére ebben tanulmányban nincs lehetőség. Ezért csak röviden vegyük szemügyre az eltérő – és jellemző – vélemények némelyikét.

David Hemlin, a San Diegó-i egyetem médiaprofesszora, egy 2000. októberben, Budapesten tartott előadásában például azt fejtegette, hogy korábban maga is hajlott a média „mindenhatóságának” elismerésére, ám a vietnámi háború és a sajtó viszonyának, valamint a Watergate-ügyben a sajtó által játszott szerepnek a vizsgálatával arra jutott, hogy a média jelentőségének ilyen értelmezése túlzó. Előadásának végén pedig így fogalmazott: „A sajtónak fontos szerepe van a mai világban. Nem igaz azonban, hogy a modern társadalmat a média uralná, hogy a demokráciát felváltotta a »médiokrácia«...”²³

Hemlin Amerikára és a bejáratott nyugati demokráciákra (sem?) érvényesíthető mondandóját, a hazai (és a térségi posztkommunista) viszonyokról szerzett ismereteinkre támaszkodva legalábbis kiegészíthetjük. Mert megalapozott a vélemény: Magyarországon, ahol a demokrácia, a demokratikus gondolkodás inkább intézményeiben, semmint a társadalmi tudat szerves részeként létezett – s jórészt létezik – a rendszerváltozás óta, ha nem is minősíthetjük „mindenhatónak” a médiát, ám a birtoklásáért, befolyásolásáért vívott időnként kíméletlen harc arra mutat, hogy éppen demokratikus létünk csökevényessége miatt, nálunk a felvázoltnál sokkalta nagyobb befolyással rendelkezik – rendelkezik – a nyomtatott és mindenekelőtt

az elektronikus sajtó. Ha nem így volna, mi magyarázná a rendszerváltozás hajnalán kezdődött, médiaháborúnak nevezett, leginkább a pártok és szellemi holdudvaruk, továbbá a mögöttük álló (elsősorban nem csak hazai) gazdasági érdekcsoportok által vezényelt küzdelmet? Egyébként miért lett volna a rendszerváltozás „nulladik” évének egyik emlékezetes mozzanata 1989. március 15-én, a Magyar Televízió Csengey Dénes általi, „kézrátétellel” történt, 80-100 ezer tüntető előtti szimbolikus lefoglalása? Csupán emlékeztetőül: a 12 pontból álló „Mit kíván a magyar nemzet?” című követelés-lista, melyet Cserhalmi György olvasott itt fel, 3. pontja így szólt: „Szólás-, sajtó-, lelkiismereti és oktatási szabadságot. Számolják föl a hírközlés állami monopóliumát. Oszlassák föl az Állami Egyházügyi Hivatalt.”²⁴ (kiemelés: S. Z.) Okszerű kérdés tehát: Ha valóban nem oly’ nagy a sajtó szerepe, miért történik minden kormányváltáskor Magyarországon, hogy az új hatalom mindent megtesz média-befolyásának növeléséért, a régi pedig a már birtokolt pozíciók lehetséges megőrzéséért?

Az amerikai professzor 2000. októberi mondandóját – mondhatni megelőlegezve – cáfolta a nyolcvanas évek végén a Medvetánc című folyóirat, melyben ezek olvashatók: „Az államosított közélet kihalásra ítélte az érdekelismerésre képes és politikai akaratnyilvánításra hajlandó közembert, a gazdaság totális államosítása száműzte a gazdaszellemet, a tulajdonosi viselkedést. A szélesebb társadalmi nyilvánosság a gazdaság hatékony működésének is nélkülözhetetlen feltétele. Az információtermelés olyan iparággá vált, amely alapvetően befolyásolja a gazdaság és a társadalom minden területének működését. Az információs ipar fejlődése az egyes társadalmak jövőjének egyik meghatározója.” (kiemelés: S. Z.) Ugyancsak ebben a dolgozatban található az azon fajsúlyos megállapítások, amelyek igazolták a média szerepének rendkívüli fontosságát Magyarországon. Az írás megfogalmazza: a nyilvánosság „a demokratikusan választott hatalom működésének átláthatóságát jelenti... A nyilvánosság demokráciát, demokratikus társadalmi gyakorlatot feltételez.” Majd: „A tömegkommunikáció működése és a hatalom átláthatósága egymástól elválaszthatatlanok... A hatalom demokratikus ellenőrzésének információszükséglete megköveteli a politikai nyilvánosság sajátos szerkezetváltását, egy-központúságának felszámolását.” A későbbiekben megállapítja: a nyilvánosság „a demokratikusan választott hatalom működésének átláthatóságát jelenti... A nyilvánosság demokráciát, demokratikus társadalmi gyakorlatot feltételez.” (kiemelés: S. Z.) S végül: „A tömegkommunikáció működése és a hatalom átláthatósága egymástól elválaszthatatlanok... A hatalom demokratikus ellenőrzésének információszükséglete megköveteli a politikai nyilvánosság sajátos szerkezetváltását, egy-központúságának felszámolását.”²⁵

A liberális beállítottságú Bajomi-Lázár Péter szerint: „A »médiaháború« nem politológiai fogalom, hanem a publicisztikában használatos *metafora*.” (kiemelés: S. Z.) A szerző szerint a kilencvenes évek elejének sajtója használta először annak a konfliktusnak a jelölésére, amely egyfelől az újságíró társadalom egy része, a baloldali és a liberális ellenzéki pártok (az MSZP, az SZDSZ és a Fidesz) és Göncz Árpád köztársasági elnök, másfelől az újságíró-társadalom fennmaradó része, a kormánypártok (az MDF, az FKGP és a KDNP) és Antall József miniszterelnök között feszült. Megfontolandó Vass Csaba megfogalmazása is. Szerinte a „háború” elnevezés helyessége kérdéses, habár: „a média nem egyszerű közvetítő eszköz, hanem *fegyver*.”²⁶

A szerző a továbbiakban úgy véli: „A médiaháború megnevezés... valójában a *fegyverekért vívott harc megjelölése...*”²⁷ (kiemelés: S. Z.) A lényeg tehát *megőrizni mindazon szellemi és materiális pozíciókat, amelyek a rendszerváltozás során erősen vitatható módon alakultak ki, s hoztak létre egyértelmű szocialista, de főként liberális médiatúlsúlyt. Mi több: őrizni – ha lehet bővíteni – akarják mindazon szerepeket, melyekből, amolyan szelektált ellenzékiességgel, a kormányzókat csak akkor támadják, ha azok szabadelvű, konzervatív, keresztény, jobboldali színezetűek. Mindig is a – nevezzük így – „jobboldal” ellenzékei, függetlenül attól, hogy azok kormányon vannak-e, vagy sem. (Ne legyünk elfogultak: erre, ha nem is egyenlő mértékben, de a politika mindkét oldalán mutatkozik hajlandóság.)*

Bárány Anzelm kitűnő munkája bevezetőjében idézi Albert Scharf professzort, a nyugati közszolgálati adók szövetségének elnökét. Scharf a liberalizáció mérlegét megvonva ezt írta: „A valóságban azonban a kommunikáció liberalizálódásának és individualizálódásának ez a csábító kilátásba helyezett folyamata piacgazdasági kényszerpályák diktatúrájává merevül: annak van értelme, ami üzletet ígér, ami nyereséggel kecsegtet, ami profitot hoz. Egy felvilágosult idealizmus pozitív szelekciót remélt a szabad versenytől, valójában azonban a verseny egyelőre csak a gazdaságilag erősebbet segíti sikerhez. Ezen a területen a médiapiac sem kivétel. « Az éles bírálatok mégis a legritkább esetben jártak együtt a médiából való kivonulással. A humánértelmisség nagyon is tisztában volt azzal, hogy a politika és a gazdaság irányultságát a szélesebb értelemben vett kultúra adja meg, amelynek fő közvetítője – médiuma – maga a média. A médiaháború hevességét is éppen ez, vagyis *a tét nagysága* magyarázza.”²⁸ (kiemelés: S. Z.)

„... AKI ELADJA SAJTÓJÁT...” – HARC A NYOMTATOTT ORGÁNUMOKÉRT

A magyar újságírók rendszerváltásig egyetlen, 1945-ben létrehozott, s a mindenkori politikát hűségesen kiszolgáló (talán az 1956-os forradalom és szabadságharc rövid időszaka volt kivétel) szervezete a Magyar Újságírók Országos Szövetsége, melynek majd' minden újságíró a tagja volt, az idők kerekének forgásáról csak lassan vett tudomást; a szervezet hivatalos fórumának, a mindmáig létező Magyar Sajtónak 1989-es évfolyama legalábbis erről tanúskodik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne indult volna meg erjedés a szervezetben is, s ne lettek volna újságírók, akik hátrározottan vettek részt a változások előkészítésében. Hogy volt min változtatni, arra jó példa a MÚOSZ 1985-ben írt etikai kódex tervezetének egy részlete. Eszerint: „A Magyar Népköztársaság Alkotmányában rögzített sajtószabadság szellemében legjobb tudásukkal, szocialista elkötelezettségükkel a valósághoz hűen tájékoztatják a közvéleményt.

Az újságírók tevékenységét a szocialista erkölcs (!) normái irányítják, s e normákat kötelezően betartják munkájukban, közéleti szereplésükben, magánéletükben... Az újságíró hivatása gyakorlása során köteles

– információt a szocialista Magyarország iránti elkötelezettséggel beszerezni, feldolgozni és közzétenni...

– a magyar társadalom szocialista jellegének gyarapításán munkálkodni...”²⁹ És még egy példa a lehetséges sok közül: „A sajtó központi irányításának igazolását a nyolcvanas években is még mindig a burzsoá látszatszabadságról szóló régi tételek jelentették: »A polgári kommunikáció elméletek a tömegtájékoztató végső célját

a zavartalan (szabad, demokratikus) információáramlásban jelölik. A szocialista tömegkommunikáció számára ez a cél nyilvánvalóan kevés. A mi tömegkommunikációnk számára az információáramlás eszközértékű« (Tájékoztatáspolitikai ismeretek II. 1985:35).”³⁰ Az akkori (csak az akkori?) helyzetre jól illik egy Barry Goldwaternél³¹ származó idézet, aki egyszer ezt mondta: „Azon tűnődöm, hol lenne ma a kereszténység, ha mai riporterek közül került volna ki Máté, Márk, Lukács és János?”

Különösebb elemzésre, magyarázatra a szövegek nem szorulnak.

Az 1989 januárjában közzétett etikai kódex tervezetben, noha kétségtelen változás tapasztalható, ám az akkor még egypárti rendszerhez való hűség változatlanul döntő kívánalom. Az újságíró ugyanis „...köteles tiszteletben tartani a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjét, nemzeti és nemzetközi érdekeit...”³²

Éles vita bontakozott ki a szervezetben a magyar újságírók legrangosabb szakmai elismeréséről, a Rózsa Ferenc díjról. Mind többen akadtak, akik szerint a díjat át kell nevezni, hiszen Rózsa Ferenc illegálitásban végzett munkája – mint mondták – kiemelkedő, Rózsa Ferenc az antifasiszta harc mártírja, példaértékű kommunista, ám nem volt újságíró, és csupán az illegális Szabad Nép két számának szerkesztése fűződik hozzá. A szimbolikus fontosságú nézetkülönbség időnként személyeskedő szóváltássá fajult.³³

Ugyancsak számos konfliktus forrása volt a már hosszabb ideje aktívan működő *Nyilvánosság Klub Egyesület* működése is, hiszen az újságíró szövetség „ortodox” tagjai gyanakvással vegyes félelemmel tekintettek az egyesületre. Gázsó L. Ferenc, akoriban a Magyar Hírlap munkatársa, az egyesület megfigyelő testületének nevében egész oldalas cikket írt, melyben egyebek közt ez olvasható: „A jóindulattal féltőknek annyit mondhatok: *bárcsak ott tarthatnánk*, hogy hamarosan nem lesz mit megfigyelni, ellenőrizni a honi nyilvánosság állapotán! A sandák – ők azok, akik tavaly januárban, az egyesület szervezésének kezdetekor rendőrért kiáltottak a székház Rózsa Ferenc termében –, szóval a sandák még mindig ellen-MŰOSZ-nak állítják be a Nyilvánosság Klubot. Az egyesület azonban nem valami ellen, hanem *a társadalmi nyilvánosság kiteljesedése érdekében* alakult. A hangsúlyt ezúttal *a társadalmiságra* helyezem, melynek része – ha mégoly meghatározó része is – a nyilvánosság. A Nyilvánosság Klub nyitott. Céljaiban, a tagságát tekintve *nem sajtószervezet*. Már csak ezért sem tekinthető ellen-MŰOSZ-nak. Ahogy a MŰOSZ sem ellen-Nyilvánosság Klub”.³⁴ (kiemelések G. L. F.)

A Magyar Sajtóban Nagy Imre újratemetés után, augusztusban, páros oldalon (ez azért hangsúlyozandó, mert a fontosnak tartott anyagok helye mindig a páratlan oldal), a lap alján, minden kommentár nélkül keretben közölték a rehabilitált újságírók névsorát. Ezek: „*Bohus Mátyás, Deli István Pál, Erdődy János, Fonyó János, Földes Péter, Futó Dezső, Gál Ferenc, Heresznyei Tibor, Hódy Imre, Jakabfi István, Kelenvári János, Körössényi János, dr. László István Péter, Lócsei Pál, dr. Nagyrévi Neppel György (külföldön él), Obersovszky Gyula, Pális Pál, Pálkövi Gyula, Sándor András, dr. Sándor István Tamás, Szegedi Miklós, Szolcsányi Ferenc, Tóth Géza, Tóth Kornél, Vásárhelyi Miklós, Vészi János, Vészi Jánosné Nagy A. Erzsébet, Vincze Lajosné Udvary Gyöngyvér.*

Postumus: Folly Gábor, Gáli József, Geleji Dezső, Gimes Miklós, Haraszi Sándor, Keller Jenő, Kemény András, Király Géza, Losonczi Géza, Saly Géza, Schannen Béla.”³⁵ Legalább a „Postumus” kategóriában kellett volna az 1956 után kivégzettek neve mellett megjegyezni a halál okát. Ám ez, akkor meghaladta szervezet erkölcsi erejét.

Ehhez a névsorhoz jól kapcsolódik Várkonyi Endrének az 1989. október 23-i számban megjelent „»Csak« a sajtó erkölcsi felelősségéről van szó” című írása, melyben egyebek közt ez olvasható: „Van, aki korábban azzal büszkélkedett – igaz, többnyire borközi állapotban –, hogy embert ölt az ÁVH szolgálatában. Ma pedig cikksorozata és könyve jelenik meg, feltárva az igazságot Nagy Imréről és mártírtársairól (akiket akkor bűntársaknak írt és mondott.) S ugyancsak tolaakszik a nyilvánosság első vonalába az a nehéz gyermekkorát hangoztató író-újságíró, aki az 1956 októberének 30. évfordulója alkalmából díjazott sorozattal bizonygatta a megtorlók iránti hűségét... A nagy nemzeti megbékélés jegyében azt is el kell felejtetni, hogy ők bezzeg Ponciustól Pilátusig szaladgáltak, ha megjelent valahol olyan újságíró neve, aki »kompromittálta magát« 1956-ban.”³⁶ A cikk névtelenjei és sokan mások, még hosszú ideig töltöttek, néha – igaz, fogyó számban – még töltenek is be szerepet a hazai sajtóban. Egyetlen példa: Kanyó András, aki Pálffy József után 1990 őszéig volt a Magyarország főszerkesztője; a hírszerzőből lett újságíró kitüntetést kapott az 56-os forradalom leverésében szerzett érdemeiért és ő készítette az utolsó Kádár-interjút.³⁷

Albert Camus szerint: „...aki eladja sajtóját, az ezzel eladja a jogát a nemzeti öntudat megteremtésére.” A magyar sajtó rendszerváltozás-kori története, s mindaz, ami eztán következett, javarészt Camus-t igazolja.

Az írott sajtó változásai közül ezúttal mindenekelőtt a megyei sajtó és a nagy, országos napilapok sorsával foglalkozunk. Elöljáróban annyit: a rendszerváltozás körüli években, 1990-hez közeledve fokozódó mértékben jelentek meg új lapok a standokon. A friss orgánumok egyik része – például a Reform³⁸ – még az MSZMP illetékeseinek – jelesül Berecz Jánosnak – kezdeményezésére, s áldásával, afféle biztonsági szelepként kezdte meg működését, és hamarosan standokra került a bulvár igényeket kielégítő Mai Nap is. Mások pedig – például a Szekszárdon megjelenő, de országosan is terjesztett magát független orgánumként megjelölő Dátum, melynek főszerkesztője Bába Iván volt –, már az ellenzéki erők kezdeményezése nyomán láttak napvilágot. Létrejöttek 1989-ben a pártorgánumok, valamennyi hetilap (Magyar Fórum, Beszélő, Magyar Narancs, Kis Újság), melyek példányszámukat tekintve sosem voltak versenyképesek az akkor már bejáratott heti sajtótermékekkel.³⁹ A médiabirtoklás iránti növekvő igényt jól mutatja, hogy 1989-ben 591 új lap kérte nyilvántartásba vételét. Jelentősen gyarapodott a politikai lapok kínálata is; országos terjesztésű politikai orgánumból 64, vidékiből 164, budapesti kerületi lapból pedig 12 került a standokra.⁴⁰

Megindult a külföldi tőke beáramlása, a lapok részben-egészben külföldi kézbe kerülése.⁴¹ A legelső és talán legnagyobb vihart az MSZMP jogutód MSZP megyei napilapjainak privatizálása, átjatszása kavarta. Ezek a lapok akkoriban – és többnyire azóta is –, szinte egyedülként uralták a megyei lappiacot (néhányek 60-, 80-, sőt 100 ezer példányban is megjelentek), s összesített példányszámuk erősen meghaladta az országos napilapokét. Ráadásul, egy-egy ilyen regionális sajtótermék kisebb földrajzi területre koncentrálódik, így a helyi orgánum országos lapokénál lényegesen nagyobb sűrűsége, erőteljesebb befolyásolási lehetőséget is jelent.

Érthető tehát, hogy a már idézett KB-ülés is kiemelten foglalkozott a vidéki pártsajtóval:

„A párt területi befolyását meghatározó módon erősíthetik megyei lapjai. Ezek a lapok összességükben a Népszabadságnál nagyobb példányszámban jelennek meg, jelentős tömegbefolyást biztosítanak az MSZMP-nek.” Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy az orgánumok a központi orgánumoknál minden szempontból rosszabb körülmények között dolgoznak. „...A megyékben és a városokban elsősorban a helyi lapot olvassák, ezért fontos, hogy a párt megyei sajtója hitelesen számoljon be politikánk országos folyamatairól, egyszersmind a helyi politikai közélet igényes közvetítője legyen...

A megyei pártlapok az országos és a helyi nyilvánosság egyidejű kifejezői. Ennek a kettősségnek a lap irányítási rendszerében is tükröződnie kell. A munkáltatói jogokat az MSZMP megyei bizottságai gyakorolják. A lapok ily módon a megyei pártvezetés fontos politikai eszközei, ugyanakkor az MSZMP megyei orgánumai. A Központi Bizottság befolyását, a párt megyei sajtójában a kapcsolatok erősítésével, rendszeres, szervezett tapasztalat- és információcserékkel, politikai tájékoztatással kell biztosítani.”⁴²

A párt megyei orgánumai privatizációjának lényegét dr. Máthé László akkori pártfőtitkár fogalmazta meg az eladás alatt álló 11 megyei napilap kapcsán: „Nem szerettük volna, hogy ha az MSZP megváltja lapjaitól, a helyébe odaülne az MDF vagy az SZDSZ, netán Kisgazdapárt! Furcsa is lett volna, ha eladjuk a lapokat az MDF-nek.”⁴³ Az MSZP pontosan felismerte, hogy jövőbeni politizálásuk, hatalomba való esetleges visszatérésük egyik legfontosabb eszköze a tulajdonukban maradható, vagy ha áttételesen is, de továbbra is befolyásuk alatt állható nyomtatott és elektronikus médiumok minél nagyobb száma.

A nyomtatott és az elektronikus médiumok birtoklásáért, a fölöttük való befolyás megszerzéséért folyó harc története szerteágazó, helyenként szövevényes, ezért nézzük az események sorát időrendben.⁴⁴

A megyei lapok sorsa állampárti fórumon először 1989. szeptember 23-án merült fel. Ekkor az MSZMP KB Társadalompolitikai Bizottsága a megyei lapokkal kapcsolatosan egy jelentésében leszögezte, hogy ezek az orgánumok a párté. Ám szükséges a lapok és a kiadó kapcsolatának rendezése, felkészülés a versenyhelyzetre, és nincs ok annak kikötésére, hogy a pártlapoknál csak párttagok dolgozzanak.⁴⁵ Csupán az várható el, hogy a munkatársak a lapok által képviselt pártpolitika fő irányát képviseljék. Az első olyan lépésre, amely már a párthoz tartozás direkt formájának felszámolására irányult, Fejér megyében került sor, amikor 1989. augusztus elején az MSZMP megyei pártbizottsága kezdeményezte, hogy a párt mondjon le az 52 ezer példányban megjelenő Fejér Megyei Hírlap tulajdonjogának közvetlen gyakorlásáról, és az újság baloldali néplapként, a megyei lapkiadó vállalat gondozásában jelenjen meg.

Az ügyben megszólalt a Nyilvánosság Klub is. Szegeden szeptember 30-án szervezésükben a vidéki „független” és „független” lapok képviselői tartottak találkozót, s a résztvevők nyilatkozatban szögezték le: „Magyarország demokratikus átalakításának előrehaladásával egyre kérdésesebb a megyei napilapok helyzete. A megyei napilapok tájékoztatási monopóliumán alapuló vidéki sajtóstruktúra az állampolgárok számára – akiknek többsége nem az MSZMP tagja – mára már elfogadhatatlan...” Ugyancsak elfogadhatatlan, hogy az MSZMP Központi Bizottsága, illetve a megyei pártvezetők kezüket rátegyék a lapokra, s továbbra is ők nevezhessék ki a főszer-

kesztőket. Ezzel ugyanis, a közel 1,3 millió példányban megjelenő húsz napilap szerkesztési politikáját irányítanák továbbra is. A nyilatkozat részvevői befejezőként javasolták, hogy a pártatlan tájékoztatás 1989. augusztus 24-én elfogadott alapelveit, az MTL, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió „mellett érvényesítsék a megyei lapok is, mint közszolgáltatási intézmények.”⁴⁶

Az első hírt, amely a megyei lapok életében oly nagy szerepet játszó német Axel Springer Kiadó magyarországi tevékenységéről szól, 1990. március 31-én közölte a Magyar Rádió Déli Krónikája. Eszerint a Békés Megyei Népújságot eladták egy nyugati cégnek, és a lapnál dolgozók megkapták a felmondólevelüket. A MŰOSZ állásfoglalást tett közzé, melyben megfogalmazza, hogy veszélyben van a vidéki tömegtájékoztatás. A szervezet véleménye szerint *a megyei lapok a jövőben nem tarthatnak egyetlen politikai párthoz sem, a szerkesztőségeknek a hiteles tájékoztatást kell szolgáltatniuk.* A békési újság vezetői az Axel Springer képviselőivel megállapodtak, hogy a németek a megyében új lapot kívánnak indítani, s ehhez átveszik az újság korábbi munkatársait, tehát az új orgánumot a régi, még az MSZMP hozzájárulásával oda került gárda készítené. Az AS vezetői közölték, hogy más lapokkal is hasonló tárgyalások folynak. A cég ügyvezető igazgatója Bayer József kijelentette: Nem az MSZP-től veszik át az újságokat, hanem mindenütt új lapot indítanak, s ezekben többségi, esetleg 100 százalékos részesedésre tesznek szert. Fabriczki András, az MSZP gazdaság hivatalának vezetője elmondta, hogy az egyes megyei kiadókra bízták, részvénytársasággá, avagy kft.-vé akarnak-e átalakulni, s a párt csak a tárgyalások utolsó szakaszába szándékozik bekapcsolódni. Azt is közölte: az MSZP tárgyal az AS Budapesttel, de vannak más érdeklődő cégek is. Azonban Nagy Imre, a KISZ KB volt titkára, az MSZP elnökségi tagja határozottan cáfolta, hogy az MSZP tíz megyei napilap eladásáról kezdett volna megbeszéléseket.

Hiába tagadta azonban Nagy Imre a lapok eladását célzó tárgyalásokat, mert az Axel Springer Budapest Kft. tovább folytatta akcióját. 1990. április 3-án négy megyei lapkiadó (Baranya, Tolna, Heves és Nógrád) aláírta a szerződést a német konszernnel. Április 4-én már tény volt, hogy négy lap az ASB kezébe ment át, s további tízzel pedig folytak a tárgyalások.

Polgár Viktor, Fabriczki András és Nagy Imre, az MSZP szakértői, az eseményekkel kapcsolatosan úgy érveltek, hogy az októberi kongresszus óta közvetlen politikai befolyást nem gyakoroltak a 19 reggeli megyei napilapnál⁴⁷. Igaz, hónapokkal korábban már lehetővé tették a lapkiadók vezetőinek, hogy a megjelenés körülményeinek jobbítása érdekében tárgyalásokat folytassanak működő tőke bevonásáról, de csak tárgyalási és nem önálló döntési joguk volt a kiadóvezetőknek. Kijelentették: az Axel Springerrel, jelesül Bayer Józseffel nem folytattak megbeszéléseket, s nem „üzleteltek”. Elmondták: a bírósághoz fordulás gondolata sem idegen a párttól, bár ott csak a lapok eszmei értékének visszaperlése és a párt anyagi kárának megtérítése lehet a tét. Fabriczki András pedig visszautasította azt a vádat, miszerint a lapok sorsa azért alakul úgy, ahogy, mert Bayer József és közte régi kapcsolatok vannak.

Április 7-én a Komárom-Esztergom Megyei Dolgozók lapja fogadta el az ASB ajánlatát. Az új gazda lapja 24 óra címmel jelent meg, de a főszerkesztőt (itt is) a Kádár-korszakból örökölték át. Akadtak orgánumok (például a Kisalföld, a Kelet-Magyarország, az Észak-Magyarország, Dél Magyarország), amelyek nem csatlakoz-

tak az ASB-hez, de a megyei napilapok jelentős része az Axel Springer tulajdona lett. A cég 1990 őszéig összesen kilenc megyei napilapot vett birtokba, többnyire új címmel, de lényegében régi gárdával.⁴⁸

A történet ezzel még nem ért véget, mert a párt birtokában maradt 11 lapra az MSZP hirdetett pályázatot július 27-én. Ezt megelőzően, a Szocialista Párt elnöksége, elidegenítési tilalmat rendelt el a tulajdonában lévő valamennyi megyei kiadó, illetve megyei napilap átalakulására és értékesítésére. Mint mondták: e lapokat a nemzet rendelkezésére bocsátják, hogy a jövőben ne lehessenek egyetlen párt propagandaeszközei sem. Polgár Viktor, a szocialisták szóvivője augusztus 15-én bejelentette: mintegy harmincan vásárolták meg a tendercsomagot. Ám, s ez bonyodalmak, parlamenti vizsgálódások forrása is lett, végül a 11 lapra mindössze tizenegyen jelentettek be vásárlási szándékot. Ezt a feltűnő tényt az akkor már működő, SZDSZ-es javaslatra megalakult, a Debreczeni József országgyűlési képviselő (MDF) által vezetett sajtóprivatizációs bizottság vizsgálta, ám munkája eredménytelennek bizonyult; szeptember közepére a megyei lapok eladása befejeződött, s a lapokért az MSZP összesen 530 millió forintot kapott.

Számos, vihart kavart lapprivatizációra került még sor.⁴⁹

Az első akció a napilapok külföldi kézbe adására, a korábbi tulajdonviszonyok megváltoztatására, a Magyar Hírlapnál zajlott le, amikor 1989. november 1-jén, a Robert Maxwell tulajdonában lévő Mirror Group Newspapers a részvénytársaság alaptőkéje 40 százalékának megszerzésével, beszállt a lap kiadásába. Hatvan százalék továbbra is magyar tulajdonban, a Pallas Lap- és Könyvkiadónál maradt. Az újságot átmenetileg Tábori András addigi főszerkesztő irányította, akinek helyére 1990. január 20-án Németh Pétert, a lap korábbi sportrovat-vezetőjét és párttitkárát választották a lap munkatársai.

A hónap végén a Magyar Nemzetnél történt meg az első lépés a változások irányába. Ekkor ugyanis a lapgazda, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa tárgyalta a lap jövőjéről, s hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Hírlaphoz hasonlóan, a későbbiekben ez az orgánus is külföldi tőke bevonásával, részvénytársaság formájában működhesse. Kikötötték azonban, hogy az alapítók a jövőben nem adhatják politikai pártok, szervezetek kezére a sajtóterméket, és továbbra is garantálni kell az addigi szellemiséget és függetlenséget. A legelső jelentkező 1990. májusban tűnt fel; a Dagens Nyheter című svéd napilap jelezte, hogy szeretné megvásárolni a Nemzet részvényeinek 45 százalékát.

A Népszabadság életének változására az első jel 1990. március közepén jelent meg, amikor a Magyar Szocialista Párt megalapította a Szabad Sajtó Alapítványt. Kevéssel később, a lap szerkesztőségének értekezletén Nyers Rezső, az MSZP elnöke bejelentette: a párt lemond a Népszabadsággal kapcsolatos jogokról, és azokat a frissen létrejött alapítványra ruházza át. Július 31-én megalakult a Népszabadság Részvénytársaság. A megállapodás alapján a médiummal kapcsolatos minden jogot a Népszabadság Rt.-re testálja a Szabad Sajtó Alapítvány, így Magyarország legnagyobb napilapja – mint állították –, minden politikai erőttől független magántársaság birtokába került.

A történet további fejezetei már az első szabad választások utáni, máig terjedő időszakról szólnak. Ha összegezni akarnánk a változások lényegét, idézzük Czákó Gábor nyilván sarkított – de lényeglátó – véleményét: „Ha a tradicionális magyar

elit értékeit összevetjük az ezredforduló idején reájuk adott korválaszokkal, akkor erős polarizációt figyelhetünk meg. A szociológiai vizsgálgató szinten két választócsoport és hozzá két elit számolható össze. A szocialista nómenklátúra-elit játszi könnyedséggel gazdát váltott. Számára – és a körülötte csoportosulók számára – a hazaszeretet régóta kimenőben van a divatból. Értékrendjükben a szocialista internacionalizmus helyét a globalizmus foglalta el, a Szovjetunióhoz és a párthoz való hűséget fölváltotta Amerika majmolása meg a törzsvásárlói és márkaklubtagság. Ez a jövő útja, vélik, és a magyarok szabadsága fölismerni e történelmi szükségszerűséget, különben ők is kimennek a divatból. Komikus példát adnak a gazdaváltásra a sportújságírók. Annak előtte a szovjet sportéletről lihegték, közölték még a szovjet jéglabdabajnokság eredményeit is. A rendszerváltás óta Amerika a szívük csücske, naprakészen tudósítanak a floridai baseball-bajnokságról⁵⁰

JEGYZETEK

- I Bárány Anzelm: Média-, nyomda- és könyvszakmai privatizáció (1988–1998) Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. 2000. 48. p.
- 2 Uo.
- 3 Erről részletesebben ír Hegedűs István http://www.mediakutato.hu/cikk/2001_01_tavasz/04_sajto_es_iranyitas
- 4 In: Janus-arcú rendszerváltozás – tanulmányok, összeállította: Schmidt Mária és Tóth Gy. László, Kairosz Kiadó Budapest, 1998. 446. p.
- 5 A magyarországi médiaháború; Új Mandátum Könyvkiadó 2001. 42. p.
- 6 Bajomi-Lázár Péter: A tízéves háború; <http://www.kodolanyi.hu/szabadopt/szam6/komm/bajomi.htm>
- 7 Fekete Gyula: Kie a hatalom két évvel a választások után? Palócföld 1992/4. 362. p.
- 8 Megjegyzendő, hogy az 1986. évi közkeletűen „Sajtótörvény” még nyomokban is alig viselte magán galszorosztly szellemét. 1986. évi II. törvény a sajtóról. Szövege megtalálható: [tp://www.jogiforum.hu/torvenytar/20_a+sajt96%C3%B31](http://www.jogiforum.hu/torvenytar/20_a+sajt96%C3%B31). A törvény első kritikája a Medvetánc című folyóirat 1987. 2. számának mellékletében olvasható.
- 9 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. Magyar Országos Levéltár, Budapest 1993, 1. kötet 678. p.
- 10 Gróh Gáspár: Sajtó – rendszer – váltás In: Magyar Szemle 1999. június
- 11 Uo.
- 12 Uo.
- 13 Uo.
- 14 Uo.
- 15 Uo.
- 16 Medvetánc 1987/2
- 17 Medvetánc uo.
- 18 Bárány Anzelm: Média-, nyomda- és könyvszakmai privatizáció (1988–1998) Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. 2000. 302. p. CD 5. p.
- 19 A közel két éves kormánypárt és ellenzéki egyeztetés után 1992. december 30-án a végzavazás előtt kevéssel az SZDSZ bejelentette, hogy a „médiatörvényt” mégsem fogadja el. Debreczeni József ezt írta e történetről. „Pedig a tervezetről így nyilatkozott a Magyar Narancsban a szabad demokratákkal szorosán együttműködő fideszes Molnár Péter...: »A javaslat saját ismereteink és több külföldi szakértő szerint is messze kiemelkedik... a környező országok megoldásai vagy megoldási javaslatai közül. Sokkal kisebb teret enged az egyoldalú kormánypárti befolyásnak a „közintézmények” működésében és a frekvenciák odaítélésében is... Biztosítani akarja a sokszínűséget, az információáramlás szabadságát, a különböző nézetek megjelenési lehetőségét és az adások tartalmában a pártoktól való formai függetlenséget... Tény, hogy a szövegében 'liberálisabb' a nyugat-európai megoldásoknál.«” Ezek után csupán az a kérdés: miért bukott el az ellenzéki ellenálláson a tervezet? Alighanem teljesen

igaza lehet Debreczeninek, amikor azt mondja: „Haraszi Miklósnak, az SZDSZ első számú média-politikusának semmi sem volt elég.” (Debreczeni József: A miniszterelnök; Osiris 1998. 295.p.) E tanulmány szerzőjének – aki akkor országgyűlési képviselő volt az MDF-ben –, szeme előtt ma is ott lebeg a parlamenti jelenet: Haraszi Miklós valamikor kora este, teljesen váratlanul, bármiféle előzetes jelzés nélkül átjön a kormánypárti oldalra a végszavazás előtt, s közli Kulin Ferencsel, hogy az ellenzék az előzetes megállapodás ellenére sem fogadja el a törvényt. Így, egy gyors koalíciós frakcióülés után úgy határoztunk: a kormánypárti képviselők tartózkodni fognak. Az eset Magyarországon biztosan, de lehet, hogy másutt is példátlan: az előterjesztő sem szavazta meg saját javaslatát. A 122 *nem* mellett 170 kormánypárti *tartózkodó* voks jelent meg az eredményt jelző táblán.

- 20 Elek István: Médiapolitikai dilemmák. Heti Válasz 2004. 12. 23.
- 21 Az EKA a nyilvánosságról szóló tárgyalásait értékeli Vásárhelyi Mária tanulmánya: A tárgyalások nyilvánossága és a nyilvánosság tárgyalása In.: A rendszerváltás forgatókönyve Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben hetedik kötet. Új Mandátum Könyvkiadó Budapest, 2000. 575-592. p.
- 22 A média hatalmi ág volta korántsem új keletű megállapítás. Csak egyetlen példa erre; Ambrus Zoltán Irodalom és újságírás című esszéjében, 1906-ban így fogalmazott: „A krajcárért osztogatott betű jobban behálózta a világ testét, mint a vasutak. Befolyásra, kényszerítő erőre semmi sem versenyezhet azzal az úgynevezett közvéleménnyel, amelyet napról napra a hírlapírás röpít szerte. Nincs tényező, amely meglehetne a sajtó nélkül; és nincs tényező, amely szembe szállhatna vele, ellene törhetne... Minden erő eltölpül a sajtó... ereje mellett.” In: Esszépanoráma 1900–1944 Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest 1978. 5-6. p.
- 23 Élet és Irodalom 2001/32
- 24 Magyarország politikai évkönyve. Szerkesztette: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. AULA-OMIKK 1990 226. p.
- 25 Javaslat a nyilvánosság és a tömegkommunikáció reformjára. In: Medvetánc 1987/2 melléklet
- 26 Vass Csaba: A média a rendszerváltásban – A két magyar médiaháború: <http://www.kre.hu/btk/files/vass.csaba.doc>
- 27 Uo. Érdemes megjegyezni: ha a fegyverekért vívott harc fegyveréről beszélünk, igencsak közel vagyunk a háborúhoz.
- 28 Bárány Anzelm, i.m.
- 29 Magyar Sajtó 1989/1. szám30
- 29 idézi: Hegedűs István: Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén
- 30 Uo.
- 31 Ismert arizonai szenátor (1909–1998)
- 32 Magyar Sajtó 1989/1. szám
- 33 Magyar Sajtó 1989/3-4. 5. szám
- 34 Magyar Sajtó 1989/5. szám
- 35 Magyar Sajtó 1998/17. szám
- 36 Magyar Sajtó 1989/21. szám
- 37 Pálffy József, a Magyarország alapító főszerkesztője 1995. március 31-én a lap akkori főszerkesztőjének, Speidl Zoltánnak készített feljegyzésében ezt írta: 1989 elején „...főszerkesztőváltás következett be, ezzel együtt politikai irányváltás is: az MSZMP akkori agit. prop. vezetése egy utolsó kétségbeesett akcióval a Magyarországból »harcos bolsevik lapot« akart csinálni. Ez további veszteségeket okozott mind az olvasók, mind az előfizetők táborában.”
- 38 A lapnak szánt szerepet jól mutatja az a botrány, mely Reform című hetilap körül alakult ki. Az orgánium 1988. reformmemberét akarta közvélemény kutatással megnevezni, de a végeredményt durván meghamisították. A beérkezett 485 szavazatot felszorozták tízzel, s a 4900-nak hazudott szám alapján Grósz Károlyt hozták ki győztesként, holott a legtöbb voksot Pozsgay Imre kapta. A lap hamarosan az olvasók megkövetésére kényszerült.
- 39 Magyarországon megjelent periodikumok teljes száma 1988-ban 3519, 1989-ben 3652, 1990-ben pedig 3744 volt.
- 40 Magyarország politikai évkönyve 1990. 403. p.
- 41 Minderről részletesen ld: Bárány Anzelm: Média-, nyomda- és könyvkiadói privatizáció 3-68. p.
- 42 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I. kötet 683. p.
- 43 Magyar médiahelyzet; szerkesztette Antal Zoltán – Gászó Tibor Századvég Kiadó 2005, 206.p.
- 44 A Magyar médiahelyzet a szakirodalomban eddig legteljesebb összeállítást közöl (195-394. p.) a magyar médiumok 1989-2005. közötti történetének eseményeiről, a médiakontrollért és a médiabefolyásért vívott küzdelem valamennyi említett érdemlő állomásáról. A továbbiakban az itt megjelent

dátumokra, és más adatokra támaszkodunk. Lábjegyzetet csak akkor adunk, ha az összeállítás szó szerint idéz. Az egyéb forrásokat külön lábjegyzetben közöljük.

- 45 Ez már régebben sem volt döntő szempont.
- 46 Magyar Sajtó 1989/21. szám
- 47 Az egyetlen délutáni vidéki orgánus, a Miskolcon megjelenő Déli Hírlap volt.
- 48 Az AS tulajdonába került lapok, zárójelben az új cím: Dunántúli Napló (Új Dunántúli Napló), Heves Megyei Népújság (Heves Megyei Hírlap), Nógrád Megyei Népújság (Nógrád Megyei Hírlap), Somogyi Néplap (Somogyi Hírlap), Dolgozók Lapja (24 óra) Szolnok Megyei Népújság (Új Szolnok Megyei Népújság), Petőfi Népe, Békés Megyei Hírlap, Tolnai Népújság.
- 49 Új lapok alakulásáról, a további privatizációkról, a média – kérdés szempontjából fontos terjesztésről részletesen szól Bárány Anzelm idézett műve.
- 50 Czako Gábor: Az elit és a gondolatrendőrség, [http://karahun.hu/az-irott-szo-ereje/czako-gabor-az-
elit-es-a-gondolatrendorseg](http://karahun.hu/az-irott-szo-ereje/czako-gabor-az-elit-es-a-gondolatrendorseg)

Szubjektív objektív

Mindnyájunknak, akik megéltük, vannak emlékeink a rendszerváltás-rendszerváltozás időszakáról. De vajon létezik-e egységes, kollektív emlékezete a nemzetnek erről az időszakról? Költőinek tűnik a kérdés, az „esemény” után 25 évvel, amikor keleti szomszédunknál negyedszázados késéssel valami hasonló zajlik, mint a mi rendszerváltásunk. (Ha az események véres jellegét és az orosz birodalom viselkedési módját nézzük, akkor persze inkább a mi ötvenhatunkhoz lenne ildomos az ukrainai eseményeket hasonlítani...)

Boldogabb sorsú országokban, mint például nyugati szomszédunknál, Ausztriában a Russenzeit csak tíz évig tartott – épp elég volt nekik az is –, nálunk ehhez még hozzájött negyven: éppen két nemzedék ment rá: apáink, anyáink, (fiatalabaknak nagyapáink, nagyanyáink) élete: sorsok, tragédiák „oral history”-jai, feltárni, gyűjteni, gyorsan, amíg lehet..., de túléltek ezt is, mint a 150 éves török uralmat. És ha már Ukrajnát említettem: nézzük meg a történelmüket, tanulmányozzuk az ukrán nép sorsát, és máris a boldogabb nemzetek között érezhetjük magunkat...

Fiatal voltam, lelkes és optimista, és napi kapcsolatban, több esetben barátságban azokkal, akik a mi, Vas megyei rendszerváltásunk szereplői, közszereplői voltak. *Benkő Sándor korabeli fotóit* nézve megered az emlékezés patakja, hömpölyög szelíden, néha habzik és folyóvá duzzad, mint a Rába, néha színes, mint a megfestett Perint. De a hab nem véres és a szín nem vörös: vértelen, derűs napok, hetek, hónapok voltak ezek, ma már néhány elemében megmosolyogtató – és fiataljaink számára nehezen érthető, dekódolható üzenettel:

Vajon hányan értik ma azt, hogy az MSZMP első emberének vasi látogatásakor két napig lehetett gorenjéket kapni a Borostyánkő áruháznál? (Fiataloknak: Értitek? az év 365 napjából 2 napig lehetett fagyasztóládát venni, ami már akkor is fontos árucikk volt, mert mi, magyarok szeretünk spájzolni, raktározni, – genetikailag belénk van kódolva ez a túlélési technika...).

Állunk a Berzsényi téren Dani uraság szobra körül, a megyei pártbizottság épülete előtt, néhány száz lelkes tüntető, kezeinkben transzparenszek: „Munkás kell, őrség nem”, „Munka-sör” és hasonló feliratok, gyanús alakok az erkélyeken, csöndben telefonálgatók, fényképezgetők a relaxák mögött.

Gombát gyűjtünk a vasfüggöny lebontása után, az egykori határsávban, ahová a madár is csak engedéllyel repülhetett be: még soha nem gyűjtöttünk ennyi vargányt, galambicát, óriás őzláb gombát, és akadt róka-gomba is szépen, utána közös főzés és vacsora a Németh László Szakkollégiumban. Az már csak hab a tortán, hogy a frissen birtokba vett kollégiumunk néhány héttel előtte még a helyi „foximaxi” megyei intézménye volt. (Lassan eljön majd az ideje egy szótár/lexikon összeállításának is a rendszerváltásról: foximaxi: az MSZMP megyei továbbképző intézménye, nevét onnan kapta, hogy az olyan áltudományt végzőket, mint a „tudományos szocializmus”, főként itt képezték, lásd még: Marxista-Leninista Esti Egyetem.)

Ülünk a Gödörben, az egykori Püspöki Sörházban, és Für Lajost, Csengey Dénest hallgatjuk, (ó boldog békeidők, amikor még a kisfröccs mellé egy cigit is el le-

hetett szívni in situ), a szomszéd asztalnál besúgó ül, előtte vagy 10 kisfröccs, lát-szólag velük szeméz, valójában bennünket figyel, alig feltűnő, már nehezen bírja a lelki terhelést, mi nem zavartatjuk magunkat, nem suttozunk, szívja csak magába ő is az új eszméket.

Az oroszok kivonulása két részben: az elsőben az egykori huszárlaktanya, piros sávós nyílt parancssal léphetünk be a szó szerint még gőzölgő objektumba, össze-szart folyosók, kitört ablakok, fahordóban a szétfolyásig rothadó sózott hering (akár a középkorban), a bűze még mindig itt van az orromban ma is, olyan az egész, mintha egy hordányi söpredék állt volna éppen most tovább. A második részben Hajmáskér, „búcsúztatjuk” a szovjet katonavonatot, a baloldali (máig) sztár újságíró fehér BMW-jével – figyelem, 1989! – majdnem elsodor bennünket és a katonazene-nekart. (Persze máig műsorai vannak a tévében és véleményformáló helyeken ő mondhatja meg nekünk a frankót.) A vonatablakban szerencsétlen kiskatonák: kir-gizek, tatárok, oroszok, ukránok meg a többiek: külsőre nagyon különböznek, de most mind egyformák: szemükben könnyek, hisz indulnak haza, a bizonytalan-ságba, a nagy semmibe, innen, tőlünk, nekik „nyugatról”. Egy pillanatra a megszáll-lott megsajnálja a megszállót.

Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése: Orbán Viktor beszéde és az a hatod-ik koporsó: „a hatodik koporsóban nem csupán egy legyilkolt fiatal, hanem a mi elkövetkező húsz vagy ki tudja, hány évünk is ott fekszik”. Látnok ez az ember. Igen, ez volt talán a legfontosabb nap a nemzet kollektív tudatában, lelkében – ha van ilyen: szűnni kezdett a félelem, éreztük, hogy sikerülni fog, és igen, lehet, józanon, vér nélkül. Este a híradóban öcsém, ahogy a dísz-század tagjaként a menet élén viszi a hatalmas koszorút a koporsó előtt. (Anyánk nézi híradót, és aggódik, félt bennün-ket.) (Fiatalabbaknak: igen, a rendszerváltás előtt még csak egyfajta tévé és híradó volt, ja, és sokáig nem volt adás hétfőnként, „műsorszünet”-monoszkóp...)

Soha nem múltó közösségi élmény március 15, ahogy Szombathely Fő terére szé-pen, lassan szivárognak az emberek, kezükben nemzeti zászlókkal, szívükben de-rűvel és bizalommal, és megnyugvással látjuk, hogy a tér megtelt, és egyszerre dobbannak a szívek Gyurácz Ferenc beszédére.

Benkő Sándor fotóit nézve megelevenedik a múlt, a múlt, ami soha nem tér visz-sza, de mára már elég távol került tőlünk ahhoz, hogy kutatható, elemezhető legyen. Hogy tanulhassunk belőle. Hogy ne legyen több hatodik koporsó.

Szombathely, Március 15. tér

Berzsenyi tér, MSZMP székház

1989. március 15., a menet élén Ambrus Lajos, író a kisfiával és dr. Lőrinczy Huba irodalomtörténész (jobbról a második)

1989. március 15., a szónok dr. Gyurácz Ferenc

1989. március 15.

1989. április 4., ünnepség az MSZMP székházában

Szentmise a Markusovszky kórházban

1989. szeptember 28., tüntetés a munkásország ellen

A Stop kocsmában

A szennyezett Perint patak

Roncsderby

MDF-ülés Für Lajossal Sárváron 1989. november 12-én

Telefonközpont átadása 1989 februárjában Németh Miklóssal

A műszaki zár bontása

Az orosz csapatok kivonulása

É L E T Ü N K

Irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat • L I . é v f o l y a m

Kiadja: Berzsényi Dániel Könyvtár – Szombathely MJV Önkormányzata • Felelős kiadó: Pallósiné Dr. Toldi Márta, tel.: 94/513-530, mobil: 06-30/629-2765 • Főszerkesztő: Alexa Károly; E-mail: eletunk@bdmk.hu • Előfizetésben terjeszti: BDK 9700 Szombathely, Dr. Antall József tér 1., Tel.: 94/513-537; elofizetes@bdmk.hu • Előfizetési díj egy évre: 6000 Ft, egyes szám ára: 1500 Ft. Megjelenik negyedévente, 400 példányban. • Nyomdai előkészítés: Zoom-DTP Kft. • Nyomtatás: Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr • ISSN–0133–4751

1800 Ft

Életünk

A RETÖRKI KUTATÓI:

B. Révész László, Bank Barbara, Horváth Miklós, Kahler Frigyes, Kávássy János Előd, Kukorelli István, Orosz Tímea, Riba András László, Simon János, Speidl Zoltán, Zinner Tibor, valamint Majthényi László

Az 1989-es fotóriport képeit Benkő Sándor munkáiból válogattuk.